

De
etnisch-
culturele
positie

*van de tweede
generatie
Surinamers*

§

A.J. van Heelsum

VRIJE UNIVERSITEIT

DE ETNISCH-CULTURELE POSITIE
VAN DE TWEEDE GENERATIE SURINAMERS

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor aan
de Vrije Universiteit te Amsterdam,
op gezag van de rector magnificus
prof.dr. E. Boeker,
in het openbaar te verdedigen
ten overstaan van de promotiecommissie
van de faculteit der sociaal-culturele wetenschappen
op dinsdag 3 juni 1997 om 13.45 uur
in het hoofdgebouw van de universiteit,
De Boelelaan 1105

door

Adriana Johanna van Heelsum

geboren te Gorinchem

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Heelsum, A.J. van

De etnisch-culturele positie van de tweede generatie Surinamers / A.J.
van Heelsum. - Amsterdam: Het Spinhuis.

Met lit.opg.

ISBN 90-5589-090-1

NUGI

© 1997 Amsterdam, Anja van Heelsum/Het Spinhuis

Niets van deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar
gemaakt door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze dan
ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever of
auteur.

Vormgeving Hanneke Kossen

Productie Het Spinhuis, Oudezijds Achterburgwal 185, 1012 DK
Amsterdam

Promotoren: prof.dr. J. Gierveld
prof.dr. R. Penninx

Copromotor: dr. T.G. van Tilburg

Inhoudsopgave

Woord vooraf

I DOELSTELLINGEN EN LITERATUUR

Hoofdstuk 1

Inleiding

- 1.1 Migratie en de organisatie van etnische verhoudingen in staten
- 1.2 Migranten in Nederland: van immigranten tot etnische minderheden
- 1.3 De migratie van Surinamers naar Nederland
- 1.4 Onderzoek naar de positie van Surinamers in Nederland
- 1.5 De tweede generatie Surinamers: een groeiende categorie
- 1.6 Uitgangspunten van deze studie
- 1.7 Doelstellingen, probleemstellingen en opzet van dit boek

Hoofdstuk 2

Het concept etnisch-culturele positie

- 2.1 De positie van immigranten: theoretisch modellen
- 2.2 Het concept etnisch-culturele positie nader gespecificeerd
 - 2.2.1 Fasen in het proces van conceptualisering en operationalisering
 - 2.2.2 Aanpassing van de definitie van etnisch-culturele positie
 - 2.2.3 Componenten van de dimensies positieverwerving en -toewijzing
- 2.3 De conceptualisering van de etnisch-culturele positie in relatie tot ander onderzoek
 - 2.3.1 Conceptualisering van etnische identiteit
 - 2.3.2 Vergelijking van onze uitwerking per component met ander onderzoek
- 2.4 Samenvatting

Hoofdstuk 3

Interviewer-effecten

- 3.1 Response-effecten
- 3.2 De invloed van de etnische afkomst van de interviewer
 - 3.2.1 Bij welke ondervraagden komen systematische verschillen voor?
 - 3.2.2 Bij welke onderwerpen komen systematisch verschillende antwoorden voor?
 - 3.2.3 Bij welke waarnemingsmethode komen systematische verschillen voor?
 - 3.2.4 Waarom komen systematische verschillen voor?

II METHODE

Hoofdstuk 4

Onderzoeksofzet, operationalisering en dataverzameling

- 4.1 Opzet van het onderzoek
 - 4.1.1 De keuze van de onderzoeksmethode
 - 4.1.2 Beoogde populatie en criteria voor identificatie van tweede-generatie Surinamers
 - 4.1.3 Steekproef, keuze voor Amsterdam
 - 4.1.4 Vooronderzoek en vragenlijstontwerp
 - 4.1.5 Etnische achtergrond van de interviewers
- 4.2 Operationalisering van de etnisch-culturele positie: de vragenlijst
 - 4.2.1 Etnische zelfdefinitie
 - 4.2.2 Groepsdifferentiatie
 - 4.2.3 Mate van contact met Surinamers
 - 4.2.4 Gepercipieerde positietoewijzing
 - 4.2.5 Overige vragenlijstonderdelen
- 4.3 Uitvoering van de survey
 - 4.3.1 De steekproeftrekking
 - 4.3.2 Selectie en training van interviewers voor het hoofdonderzoek
 - 4.3.3 Contactpogingen en response in voor- en hoofdonderzoek
 - 4.3.4 Begeleiding van de interviewers
- 4.4 Enkele kenmerken van de ondervraagden
- 4.5 Plaatsing van de steekproef in breder verband

III RESULTATEN

Hoofdstuk 5

Evaluatie van de meetinstrumenten op basis van de resultaten

- 5.1 Evaluatie van meetinstrumenten voor etnische zelfdefinitie
 - 5.1.1 De open zelfdefinitiemethode: de Nine Statements Test (NST)
 - 5.1.2 De directe meerkeuzevraag
 - 5.1.3 Een itemset met een beperkt aantal antwoordmogelijkheden
 - 5.1.4 Overeenkomst en verschil tussen de maten voor etnische zelfdefinitie
- 5.2 Evaluatie van de meetinstrumenten voor groepsdifferentiatie
- 5.3 Evaluatie van de meetinstrumenten voor mate van contact met Surinamers
 - 5.3.1 Kwantiteit en kwaliteit van contacten binnen en buiten de Surinaamse groep
 - 5.3.2 Contacten met personen in Suriname
 - 5.3.3 Oriëntatie op contacten met Surinamers

- 5.3.4 Samenhang tussen maten voor de samenstelling van het sociale netwerk
- 5.4 Evaluatie van de meetinstrumenten voor gepercipieerde positietoewijzing
 - 5.4.1 Algemene positietoewijzing
 - 5.4.2 Positietoewijzing op school
 - 5.4.3 Positietoewijzing op het werk
 - 5.4.4 Positietoewijzing onder werklozen
 - 5.4.5 De samenhang tussen de maten voor positietoewijzing

Hoofdstuk 6

Evaluatie van het model voor de etnisch-culturele positie

- 6.1 De dimensies, componenten en observatietermen in het theoretische model
- 6.2 De bruikbaarheid van de meetinstrumenten
- 6.3 Analyse van de samenhang tussen de indicatoren

Hoofdstuk 7

De positie van de tweede generatie Surinamers nader bezien

- 7.1 Tweede-generatie Surinamers in relatie tot de migratiegeschiedenis
- 7.2 De maatschappelijke positie van tweede-generatie Surinamers
 - 7.2.1 Opleidingsniveau
 - 7.2.2 Arbeidsparticipatie
 - 7.2.3 Werkloosheid
 - 7.2.4 Kenmerken van huisvrouwen
 - 7.2.5 Kwaliteit van de woning, woonbuurt en huishoudensvorm
 - 7.2.6 De drie indicatoren voor de maatschappelijke positie tezamen bezien
- 7.3 De invloed van opleidingsniveau, leeftijd, sekse, afkomst en bezigheid op de componenten van de etnisch-culturele positie
 - 7.3.1 Etnische zelfdefinitie
 - 7.3.2 Oriëntatie op de Surinaamse taal en cultuur
 - 7.3.3 Contacten in Suriname via post en telefoon
 - 7.3.4 Surinaamse steun als percentage van de totale steun
 - 7.3.5 Oriëntatie op contacten in de Surinaamse groep
 - 7.3.6 Gepercipieerde positietoewijzing
- 7.4 De componenten van de etnisch-culturele positie nader uitgewerkt
 - 7.4.1 Etnische zelfdefinitie
 - 7.4.2 Oriëntatie op de Surinaamse taal en cultuur
 - 7.4.3 Mate van contact met Surinamers groep
 - 7.4.4 Gepercipieerde positietoewijzing
- 7.5 Samenvatting en conclusie

Hoofdstuk 8

Interviewer-effecten: resultaten

- 8.1 Multilevel-analyse
- 8.2 Interviewer-effect bij verschillende onderwerpen
- 8.3 Conclusie

Hoofdstuk 9

Samenvatting en discussie

- 9.1 Doelstellingen, onderzoeksdesign en generaliseerbaarheid
 - 9.1.1 Doelstellingen
 - 9.1.2 Onderzoeksdesign
 - 9.1.3 Generaliseerbaarheid
- 9.2 Samenvatting van de resultaten in relatie tot de doelstellingen
 - 9.2.1 Operationalisering van de etnisch-culturele positie
 - 9.2.2 De positie van tweede-generatie Surinamers
 - 9.2.3 Invloed van de etnische afkomst van interviewers op antwoorden van ondervraagden
- 9.3 Bruikbaarheid van de gehanteerde modellen en instrumenten
 - 9.3.1 Bruikbaarheid van het model van Penninx
 - 9.3.2 Bruikbaarheid van de ontwikkelde meetinstrumenten in toekomstig onderzoek
 - 9.3.3 Evaluatie van de onderzoeksmethode
 - 9.3.4 Hoe krijgt men vat op de invloed van de interviewer?
- 9.4 Maatschappelijke relevantie

Summary

Geraadpleegde literatuur

Woord vooraf

In 1989 was de Vakgroep Methoden en Technieken gevestigd op een prachtige locatie aan het Vondelpark. Het fantastische uitzicht, de vele borrels en de jaarlijkse uitjes zijn onlosmakelijk verbonden met de eerste jaren van dit onderzoek. Ik was in de gelukkige omstandigheid dat ik met drie aio's ongeveer gelijk op werkte, ieder aan ons eigen onderzoek: Stasja Draisma, Liesbeth Gerritsen en Wander van der Vaart. De mogelijkheid om te overleggen en de gezelligheid die hun aanwezigheid opleverde, maakten vooral de eerste fase van het onderzoek makkelijker.

De leden van de begeleidingscommissie, de promotoren Jenny Gierveld en Rinus Penninx en de copromotor Theo van Tilburg hebben zich van begin tot eind bijzonder actief en betrokken opgesteld. Hun inbreng vanuit zeer verschillende achtergronden leidde altijd tot levendige discussies. Vooral toen de eerste data binnen waren, bedachten we vaak enthousiast genoeg ideeën om nog drie boeken te schrijven. Op specifieke momenten zorgde dan de één, dan de ander weer dat ik een probleem kon oplossen. Ik zie deze dissertatie als het eindproduct van onze discussies, waarin de ideeën van alle betrokkenen op een bepaalde manier zijn verwerkt.

Niet lang na de start raakte Judith Roosblad bij het project betrokken. Aanvankelijk als allereerste respondente, toen bij de opzet en uitvoering van het eerste vooronderzoek. Uiteindelijk werd zij mijn kamergenote en een discussiepartner, waarmee ik allerlei aspecten van het onderzoek besprak.

Het surveygedeelte van deze studie is mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van het voormalige ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur. Het veldwerk was een van de leukste fasen van dit onderzoek, door het enthousiasme van zowel de zestien interviewers als van ondervraagden, die jaren later nog opbelden met vragen over de resultaten. Ik bewonderde de wijsheid waarmee deze ondervraagden omgingen met de Amsterdamse multiculturele situatie. Na het veldwerk startte het coderen en analyseren van de gegevens. Rick Wolff en Sybren Hijkoop wil ik speciaal bedanken voor hun hulp bij het coderen van de vragenlijsten.

Het Instituut voor Migratie- en Etnische Studies van de Universiteit van Amsterdam, met al zijn medewerkers, wil ik bedanken voor de mogelijkheid die zij mij hebben geboden om het onderzoek af te maken, terwijl ik tegelijkertijd werkte aan de IMES-website. Het feit dat ik een aangename werkplek had en collega's die zich met verwante onderwerpen bezighielden, heeft mij in de laatste fase van het onderzoek veel steun geboden.

Toen de dissertatie eenmaal goedgekeurd was, hebben Michael Wintle en Heleen Ronden zich beziggehouden met redactiewerk. Michael

Wintle wil ik bedanken voor het corrigeren van de Engelse samenvatting en Heleen Ronden voor de zeer consciëntieuze wijze waarop zij het Nederlandse deel van het manuscript van begin tot eind heeft geredigeerd.

De publicatie van dit proefschrift is mede mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van de J.E. Jurinaanse Stichting, het Meertens-Bianchi Fonds, de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting en het Instituut voor Migratie- en Etnische Studies.

Nog veel meer mensen hebben op verschillende tijdstippen een rol gespeeld; ook degenen wiens naam ik niet genoemd heb, wil ik bedanken voor allerlei soorten hulp bij de totstandkoming van dit boek.

Anja van Heelsum
26 maart 1997

Hoofdstuk 1

Inleiding

Het onderwerp van deze studie is de positie van nakomelingen van Surinaamse immigranten in Nederland. Om de positie van deze zogenoemde tweede-generatie Surinamers te operationaliseren, hebben we een multidisciplinaire aanpak gehanteerd, waarbij is getracht antropologische, sociologische, methodologische en psychologische gezichtspunten te verenigen. In dit hoofdstuk gaan we kort in op migratie en de organisatie van etnische verhoudingen in staten (paragraaf 1.1) en op immigranten in de Nederlandse geschiedenis (paragraaf 1.2). De migratie van Surinamers naar Nederland is het onderwerp van paragraaf 1.3. Vervolgens wordt aandacht besteed aan onderzoek naar de positie van Surinamers in Nederland (paragraaf 1.4) en aan de tweede generatie Surinamers (paragraaf 1.5). Tot slot lichten we de uitgangspunten en doelstellingen van dit onderzoek toe.

1.1 Migratie en de organisatie van etnische verhoudingen in staten

Binnen de grenzen van nationale staten kan op verschillende manieren verscheidenheid aan etnische groepen ontstaan. In een aantal landen waren op het moment van staatsvorming verschillende etnische groepen aanwezig. Zo zijn in Spanje de Basken en Catalanen, in Engeland de inwoners van Schotland en Wales en in België de Vlamingen en Walen als etnische groepen te beschouwen. In veel (voormalige) koloniën kwam een multi-etnische samenstelling tot stand doordat staatsgrenzen dwars door gebieden werden gelegd waarin personen van dezelfde etnische groep woonden. Somaliërs werden bijvoorbeeld verdeeld over Kenya (Engels), Somalia (Italiaans), Ethiopië (niet gekoloniseerd), Djibouti (Frans) en Brits Somaliland (Engels). Een andere wijze waarop een verscheidenheid aan etnische groepen kan ontstaan, is door (al dan niet gedwongen) immigratie. De multi-etnische samenstelling van de bevolking in Suriname bijvoorbeeld is voor zeker negentig procent een consequentie van immigratie. Migratiestromen hebben in de loop van de tijd gezorgd voor een veranderende etnische samenstelling van de meeste nationale staten zoals we die nu kennen. In historische publicaties worden de oudere migratiestromen wel aangeduid als volksverhuizingen; zo was in Afrika sprake van een langdurige zuidwaartse beweging. Van de zeventiende tot de negentiende eeuw werd veel migratie veroorzaakt door de kolonisatie van grote delen van Afrika, Azië, Amerika en Oceanië. Europeanen migreerden in groten getale naar Noord- en Zuid-Amerika, Australië en in mindere mate naar Azië en Afrika. Zij

brachten slaven uit Afrika naar Noord- en Zuid-Amerika en contractarbeiders uit India en China naar Zuidoost-Azië, Noord- en Midden-Amerika en Australië (Castles en Miller 1993). Staten ontstonden, waarvan de inwoners uit velerlei afkomstgroepen komen. Etnische verschillen bleven in sommige gevallen bestaan, en in andere gevallen smolten groepen¹ samen tot nieuwe eenheden zonder dat de specifieke kenmerken nog herkenbaar zijn (Reitz 1980).

Onderzoek naar migratie en de positie van migranten vindt vaak plaats vanuit opvattingen die te maken hebben met de historische ontwikkelingen in het betreffende land. Voor landen als de Verenigde Staten, Australië, Canada, Argentinië en Israël is migratie een dusdanig belangrijk maatschappijvormend proces, dat er vanouds veel aandacht aan is besteed (Van Amersfoort 1982). Dit geldt zowel voor de politieke als voor de wetenschappelijke discussie. In de Verenigde Staten heeft de *melting-pot*-ideologie opgang gemaakt, waarbij men veronderstelt dat immigranten in de loop van de tijd een gemeenschappelijke, nieuwe cultuur delen. De uit het herkomstland meegebrachte culturele kenmerken zouden binnen twee of drie generaties verdwijnen. De ideeën over de 'smeltkroes' komen eerder uit een politieke dan uit een wetenschappelijke denkwereld, omdat ze nauw samenhangen met *nation building*. De overheid streeft ernaar nieuwkomers zo snel mogelijk de taal en de heersende gewoonten te leren. Een vergelijkbare ideologie in het geval van reeds gevestigde samenlevingen is die van *assimilatie*. In die denkwijze smelten nieuwkomers en gevestigden niet samen tot een nieuwe culturele eenheid, maar dienen de nieuwkomers zich aan te passen aan de dominante groep in de samenleving en zo spoedig mogelijk niet passende culturele gewoonten op te geven. Een ideologie die hier recht tegenover staat, is die van het cultureel pluralisme. In deze ideologie wordt de uniciteit van verschillende etnische groepen juist benadrukt. Aanhangers van deze ideologie propageren bijvoorbeeld apart onderwijs voor etnische of religieuze groepen, zodat kinderen geholpen worden in hun eigen cultuur succesvol te functioneren. Men spreekt ook wel van *segregatie*. De op religieuze grondslag verzuilde structuur van de Nederlandse samenleving die vanaf het einde van de negentiende eeuw ontstond, is op een pluralistische ideologie gebaseerd. Hierbij hebben leden van groepen het recht om zich op een specifieke manier te gedragen, zolang de algemeen geldende wetten maar niet overtreden worden. Verscheidenheid tussen de groepen is hier geïnstitutionaliseerd en het publieke domein waarin algemene wetten voor iedereen gelden, beperkt. In het Nederlandse geval leidde dit bijvoorbeeld tot aparte

¹ In migrantenonderzoek is het gebruikelijk te spreken van etnische groepen, migrantengroepen of minderheidsgroepen. Thurlings (1977) verstaat onder een etnische groepering 'een groepering met een werkelijke of vermeende eigen historie, c.q. bestemming, die aan zijn leden een sociale identiteit verschaft door cultureel gedefinieerde waarden, welke leden, respectievelijk niet-leden erin belichaamd zien'. Wij spreken, in navolging van de migrantenliteratuur, over groepen en niet over groeperingen.

scholen, politieke partijen en omroepverenigingen voor de onderscheiden denominaties. Volgens Pettigrew (1995) was één van voorwaarden voor de gelijkwaardige uitwerking van dit systeem in Nederland het ongeveer gelijke aantal leden van de belangrijkste denominaties: katholieken en protestanten. Tevens had geen van deze twee grotere denominaties een sterkere machtspositie; coalitievorming was noodzakelijk. Voor een relatief kleine groep met weinig middelen, zoals immigrantengroepen in deze tijd, is het bijna onmogelijk om instituties uit te bouwen. Een ideologie als het cultureel pluralisme kan, in combinatie met een ideologie van ongelijk(waardig)heid van verschillende groepen, in zijn extreme vorm resulteren in de apartheid zoals die jarenlang in Zuid-Afrika werd geïmplementeerd. Aanhangers van multi- of interculturele samenlevingen zien noch segregatie, noch assimilatie als doel, maar hebben een 'open samenleving' voor ogen, waarbinnen individuen van diverse etnische en sociale groepen gelijke kansen hebben om te functioneren en te participeren (Dors 1987). Voorstanders van deze ideologie gebruiken de term *integratie*. Dit begrip wordt afgezet tegen assimilatie, waarbij assimilatie aan de dominante groep betrekking heeft op de eenzijdige aanpassing van nieuwkomers en minderheden en integratie op de tweezijdigheid van het aanpassingsproces. Van Amersfoort (1982: 14) merkt op dat de terminologie op dit studieterrein vervormd wordt door het gebruik ervan in de politieke discussie:

'Termen worden zo in de politieke discussie voortdurend van betekenis veranderd en wetenschappelijk onhanteerbaar. Dit leidt tot een voortdurend zoeken naar andere nog niet besmette termen, maar omdat de besmetting inherent is aan de politieke discussie, is dat vrijwel onbegonnen werk.'

Volgens hem zijn termen als *assimilatie*, *minderheden* en *allochtoon* 'slachtoffer' van deze woordinflatie. Hij stelt dat vooral termen die in de wetenschappelijke literatuur een weinig omlijnde betekenis hebben in de politieke discussie gemakkelijk tot een slogan verworden. De term *integratie* heeft de laatste jaren in Nederland steeds meer de betekenis gekregen van eenzijdige aanpassing (Penninx en Roosblad 1991). Met de mond belijden instellingen, individuen en onderzoekers tegenwoordig de interculturele ideologie, maar in de praktijk komen assimilatie of segregatie vaak op een meer of minder verborgen manier naar boven. Voor onderzoekers is het van belang om processen van immigratie en de plaats die immigranten in de samenleving innemen op een éénduidige en controleerbare manier te kunnen beschouwen. De normatieve lading van termen als *assimilatie* en *integratie*, maar ook die van de nieuwe varianten als *inburgering* en *inpassing* maakt dat niet gemakkelijk. Niettemin zullen we in dit onderzoek een poging doen

om, wat we met een neutrale term zo noemen, de *positie* van immigranten in de samenleving te beschrijven en te analyseren. Vanzelfsprekend dient deze positie verder gespecificeerd te worden. We doen dat in hoofdstuk 2.

1.2 Migranten in Nederland: van immigranten tot etnische minderheden

Nederland kent naast een emigratiestroom naar onder andere Canada, de Verenigde Staten, Zuid-Afrika, Australië en Nieuw-Zeeland een rijke geschiedenis van immigratie. In de Gouden Eeuw (1585-1670) maakten de relatieve rijkdom en godsdienstige en politieke tolerantie Nederland een aantrekkelijk land om naar toe te gaan; relatief, wat wil zeggen veelal in groot contrast met de gebieden waar de nieuwkomers vandaan kwamen. Lucassen en Penninx (1994) geven een overzicht van de achtereenvolgende categorieën nieuwkomers sinds de zestiende eeuw. Onder hen bevonden zich handelsreizigers en seizoenarbeiders uit Duitsland en België en religieuze vluchtelingen, zoals joden uit Spanje en hugenoten uit Frankrijk. Deze auteurs schatten het percentage in het buitenland geboren inwoners van Nederland tussen 1600 en 1800 op vijf tot tien. Dat percentage daalde in de negentiende en begin twintigste eeuw tot ongeveer twee. Na de Tweede Wereldoorlog begon het percentage -- dan gemeten als het percentage 'vreemdelingen' -- pas in de jaren zestig weer te stijgen tot de huidige vijf (Lucassen en Penninx 1994: 28). Er is dus ten opzichte van vorige eeuwen op dit moment geen sprake van een hoge immigratie. Wel is er sprake van een omvangrijkere immigratie dan in de eerste helft van de twintigste eeuw. In de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog was sprake van immigratie (vooral uit Indonesië en de wervingslanden) naast een omvangrijke emigratie (in het bijzonder naar Australië en de Verenigde Staten). Sinds 1960 is Nederland in feite een immigratieland: met uitzondering van 1967 komen meer mensen Nederland binnen dan er vertrekken (TWCM 1995).

Eind jaren zeventig is in Nederland een omslag waar te nemen in het denken over immigranten. Tot die tijd werd er in de publieke opinie, door politici en werkgevers maar ook door immigranten zelf (vooral degenen uit de voormalige koloniën en de wervingslanden) van uitgegaan dat zij hier tijdelijk verbleven en op den duur zouden terugkeren naar het land van herkomst; werknemers uit de wervingslanden werden dan ook gastarbeiders genoemd. Deze aanname bleek niet houdbaar. In politieke en beleidskringen realiseerde men zich dat immigranten langdurig dan wel permanent in Nederland zouden blijven. Samenhangend met deze omslag in het denken kwam de maatschappelijke positie van immigranten in een ander daglicht te staan. Er kwamen signalen dat de werkloosheid

onder bepaalde groepen immigranten toenam en dat de integratie niet vlekkeloos verliep. Men vreesde dat een deel van de immigrantengroepen over verschillende generaties in een achterstandspositie terecht zou komen. Sinds 1980 wordt voor dat deel van de immigranten een overheidsbeleid geformuleerd, het zogenoemde minderhedenbeleid. De *Minderhedennota* (Ministerie van BiZa 1983) rekent de volgende immigrantengroepen tot de doelgroepen van dat beleid: Molukkers, ingezetenen van Surinaamse en Antilliaanse herkomst, buitenlandse werknemers en hun gezinsleden afkomstig uit de acht wervingslanden, woonwagengewoners, zigeuners en vluchtelingen. Het overheidsbeleid is gericht op het afweren van een dreigende minderheidsvorming. Maatregelen om te voorkomen dat een permanente achterstandspositie ontstaat, zijn bijvoorbeeld genomen op het terrein van scholing en arbeidsmarkt.

'Etnische minderheden' in beleidsstukken zijn niet dezelfde groepen als 'allochtonen'. Allochtonen zijn in de strikte zin van het woord alle personen met een vreemde afkomst, dus bijvoorbeeld ook Amerikanen, Japanners, Duitsers en Engelsen. Een etnische minderheidsgroep is volgens de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR 1989: 62) een allochtone groepering met een lage sociale positie. In het dagelijks spraakgebruik worden echter met allochtonen vaak dezelfde groepen aangeduid als met de term etnische minderheden.

De toegenomen aandacht vanuit beleidskringen sinds het einde van de jaren zeventig heeft de wetenschappelijke aandacht voor migratie en immigranten gestimuleerd. Dat was aanvankelijk wel een eenzijdige aandacht: veel van het onderzoek werd gefinancierd door beleidsinstellingen en de vraagstellingen dragen daar duidelijke tekenen van.

1.3 De migratie van Surinamers naar Nederland

Van de doelgroepen van het minderhedenbeleid vormen Surinamers de grootste immigrantengroep. Zij zijn tevens de grootste etnische minderheidsgroep van dit moment. We richten onze aandacht in deze studie onder andere om deze reden op Surinamers in Nederland.

Suriname is een land met een heterogene bevolkingssamenstelling die het resultaat is van (gedwongen) immigratie. In de koloniale tijd werd de oorspronkelijke indiaanse bevolking grotendeels uitgemoord en werden voor het bewerken van de plantages slaven uit Afrika naar Suriname gebracht. Deze slaven zijn de voorouders van de Bosnegers en de Creolen. Bosnegers is de benaming voor de kleine groep Afrikanen die in de slaventijd van de plantages ontsnapten en in het binnenland een vrij bestaan opbouwden. Met Creolen werden oorspronkelijk kinderen van slaven en plantage-eigenaars aangeduid, maar de term wordt steeds meer gebruikt voor alle personen die een

Afrikaanse voorouder hebben. In die betekenis zijn de Creolen de grootste bevolkingsgroep² van Suriname. Hindostanen vormen de tweede grote bevolkingsgroep van Suriname. Zij zijn de afstammelingen van de voormalige contractarbeiders op de plantages, die na de afschaffing van de slavernij de slaven moesten vervangen. In het hedendaagse Suriname vinden we naast de genoemde bevolkingsgroepen onder andere nog Javanen, Chinezen, joden, Libanezen en Hollanders (Van Binnendijk en Faber 1992).

De emigratie van Surinamers naar Nederland was oorspronkelijk een elitemigratie; kinderen uit gegoede families (overwegend uit de Creoolse bevolkingsgroep) werden naar Nederland gestuurd om te studeren (Van Amersfoort 1968; Van Niekerk 1994: 47).³ Vlak voor de onafhankelijkheid van Suriname in 1975 was sprake van een emigratiepiek (Bovenkerk 1983). De bevolking van Suriname had tussen 1975 en 1980 op basis van een vijfjarige overgangsregeling nog de mogelijkheid om te kiezen voor de Nederlandse nationaliteit. In tegenstelling tot de verwachtingen hield deze overgangsregeling de vestiging van Surinamers in Nederland open. Vlak voor het aflopen van de overgangsregeling ontstond opnieuw een emigratiepiek die sterk werd beïnvloed door de verslechterende politieke en economische toestand in Suriname (Vocking 1994). In de jaren zeventig was de migratie geen elitezaak meer, maar kwamen mensen uit alle sociale klassen naar Nederland. Ook kwamen toen meer Hindostanen en Javanen naar Nederland, gestimuleerd door de angst voor een Creoolse overheersing en op zoek naar economische mogelijkheden (Van Niekerk 1994: 48). De samenstelling van de Surinaamse gemeenschap in Nederland veranderde daarmee sterk.

Om aan te geven hoe ernstig de drang tot emigratie in de jaren tachtig werd, beschrijft Reubsaet et al. (1982: 47) de situatie in Suriname met de term vertrekpsychose. Van Amersfoort en Penninx (1993: 66) spreken van een karakteristiek emigratieklimaat: de vraag was niet meer óf men zou migreren, maar wanneer. Na 1980 gleed Suriname meer en meer af naar een militaire dictatuur. De decembermoorden van 1982 deden de onzekerheid bij de bevolking verder toenemen en een aantal Surinamers deed in Nederland een beroep op het asielrecht. De prijzen van levensmiddelen stegen schrikbarend en een baan bij de overheid bijvoorbeeld voorzag niet meer in voldoende financiële middelen om in het dagelijkse levensonderhoud te voorzien (Noordegraaf 1992). De stagnerende economie biedt vandaag de dag nauwelijks ruimte voor beroepsdifferentiatie en carrièreontwikkeling. Kleine belangengroepen weten zich enorm te verrijken, terwijl de massa van de bevolking sterk verarmt. De reeds in Nederland gevestigde bevolking vormt een

² In Suriname duidt men Creolen, Hindostanen enzovoort aan als bevolkingsgroepen. We nemen dit voor de duidelijkheid over.

³ Er zijn in het midden van de jaren zestig enkele pogingen gedaan om arbeiders te werven uit Suriname. Dit is echter bij enkele incidenten gebleven (Bayer 1965).

geschikt netwerk voor gezinsvormende en -herenigende migratie. Volgens Van Amersfoort en Penninx (1993: 67) is het duidelijk

‘dat ook een vrij groot aantal Surinamers niet terugkeert van een toeristisch bezoek aan Nederland en tot min of meer illegale immigrant wordt, hoewel het onmogelijk is de omvang van het “illegale verblijf” vast te stellen.’

1.4 Onderzoek naar de positie van Surinamers in Nederland

Surinamers zijn niet gelijkmatig over het land gespreid, ondanks pogingen van de overheid in de tweede helft van de jaren zeventig om een te grote concentratie in de Randstad te voorkomen. Drie kwart van de Surinamers woont in de provincies Noord- en Zuid-Holland. Naar schatting woont ongeveer de helft van de Surinaamse immigranten in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag (Van Niekerk 1994). In Amsterdam en Rotterdam wonen vooral Creolen, in Den Haag veel Hindostanen.

In de afgelopen jaren zijn een aantal studies verricht naar Surinaamse immigranten in Nederland. Hieruit blijkt dat de Surinaamse bevolking ook in Nederland zeer heterogeen is naar variabelen als opleidingsniveau, verblijfsduur en etnisch-culturele achtergrond; daardoor is van een min of meer homogene sociale positie van Surinamers geen sprake (Van Amersfoort 1987).

Een aantal onderzoekers neemt de positie van één bepaalde Surinaamse bevolkingsgroep als uitgangspunt, bijvoorbeeld die van Creolen of Hindostanen. Deze onderzoekers besteden vaak aandacht aan de specifieke culturele kenmerken van de betreffende groep en hanteren meestal een kwalitatieve onderzoeksmethode. Mungra (1990) beschrijft bijvoorbeeld Hindostaans-Surinaamse gezinnen en Lalmahomed (1992) de situatie van Hindostaanse vrouwen. Onder Hindostanen in Nederland bevinden zich zowel Hindoes als moslims. Aangezien religie voor veel Hindostanen een belangrijke bindende factor is, zijn religieuze organisaties voor deze groep van grote betekenis (Bloemberg 1995). Waarden en normen vloeien grotendeels voort uit de religieuze achtergrond. In de opvattingen van Hindostanen is de laatste jaren een verschuiving waar te nemen van traditionele waarden en normen over bijvoorbeeld het huwelijk en de rol van vrouwen naar ideeën die door zowel Creools-Surinaamse als westerse opvattingen beïnvloed zijn (Brouwer et al. 1992). Meisjes worden minder angstvallig thuisgehouden dan hun moeders vroeger en krijgen meer kans tot het volgen van een opleiding. Ook de traditionele gerichtheid op het werken in een familiebedrijf nemen jongeren niet meer als vanzelfsprekend aan. Lamur et al. (1990) behandelen in drie deelonderzoeken het anti-conceptiegebruik onder Hindostaanse,

Creoolse en Antilliaanse vrouwen.

Sansone (1990, 1992, 1994) besteedt aandacht aan een groep overwegend Creoolse jongeren uit lagere sociale klassen in Amsterdam. Hij schetst een zorgwekkend beeld van een groep laagopgeleide jonge mannen, voor wie het niet mogelijk blijkt aan langdurige werkloosheid te ontsnappen. Als antwoord op hun uitsluiting van de reguliere arbeidsmarkt trachten zij via kleine handel hun inkomen uit een uitkering aan te vullen. Hij beschrijft de informele economische activiteiten -- in Suriname aangeduid met de term 'hosselen' -- van deze jongeren als een uit Suriname meegebrachte, maar aan de Nederlandse situatie aangepaste manier om met armoede om te gaan. Van Niekerk (1992) beschrijft in een onderzoek naar de samenhang tussen armoede en cultuur onder andere de belevingswereld en specifieke problemen van Creoolse meisjes. In Nederland is het aantal eenoudergezinnen onder Creoolse Surinamers hoger dan onder autochtonen. Over de oorzaken hiervan is een discussie gaande (Wekker 1994).

Behalve kwalitatief onderzoek met een beperkt aantal ondervraagden en een kwalitatieve onderzoeksmethode wordt kwantitatief onderzoek gedaan naar de positie van Surinamers. In deze categorie studies worden Surinamers uit de diverse bevolkingsgroepen meestal tezamen onderzocht. De gegevens worden via surveys verkregen of uit -- bijvoorbeeld bij het arbeidsbureau aanwezige -- databestanden gehaald. De nadruk ligt vaak op aspecten van de sociaal-economische positie, zoals de positie in het onderwijs en op de arbeidsmarkt. In de jaren zestig was de positie van Surinamers op de arbeidsmarkt vrij gunstig. Niet alleen was in die periode de gemiddelde opleiding van Surinamers betrekkelijk hoog, er was ook een zodanig tekort aan arbeidskrachten dat werkgevers actief in het buitenland gingen werven (vooral in Turkije en Marokko). De twee grootste immigratiepieken (omstreeks 1975 en 1980) vielen echter samen met een sterke afname van de werkgelegenheid in Nederland en een daling van het opleidingsniveau van nieuwe immigranten. Veel van de in de jaren zeventig gearriveerde Surinamers slaagden er dan ook niet in om aan werk te komen of om dat te behouden (Van Niekerk 1994). Langbroek en Muus (1991) hebben de ontwikkeling geanalyseerd van de werkloosheid onder de Surinaamse beroepsbevolking in Nederland. Haar werkloosheid blijkt niet synchroon te lopen met die van de Nederlandse beroepsbevolking. De stijging van de werkloosheid onder Surinamers verliep tussen 1980 en 1983 minder snel dan onder autochtonen, maar dit veranderde daarna drastisch. De werkloosheid onder Surinamers groeide onverminderd voort, terwijl de werkgelegenheid zich in 1984 herstelde en de werkloosheid onder de Nederlandse bevolking afnam. Sinds 1988 is de werkloosheid onder Surinamers volgens Wolff en Penninx (1994) weer gedaald: van 36 procent in 1988 tot 23 procent in 1992. Van de autochtone beroepsbevolking was in die jaren respectievelijk 9 en 7 procent

werkloos. De werkloosheid onder Surinamers is dus nog steeds aanzienlijk hoger dan die onder autochtonen. Dagevos en Veenman (1993) concluderen dat veel Surinamers gebruik hebben gemaakt van de etnische arbeidsmarkt die bijvoorbeeld in het welzijnswerk is ontstaan. Surinamers blijken ook meer dan andere groepen baat te hebben bij werkgelegenheidsprojecten: de helft van de banen van het plan Etnische Minderheden bij de Overheid (EMO) is bij Surinamers terechtgekomen (Tesser 1993).

Vooraf jongeren uit minderheidsgroepen zijn in vergelijking met autochtone leeftijdgenoten veel vaker werkloos. Procentueel is de werkloosheid onder 15 tot 24-jarigen hoger dan onder andere leeftijdsgroepen (Wolff en Penninx 1994). Distelbrink en Veenman (1994) onderzochten 15 tot 25-jarige jonge allochtonen op basis van de landelijke gegevens van het onderzoek Sociale Positie en Voorzieningengebruik Allochtonen (SPVA). Zij concluderen dat de werkloosheid onder Surinaamse jongeren tot 25 jaar 8 procent hoger is dan onder de totale Surinaamse beroepsbevolking. Onder hun autochtone leeftijdgenoten is de werkloosheid 6 procent hoger dan onder de totale autochtone beroepsbevolking.

We treffen nog scherpere verschillen aan in de grote steden. Groen en Nottelman (1993) rapporteren voor autochtonen van 15 tot 34 jaar in Amsterdam in 1991 een werkloosheidspercentage van gemiddeld 16 (voor mannen 14 en voor vrouwen 19). Het percentage werklozen onder de Surinamers van dezelfde leeftijdsgroep was echter gemiddeld 45 (geen verschil tussen mannen en vrouwen). Overigens betreft hun onderzoek personen die in Suriname zijn geboren, de eerste generatie immigranten dus.

1.5 De tweede generatie Surinamers: een groeiende categorie

Volgens cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek (Harmsen en Van der Heijdt 1993) waren er op 1 januari 1992 171 duizend in Suriname geboren personen in Nederland en 92 duizend personen die het CBS tot de tweede generatie Surinamers rekent. De tweede generatie maakt daarmee 34 procent van het totale aantal Surinamers in Nederland uit. Tot de tweede generatie Surinamers rekenen wij, en ook het CBS, personen die in Nederland geboren zijn en die minstens één in Suriname geboren ouder hebben. De meeste nakomelingen van Surinamers zijn op het moment van het onderzoek niet ouder dan vijftien jaar. Van de Surinamers jonger dan vijftien jaar is 83 procent in Nederland geboren (tweede generatie) en 17 procent in Suriname (eerste generatie). In de leeftijd van 15 tot 34 jaar behoort slechts 13 procent tot de tweede generatie.

Het CBS, de WRR en diverse andere aan de overheid gelieerde instellingen rekenen de tweede generatie Surinamers tot de etnische

minderheden. Een dergelijke opvatting leidt tot een aantal problemen. Volgens Van Amersfoort is 'het niet elegant om de vader en de moeder als onafhankelijke indicator te gebruiken. Dit maakt het aantal inwoners in Nederland als wij de categorieën optellen groter dan het aantal mensen dat er woont' (1993: 6). Daar komt nog bij dat

'het voldoende is als één van de ouders in het buitenland geboren is om tot de categorie allochtonen gerekend te worden, zo wordt de categorie allochtonen gróter naarmate de afstand tot de autochtone bevolking kleiner is. Immers hoe meer gemengde huwelijken er voorkomen, hoe groter in de volgende generatie het aantal allochtonen is' (idem).

Van Amersfoort maakt duidelijk dat een dergelijk gebruik van de term buiten de directe kring van vakgenoten aanleiding kan geven tot grote misverstanden. De term allochtonen is in het gewone spraakgebruik een aanduiding geworden voor 'problematische migranten'. Het feit dat de helft van de kinderen op Amsterdamse scholen tot de 'allochtonen' gerekend moet worden, zal maar al te vaak een ander beeld oproepen dan het CBS met zijn cijfers probeert weer te geven. Een ander probleem waar Van Amersfoort terecht op wijst, is dat de suggestie wordt gewekt dat bij mensen van 'gemengde herkomst' het vreemde element altijd overheerst. Hij schrijft daarover:

'Indien men deze lijn doortrekt, kunnen de consequenties bedenkelijk zijn. Want men rekent nu nog iedereen met één [in het buitenland geboren, AvH] ouder tot de allochtonen, maar waarom niet met één grootouder of zelfs één overgrootouder? Dit is geen louter theoretische veronderstelling, een dergelijke categorisatie heeft zich in de Amerikaanse volkstellingen enige tijd doorgezet. Aanvankelijk werd na de afschaffing van de slavernij naast de categorieën neger en blank alleen de categorie mulatten onderscheiden. Naarmate de vrees voor vermenging toenam zien wij in de volkstelling ook de categorieën "quatroom" (mensen met één negergrootouder) en "ofoon" (mensen met één negerovergrootouder) vermeld worden. Na 1920 was de sociale scheidslijn tussen "white" en "negro" zozeer vastgelegd dat alle tussenliggende categorieën weer geschrapt werden en iedere niet "volledig blanke" automatisch neger werd. Dit voorbeeld is zeker niet zonder meer op Nederland van toepassing, maar het maakt duidelijk dat statistische en sociaal-politieke vormen van classificatie heel gauw in elkaar overlopen en elkaar beïnvloeden. De populariteit van het woord "allochtonen" baart in dit opzicht zorgen' (idem).

Van Amersfoort duidt op een probleem dat inherent is aan het voeren van een minderhedenbeleid en de daaraan noodzakelijk verbonden

registratie van doelgroepen. Door de zorg over de positie van bepaalde etnische groepen worden de betrokkenen niet alleen impliciet tot een probleemgroep bestempeld, de doelgroep wordt ook sterk opgerekt. Niet alle leden van de betreffende 'groep' zullen deze onbedoelde etikettering waarderen, zeker niet diegenen die redelijk succesvol zijn en min of meer onzichtbaar trachten te assimileren. Door de ruime definitie van de doelgroep wordt bovendien het problematische aspect tijdloos, terwijl nog geen informatie beschikbaar is over veranderingen in de positie van immigranten in de loop van de tijd. De waarschuwendende woorden van Van Amersfoort maken het des te noodzakelijker na te gaan in hoeverre de tweede generatie zich verbonden voelt met 'de Surinamers' in Nederland, alsook in hoeverre de opgeplakte definitie van een 'etnische minderheidsgroep' door de betreffende personen zelf gedeeld wordt.

Onderzoek naar de tweede generatie Surinamers vond tot nu toe meestal plaats binnen het kader van onderzoek naar 'de Surinamers' in Nederland. Pogingen om de tweede generatie specifiek en diepgaander te behandelen binnen een gegeven steekproef stuitten tot nu toe vaak op problemen, onder andere die van een te kleine substeekproef om hen afzonderlijk te beschrijven. In dit onderzoek gaan we expliciet op zoek naar de tweede generatie Surinamers.

1.6 Uitgangspunten van deze studie

Aan dit onderzoek ligt een aantal uitgangspunten ten grondslag. Ten eerste hebben we voor het onderzoek naar de positie van de tweede generatie Surinamers het conceptueel raamwerk van Penninx (1988a) als vertrekpunt gekozen. Penninx benadrukt dat de positie van immigranten niet alleen een *maatschappelijk* aspect heeft, maar ook een zogenaamd *etnisch-cultureel* aspect. De maatschappelijke positie kan met behulp van min of meer objectieve indicatoren worden gemeten, zoals het al dan niet verrichten van arbeid en het opleidingsniveau. Voor het meten van de etnisch-culturele positie gebruikt Penninx indicatoren op macroniveau, bijvoorbeeld het overheidsoptreden en de publieke opinie. De maatschappelijke en etnisch-culturele positie bepalen samen of men een groep een minderheid kan noemen of niet. In deze studie ligt het accent op de etnisch-culturele positie. Het tweede uitgangspunt betreft de beoogde onderzoeksopzet. Het was de bedoeling een relatief groot aantal, bijvoorbeeld 300, nakomelingen van Surinaamse immigranten te ondervragen. Een surveyopzet lag bij voorbaat vast. Willen we de maatschappelijke en etnisch-culturele positie onderzoeken, dan dienen we over betrouwbare en valide meetinstrumenten te beschikken. Voor de maatschappelijke positie zijn meetinstrumenten reeds beschikbaar, maar de etnisch-culturele positie behoeft een uitgebreid conceptualiserings- en

operationaliseringsproces. Hiermee leggen we een link naar onderzoek rond de operationalisering van begrippen. De operationaliseringsmethode die De Jong Gierveld (1984), deels voortbouwend op Boesjes-Hommes (1970), toepast op het concept eenzaamheid heeft als inspiratiebron gediend. We hebben gestreefd naar een set samenhangende meetinstrumenten en daarbij getracht een aantal criteria te gebruiken die De Jong Gierveld heeft gesuggereerd. Binnen het conceptuele kader van Penninx zijn de relaties van leden van immigrantengroepen met hun groepsleden, maar ook relaties met leden van de gezeten samenleving belangrijke determinanten van de etnisch-culturele positie. Voor het vaststellen van het aantal contacten en de kenmerken van deze contacten hebben we de methodiek van Van Tilburg (1988) gevolgd. Hiermee kunnen we betrouwbare, valide en gedetailleerde informatie verzamelen over de kwaliteit en kwantiteit van het netwerk van persoonlijke relaties. Een derde uitgangspunt betreft de mogelijke invloed van interviewers in surveys. Kenmerkend voor een survey is dat interviewers met behulp van een vragenlijst een groot aantal respondenten ondervragen. In een survey is het onvermijdelijk dat interviewers, meestal onbedoeld, de antwoorden van ondervraagden beïnvloeden en zelfs systematische vertekening veroorzaken (Van der Zouwen en Dijkstra 1989). Uit Amerikaanse literatuur (Schuman en Converse 1971; Schaeffer 1980; Anderson et al. 1988b; Finkel et al. 1991) over deze zogenoemde interviewer-effecten wordt duidelijk dat onder andere de etnische achtergrond van de interviewer de antwoorden van ondervraagden kan beïnvloeden en dat men vooral bij etnisch-relevante thema's verdacht dient te zijn op deze beïnvloeding. Het lidmaatschap van een etnische groep is in een gesprek over de etnisch-culturele positie van tweede-generatie Surinamers één van de centrale thema's. Om te achterhalen of het (al dan niet vermeende) groepsledenmaatschap van de interviewer de antwoorden van ondervraagden kan beïnvloeden, zijn in dit onderzoek zowel Surinaamse als Hollandse interviewers ingezet.

1.7 Doelstellingen, probleemstellingen en opzet van dit boek

Het multidisciplinaire karakter van deze studie heeft ertoe geleid dat uit zeer diverse invalshoeken is gekomen tot een onderzoeksopzet. Het onderzoek heeft daarmee drie doelstellingen en probleemstellingen gekregen.

De *eerste doelstelling* is het ontwikkelen van instrumenten voor het meten van de etnisch-culturele positie voor gebruik in surveyonderzoek.

De *probleemstelling* die hieruit voortvloeit luidt: op welke wijze kunnen

we het begrip etnisch-culturele positie conceptualiseren en operationaliseren ten behoeve van surveyonderzoek onder tweede-generatie Surinamers?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden, werken we in hoofdstuk 2 de conceptualisering van de etnisch-culturele positie uit. In hoofdstuk 4 zetten we de theoretische specificaties om in empirische specificaties. In hoofdstuk 5 evalueren we in hoeverre de operationalisering geslaagd is. We testen in hoofdstuk 6 of de gehele set ontwikkelde meetinstrumenten naar het veronderstelde achterliggende begrip 'etnisch-culturele positie' verwijst en gaan in op de houdbaarheid van het in hoofdstuk 2 ontwikkelde model.

De *tweede doelstelling* is het verzamelen van informatie over de positie van de tweede generatie Surinamers, mede met behulp van het ontwikkelde instrumentarium.

De *probleemstelling* die hieruit voortvloeit luidt: wat is de etnisch-culturele en maatschappelijke positie van de tweede generatie Surinamers?

Informatie met betrekking tot deze doelstelling is verspreid over de hoofdstukken te vinden. De maatschappelijke positie van tweede-generatie Surinamers komt onder andere in hoofdstuk 4, bij de beschrijving van de steekproef aan de orde. Een aantal kenmerken van de ondervraagden, waaronder opleidingsniveau en hoofdbezigheid, vergelijken we daar met de beschikbare landelijke cijfers over de tweede generatie Surinamers. In hoofdstuk 7 gaan we verder in op de maatschappelijke positie aan de hand van de verkregen surveygegevens. Gegevens over de etnisch-culturele positie van tweede-generatie Surinamers komt in de methodisch georiënteerde hoofdstukken over de operationalisering van dit begrip (hoofdstuk 5 en 6) indirect aan de orde. In hoofdstuk 7 wordt de informatie uit de hoofdstukken 5 en 6, voorzover die betrekking heeft op doelstelling 2, nog eens vanuit een inhoudelijke invalshoek geanalyseerd. Vervolgens gaan we in hoofdstuk 7 na in hoeverre de etnisch-culturele positie wordt beïnvloed door het aantal Surinaamse ouders, de hoofdbezigheid, het opleidingsniveau en de leeftijd van tweede-generatie Surinamers.

De *derde doelstelling* is het vaststellen van de invloed van de etnische achtergrond (Surinaams versus Hollands) van de interviewers op de antwoorden van de ondervraagden.

De *probleemstelling* die hieruit voortvloeit luidt: wat is de invloed van de etnische achtergrond van de interviewer op de antwoorden van de ondervraagden?

In hoofdstuk 3 en 8 komt dit onderwerp aan de orde. In hoofdstuk 3

gaan we in op het begrip 'interviewer-effecten', in hoofdstuk 8 worden de antwoorden vergeleken die ondervraagden gaven aan Surinaamse en Hollandse interviewers op vragen met een etnisch-getint onderwerp, een neutraal onderwerp en een onderwerp rond persoonlijke relaties.

In hoofdstuk 9 ten slotte geven we eerst aan de hand van de doelstellingen een korte samenvatting van de resultaten van dit onderzoek. Vervolgens gaan we in op een aantal wetenschappelijke en maatschappelijke implicaties van deze studie.

Hoofdstuk 2

Het concept etnisch-culturele positie

In hoofdstuk 1 is het ontwikkelen van meetinstrumenten voor de etnisch-culturele positie ten behoeve van gebruik in surveyonderzoek als eerste onderzoeksdoel geformuleerd. Zoals aangegeven hebben we voor het begrip 'etnisch-culturele positie' het conceptueel raamwerk van Penninx als vertrekpunt gekozen. In dit hoofdstuk wordt de achtergrond geschetst waartegen het model van Penninx tot stand kwam en vergelijken we zijn concepten met die uit ander onderzoek. In paragraaf 2.1 behandelen we theoretische modellen voor de bestudering van de positie van immigranten. We beperken ons tot de Nederlandse literatuur, in het bijzonder tot de modellen van Van Amersfoort en Penninx. In paragraaf 2.2 leggen we uit hoe het proces van conceptualisering en operationalisering van het begrip etnisch-culturele positie in dit onderzoek is verlopen. We spitsen de voor ons bruikbare delen van het model van Penninx toe op de eerste doelstelling van deze studie en komen tot een definitie van de etnisch-culturele positie op individueel niveau. Vervolgens leggen we het aldus verkregen begrip uiteen in dimensies en componenten. In paragraaf 2.3 worden deze vergeleken met die uit enkele andere studies over etniciteit en etnische identiteit. Ten slotte geven we in paragraaf 2.4 een schematische samenvatting van de conceptualisering van de etnisch-culturele positie.

2.1 De positie van immigranten: theoretische modellen

De positie van groepen in de samenleving kan op verschillende manieren gedefinieerd worden. Zo kan men het accent leggen op maatschappelijke aspecten, zoals arbeid, beroep, inkomen en opleiding, of juist op etnische, culturele of religieuze aspecten. Voor het vaststellen van de positie van een bepaalde groep of categorie in de sociale gelaagdheid van de samenleving bestaat een uitgewerkte traditie in het sociale stratificatieonderzoek (Janssen en Ultee 1994). Bij dit type onderzoek worden vaak twee indicatoren voor sociale positie of statusgroep gebruikt, namelijk de arbeidsmarktpositie en het opleidingsniveau van een groep. Een conclusie uit dergelijk onderzoek luidt dan bijvoorbeeld dat kinderen uit een arbeidersmilieu ondanks een gelijke score op een intelligentietest minder frequent doorstromen naar de universiteit dan kinderen uit hogere sociale klassen. De Graaf en Ganzeboom (1990) hanteren aanvullend ook cultuurdeelname bij het onderscheiden van statusgroepen. Indicatoren voor cultuurdeelname zijn onder andere theater-, concert- en bioscoopbezoek, het lezen van

boeken en bibliotheeklidmaatschap.

De arbeidsmarktpositie, het opleidingsniveau en cultuurdeelname zijn voor het vaststellen van de positie van immigranten weliswaar bruikbaar, maar om te bepalen of die positie zich in de richting van minderheidsvorming ontwikkelt, geven deze indicatoren een beperkt beeld. De interactie tussen immigrant en samenleving en de rol van de ontvangende samenleving vormen cruciale factoren bij de verwerving van een positie. De mogelijkheden die de ontvangende samenleving biedt, kunnen voor het maatschappelijk succes van immigranten van doorslaggevend belang zijn. Wanneer alleen de indicatoren uit het hiervoor genoemde sociale stratificatieonderzoek worden gehanteerd bij het bepalen of sprake is van minderheidsvorming, krijgen we bovendien geen inzicht in de rol die de culturele achtergrond van nieuwkomers mogelijk speelt. Een aantal auteurs acht het om deze redenen noodzakelijk om voor de bestudering van de positie van immigranten een specifiek model op te stellen waarin ook deze en andere factoren zijn opgenomen.

We beschrijven hierna twee pogingen uit de Nederlandse literatuur om een dergelijk model te formuleren, namelijk het model van Van Amersfoort en het model van Penninx dat daarop voortbouwt. Met een 'model' duiden Van Amersfoort en Penninx niet zozeer op een set causale relaties, maar trachten zij een samenstel van factoren binnen een proces systematisch weer te geven.

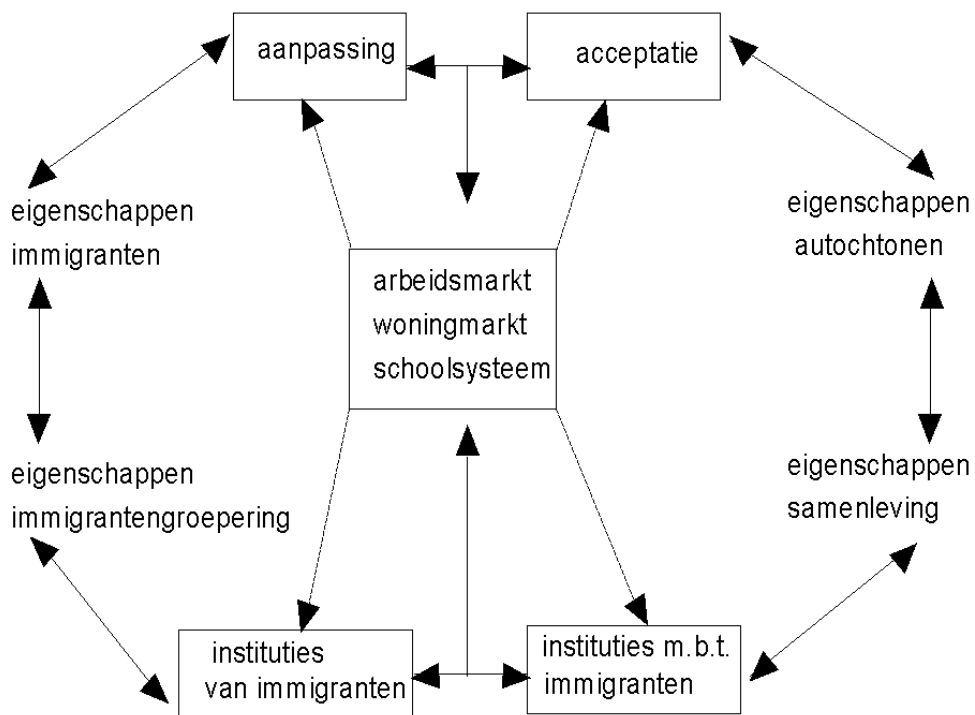
Van Amersfoort: interactie tussen immigrant en samenleving

Van Amersfoort (1974) geeft een theoretische onderbouwing voor het proces van interactie tussen immigrant en samenleving en de daaruit resulterende positie van immigranten en hun nakomelingen. Hij analyseert het opnameproces van immigranten in de ontvangende samenleving, waarbij hij onderscheid maakt tussen activiteiten van immigranten en activiteiten van de ontvangende samenleving. De situatie van de grootste immigrantengroepen in de periode 1945-1973 (Indische Nederlanders, Molukkers, Surinamers en gastarbeiders) dient als basis voor zijn analyse. Van Amersfoort poneert dat de invoeging in het maatschappelijk leven verloopt via instituties op het collectieve en/of individuele niveau (1974: 56).

Individuele immigranten kunnen deel uitmaken van immigrantengroeperingen en individuen in de ontvangende samenleving kunnen instituties oprichten voor immigranten. De reactie van de samenleving kan gericht zijn op een zo snel mogelijke participatie van immigranten in de centrale instituties van de samenleving: men komt dan tot een absorptiebeleid. De samenleving kan ook passief blijven, waardoor het verloop van het opnameproces in hoofdzaak bepaald wordt door de eigenschappen en activiteiten van immigranten. Een derde mogelijkheid is dat de samenleving de participatie van immigranten in één of meer terreinen van het maatschappelijk leven beperkt. In dat geval spreekt Van Amersfoort

over discriminatie. Volgens Van Amersfoort zijn de arbeidsmarkt, de woningmarkt en het onderwijssysteem de relevante maatschappelijke sferen waarin het proces van interactie plaatsvindt. De uitkomsten van de interactie kunnen variëren van emancipatie, assimilatie en minderheidsvorming tot geografische segregatie, vervolging en uitroeiing.

Van Amersfoort heeft in 1982 enkele wijzigingen aangebracht in de terminologie van zijn model. Een weergave van zijn interactiemodel uit 1982 is te vinden in figuur 2.1.

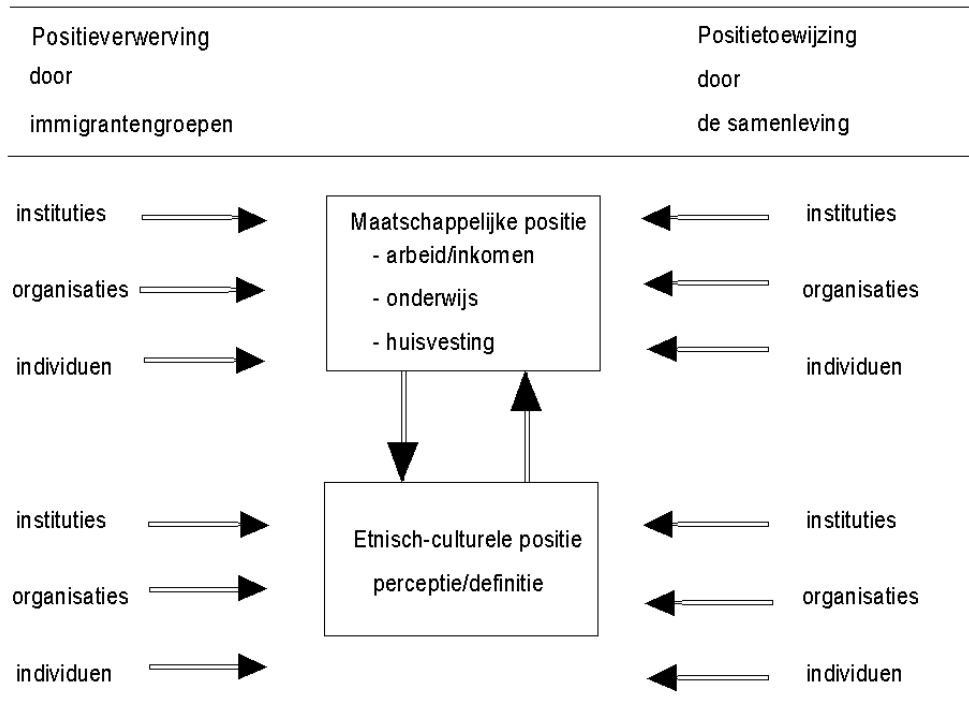

Figuur 2.1 Interactie tussen immigrant en samenleving (Van Amersfoort)

Penninx: beoordeling van de positie van immigranten

Een andere poging om te komen tot een analysemodel is te vinden in het proefschrift van Penninx (1988a). De bedoeling van Penninx is aandachtspunten te formuleren om de ontwikkeling van de positie van een immigrantengroep te bestuderen. Hij bouwt met zijn model voort op de ideeën van Van Amersfoort. Penninx maakt de balans op van de kennisverwerving ten aanzien van immigranten en woonwaggebewoners in de periode 1967-1987, categoriseert de

onderzoeksliteratuur en komt inductief werkend tot een ordenend model. In figuur 2.2 is de in 1994 geherformuleerde versie van zijn model weergegeven, omdat deze versie beknopter is (Penninx 1994). Penninx merkt op dat zijn model open geformuleerd is en een attenderende, maar geen voorspellende waarde heeft; de pijlen in het figuur dient men dus niet als oorzaak-gevolgrelaties te zien.

Figuur 2.2 Het vestigingsproces van immigranten (Penninx).

Verschillen tussen de modellen van Van Amersfoort en Penninx

De modellen van deze auteurs verschillen op een aantal punten, waarvan er drie voor dit onderzoek van belang zijn. Ten eerst noemt Van Amersfoort de arbeidsmarkt, de woningmarkt en het schoolsysteem de relevante sferen voor het interactieproces tussen immigrant en samenleving. Penninx voegt een aspect van een geheel andere orde toe. Naast een maatschappelijk aspect onderscheidt hij een etnisch-cultureel aspect aan de positie van immigranten. De *maatschappelijke positie* omschrijft hij als 'de plaats die een groep als geheel inneemt in de sociale gelaagdheid van de samenleving' (1988a: 49). Deze positie kan met behulp van min of meer objectieve

indicatoren worden gemeten, zoals het al dan niet verrichten van arbeid, de hoogte van het inkomen, de deelname aan onderwijs, het opleidingsniveau en de kwaliteit van de huisvesting. De *etnisch-culturele positie* definieert Penninx als 'de mate waarin een bepaalde groep door (het grootste deel van) de samenleving als primair een aparte, ándere groep wordt beschouwd of de groep zichzelf primair als zodanig beschouwt' (idem: 51).

De maatschappelijke en etnisch-culturele positie bepalen samen of men een groep al dan niet een minderheid kan noemen. Beide elementen zijn terug te vinden in zijn definitie van een minderheid in strikte zin:

'... een groep, waarvan de leden over generaties heen het behoren tot die groep prioriteit geven boven andere sociale indelingen of die door (grote delen van) de samenleving als een primair aparte groep beschouwd wordt, waarvan de meeste leden steeds een lage maatschappelijke positie innemen, en die daardoor en mede door haar getalsmatige minderheidspositie weinig macht en invloed in de samenleving kan uitoefenen' (idem: 48).

Het tweede verschilpunt tussen de modellen betreft de termen die de auteurs gebruiken om de interactie tussen immigranten en samenleving te beschrijven. Van Amersfoort hanteert voor immigranten de term *aanpassing* en voor de samenleving de term *acceptatie*. Deze termen wekken de associatie dat het om de beleving van individuen gaat, terwijl Penninx instituties zoals de overheid en de media sterk op de voorgrond plaatst. Hij noemt de activiteiten van immigranten *positieverwerving* en die van de samenleving *positietoewijzing*, en kent deze twee dimensies toe aan zowel de maatschappelijke als de etnisch-culturele positie. Bij de verwerving van de maatschappelijke positie gaat het om 'kenmerken, eigenschappen en mechanismen die binnen de etnisch-culturele groep zelf aanwezig of werkzaam zijn en die een bijzondere factor vormen bij het verwerven van een (betere) maatschappelijke positie' (idem: 56). Bij de toewijzing van de maatschappelijke positie gaat het om 'de mechanismen van de verdeling van belangrijke maatschappelijke goederen' (idem).

In het geval van de etnische-culturele positie is positieverwerving de mate waarin een bepaalde groep 'zelf een aparte etnisch-culturele positie opeist en wil verwerven door zich bewust te profileren als aparte groep' (idem). Hier staat de rol van de immigrantengroep zelf centraal. Toewijzing van de etnisch-culturele positie is de mate waarin een bepaalde groep door 'de samenleving als geheel, of dominante groepen daarin (...) systematisch als een primair aparte groep' wordt beschouwd en benoemd (idem). Het gaat hier om de rol die anderen spelen, zowel personen en organisaties als instituties van de ontvangende samenleving, zoals de pers en de overheid.

Het model van Penninx biedt de mogelijkheid te analyseren of de positie van immigranten zich in de richting van minderheidsvorming

ontwikkelt. Volgens Penninx kan pas van een minderheidspositie worden gesproken als er over meer generaties een gecontinueerde lage maatschappelijke positie en een etnisch-cultureel andere positie in de samenleving is. De achtergronden van de grootste immigrantengroepen van deze tijd -- zoals het koloniale verleden van Surinamers en de achtergrond als gastarbeiders van Turken en Marokkanen -- vormen geen goede startpositie om snel een gelijkwaardige maatschappelijke positie als groep te bereiken. De uitgangspositie van immigranten is immers niet gelijkwaardig aan die van de autochtone bevolking. De kinderen van immigranten hebben in principe een betere startpositie dan hun ouders, omdat zij (bijvoorbeeld in het onderwijs) in principe dezelfde mogelijkheden hebben als hun Nederlandse leeftijdgenoten. De praktijk moet uitwijzen of dat ook zo is. Daarom is het van belang de positie van nakomelingen van immigranten afzonderlijk en nauwkeurig in ogenschouw te nemen. Pas indien de positie van de tweede en derde generatie duidelijk anders (maatschappelijk laag en etnisch-cultureel verschillend) is dan die van de dominante groep, is de term minderheidsvorming gerechtvaardigd. Door de nadruk in het beleid op de maatschappelijke dimensie van de positie van immigranten, wordt volgens Penninx (1988b) in de analyse van die positie te weinig aandacht geschonken aan aspecten van de relatie tussen etnische groepen onderling en die tussen individuen uit bijvoorbeeld de dominante etnische groep(en) en immigrantengroepen. Daarmee wordt voorbijgegaan aan de samenhang tussen verschijnselen als negatieve bejegening of discriminatie door de dominante groep (door Penninx negatieve positietoewijzing genoemd) en de reacties daarop vanuit de apart geplaatste groep, terwijl juist deze samenhang bepalend is voor aspecten van de positie. Zo kan het zijn dat de (verwachte) sociale mobiliteit van de tweede generatie in de praktijk niet gerealiseerd wordt door directe of indirecte ongelijke behandeling van etnische groepen, bijvoorbeeld binnen het onderwijs. In dit onderzoek besteden we vooral aandacht aan het etnisch-culturele aspect van de positie van immigranten. Volgens Penninx bevindt die etnisch-culturele positie zich ergens op een continuüm met de volgende twee extreme polen:

'... enerzijds de situatie dat men incidenteel, in bijvoorbeeld een recreatieve reüniesfeer, als etnisch-culturele groep samenkomt en anderzijds de situatie dat men alle primaire sociale contacten (gezin, familie, kennissen, buurt) en bijna alle of het grootste deel van de secundaire sociale contacten (school, werk, religieuze instituties, recreatieve faciliteiten en organisatie enzovoorts) binnen de eigen groep heeft' (1988a: 52).

Het derde verschil tussen de modellen van Van Amersfoort en Penninx betreft het analyseniveau. Beide auteurs spreken van een wisselwerking tussen immigrant/immigrantengroepen en

gezetenen/samenleving. Van Amersfoort gaat in op de rol van individuen en die van instituties. Penninx breidt die indeling van Van Amersfoort met één niveau uit tot drie analyseniveaus. Hij onderscheidt het individuele, het institutionele en het organisatieniveau. De overheid en haar beleid krijgen op het institutionele niveau bij Penninx veel aandacht.

De begrippen en het daarop gebaseerde analyseschema van Penninx zijn destijds gebruikt om aan de hand van een meta-analyse orde te scheppen in de bestaande onderzoeksliteratuur. De positie van (immigranten)-*groepen* stond daarin centraal; zijn doel was immers om uitspraken te kunnen doen over minderheidsvorming, een proces dat per definitie op groepsniveau plaatsheeft. In de studies die Penninx in zijn meta-analyse onder de noemer 'etnisch-culturele positie' behandelt, is de aandacht dan ook voornamelijk gericht op uitspraken over en beeldvorming van groepen.

2.2 Het concept etnisch-culturele positie nader gespecificeerd

Wij concentreren ons in deze studie op het etnisch-culturele aspect van de positie van immigranten op het *individuele niveau*. Dit houdt in dat de betekenis die het lidmaatschap van een immigrantengroep voor het individu heeft en het gedrag van individuen centraal staan. We gebruiken daarbij het analysemodel van Penninx als vertrekpunt. Zoals gezegd willen we nagaan of het concept etnisch-culturele positie ook in een survey te gebruiken is. We trachten daarom, nu langs deductieve weg, te komen tot voor een survey bruikbare meetinstrumenten. Een aantal stappen zijn nodig voor we van het abstracte niveau van de definitie tot empirische instrumenten kunnen komen.

2.2.1 Fasen in het proces van conceptualisering en operationalisering

Om het begrip etnisch-culturele positie nader te specificeren hebben we ons op twee studies georiënteerd waarin aanwijzingen worden gegeven voor de conceptualisering en operationalisering van theoretische begrippen. Het gaat hier om studies van Boesjes-Hommes (1970) en De Jong Gierveld (1980). Onder *conceptualisering* verstaan we in navolging van De Jong Gierveld (1980: 3):

'... de wijze waarop begrippen worden gevormd en gedefinieerd. Dit begripsvormend bezig-zijn omvat o.a. het afbakenen van een verschijnsel, dan wel een set verschijnselen, als min of meer verwant en te onderscheiden van andere verschijnselen. Daartoe is het nodig deze verschijnselen nader te analyseren, in samenhang met de nadere uitwerking van het theoretisch

netwerk rond dit begrip.'

Onder *operationalisering* verstaan we, eveneens in navolging van De Jong Gierveld:

'... het vertalen van het, op een bepaalde wijze geconceptualiseerde begrip in empirische variabelen: vragen, onderzoeksitems, e.d. In dit proces zijn inbegrepen de instructies voor de waarnemingssituatie, scoringsvoorschriften, e.d.' (idem: 4).

Bij de conceptualisering en operationalisering hebben we ons laten inspireren door een proces-schema van Boesjes-Hommes (1970), dat we voor ons doel hebben bewerkt tot het overzicht in schema 2.3.

Schema 2.3 Weergave van de fasen in het proces van conceptualisering en operationalisering in dit onderzoek.

1. Conceptualisering

- a. herdefiniëring van het oorspronkelijk theoretisch begrip met theoretische dimensies naar een theoretisch begrip met theoretische dimensies op individueel niveau
 - b. uitwerking naar verschillende theoretische componenten
 - c. uitwerking naar observatietermen voor elke theoretische component
- Het resultaat van deze fase is een model, omvattende het theoretisch begrip, de theoretische dimensies, de componenten en de observatietermen.

2. Operationalisering

- a. vertaling van observatietermen in empirische specificaties (meetinstrumenten) en in samenhang daarmee: b. het formuleren van vragen, items, of andere instrumentele realisaties met aanwijzingen voor de waarnemingssituatie (o.a. voor de rol van de interviewer)

3. Uitvoering survey

4. Controle op conceptualisering en operationalisering

- a. evaluatie van de afzonderlijke meetinstrumenten (de operationalisering) en
 - b. evaluatie van het complete conceptueel model van dimensies en componenten
-

De conceptualisering omvat een aantal fasen. In de eerste fase wordt een theoretisch begrip, in dit geval 'etnisch-culturele positie' geformuleerd. Dit theoretische begrip heeft een hoog abstractieniveau en kan uitgewerkt worden in theoretische dimensies, zoals bij Penninx de positieverwerving en positietoewijzing. Voor deze studie is het noodzakelijk dit theoretische begrip en zijn dimensies te herdefiniëren op individueel niveau (stap 1a uit schema 2.3). We werken dit uit in paragraaf 2.2.2.

De theoretische dimensies waarover we dan beschikken, zijn noodzakelijkerwijs abstract. De volgende fase is daarom het op een concreter niveau formuleren van theoretische componenten van deze dimensies (stap 1b). Deze stap is lastig te reconstrueren op basis van het proefschrift van Penninx, aangezien hij in zijn indeling de nadruk legt op bredere maatschappelijke verbanden en niet op individuele immigranten. Daarom nemen we het specificeren van de dimensies in componenten zelf ter hand in paragraaf 2.2.3. Op deze theoretische componenten kunnen we vervolgens onze observatietermen baseren

(stap 1c). Deze dienen zodanig geformuleerd te zijn dat de relatie met empirische specificaties duidelijk is. Het resultaat van de fase van conceptualisering is een model van het theoretische begrip, de theoretische dimensies, de componenten en de observatietermen. Dit model is weergegeven aan het eind van paragraaf 2.2.3.

Nadat we in hoofdstuk 4 zijn ingegaan op de opzet en het design van de survey en de vooronderzoeken, beschrijven we in datzelfde hoofdstuk de tweede fase: de ontwikkeling van meetinstrumenten voor de uitgewerkte observatietermen. We zetten daar onze theoretische specificaties om in empirische specificaties (stap 2a uit schema 2.3). Voor elk theoretisch onderscheiden aspect is er dan een empirische specificatie (meetinstrument). Een meetinstrument kan een open of gesloten vraag zijn, of een set van uitspraken (items) waarop de mate van instemming wordt gevraagd. De geformuleerde vragen worden vervolgens als onderdeel van een vragenlijst gebruikt in een survey. Bovendien worden in deze fase aanwijzingen geformuleerd voor de waarnemingssituatie, zoals voor de rol van de interviewer (stap 2b). In hoofdstuk 4 beschrijven we naast de opzet en het design ook de uitvoering van de survey (fase 3).

Als laatste stap wordt nagegaan in hoeverre de operationalisering empirisch houdbaar is. In hoofdstuk 5 evalueren we de ontwikkelde meetinstrumenten afzonderlijk (stap 4a). In hoofdstuk 6 gaan we na in hoeverre het gehele model van dimensies en componenten houdbaar is (stap 4b).

2.2.2 *Aanpassing van de definitie van etnisch-culturele positie*

Penninx definieert de 'etnisch-culturele positie' als

'de mate waarin een bepaalde groep door (het grootste deel van) de samenleving als primair een aparte, ándere groep wordt beschouwd of de groep zichzelf primair als zodanig beschouwt' (1988a: 51).

Om tot een voor ons bruikbare conceptualisering en definiëring te komen, hebben we deze definitie op drie punten aangepast. In Penninx' definitie gaat het zowel bij immigranten als bij de samenleving om bredere verbanden dan individuen. De eerste wijziging die is aangebracht, is dat we 'groep' hebben vervangen door 'leden van groepen' en 'vertegenwoordigers van groepen'.

De tweede wijziging betreft een inconsistentie in Penninx' definitie en het erbij behorende continuüm (zie paragraaf 2.1). Behalve dat in het continuüm de rol van de samenleving ontbreekt, is (en voor ons van groter belang) de positie van de 'groep' inconsistent geformuleerd. In de definitie gaat het namelijk uitsluitend om 'beleving' (zichzelf beschouwen), in het continuüm uitsluitend om 'gedrag' (als groep

samenkomen, sociale contacten binnen de groep). Beide aspecten, hier te benoemen als de 'belevings- en de gedragskant' dienen naar onze mening zowel in de definitie als in het bijbehorende continuüm opgenomen te zijn. Onze voorlopige definitie van de etnisch-culturele positie luidt daarom:

de mate waarin leden van een bepaalde groep door (het grootste deel van) de samenleving primair als vertegenwoordigers van een aparte andere groep worden beschouwd en/of behandeld of de leden van de groep zichzelf primair als zodanig beschouwen en/of gedragen.

En aan het continuüm is de belevingskant toegevoegd:

enerzijds de situatie waarin men zich incidenteel, in bijvoorbeeld een recreatieve reüniesfeer, als etnisch-culturele groep beschouwt en/of gedraagt en anderzijds de situatie dat men zich in alle situaties (gezin, familie, kennissen, buurt) en bijna alle of het grootste deel van de secundaire sociale situaties (school, werk, religieuze instituties, recreatieve faciliteiten en organisatie enzovoorts) als vertegenwoordigers van een aparte groep beschouwt en/of gedraagt.

Om het concept te kunnen gebruiken in een survey, streven we naar een meetbaar gegeven. Hiervoor hebben we een derde wijziging aangebracht en spreken wij niet van een 'aparte' groep, maar van een 'specifieke' groep. Men kan bijvoorbeeld moeilijk spreken van de mate waarin een persoon zich verbonden voelt met een 'aparte' groep, maar wel van de mate van verbondenheid met een 'specifieke' groep. 'Apart' kan alleen gebruikt worden in relatie tot een referentiegroep die niet 'apart' is. Het gebruik van de term 'specifieke groep' heeft het voordeel dat we zodoende een continuüm kunnen formuleren van niet naar sterk gericht op een specifieke groep. In plaats van de algemene formulering 'specifieke groep' kunnen we dan bijvoorbeeld de Surinaamse groep invullen.

Met deze drie wijzigingen zijn we voor het onderzoek op het individuele niveau aldus tot de volgende definitie van de etnisch-culturele positie gekomen:

de mate waarin leden van een bepaalde groep zichzelf primair als leden van een specifieke groep beschouwen en/of gedragen (positieverwerving) en de mate waarin zij door (het grootste deel van) de samenleving primair als vertegenwoordigers van een specifieke groep worden beschouwd en/of behandeld (positietoewijzing).

In deze definitie hebben we de relatie tussen positieverwerving en

positietoewijzing niet nader gespecificeerd. We gaan ervan uit dat de mate van positieverwerving (gerichtheid op bijvoorbeeld de Surinaamse groep) en positietoewijzing (neiging in de samenleving om personen als Surinamers te beschouwen/behandelen) elkaar wederzijds beïnvloeden. De richting is niet op voorhand gegeven. Het is bijvoorbeeld mogelijk dat door negatieve opvattingen in de samenleving een discrepantie ontstaat tussen 'opgelegde' en 'beleefde' identiteiten. Het is ook mogelijk dat (een deel van) de groep zich sterk profileert als een specifieke groep, wat kan leiden tot beeldvorming over de betreffende groep in de samenleving.

2.2.3 Componenten van de dimensies positieverwerving en -toewijzing

We gaan nu verder met de tweede stap in het proces van conceptualisering. Dit betreft de nadere specificatie van de twee theoretische dimensies van de etnisch-culturele positie: positieverwerving en -toewijzing. We formuleren in deze paragraaf componenten en observatietermen. Eerst gaan we in op positieverwerving, daarna op positietoewijzing.

Verwerving van de etnisch-culturele positie

Onze geherformuleerde definitie van positieverwerving -- de mate waarin leden van een bepaalde groep zichzelf primair als leden van een specifieke groep beschouwen en/of gedragen -- is een abstracte definitie, die specificatie behoeft op diverse onderdelen. Zo is het ten eerste de vraag van welke specifieke groep er sprake is en ten tweede hoe de bedoelde 'mate' gemeten kan worden.

Penninx' groepen in zijn definities van minderheden en de etnisch-culturele positie zijn niet expliciet etnische groepen. Hij meent namelijk dat niet alleen immigrantengroepen zich tot minderheden kunnen ontwikkelen, maar ook andere groepen zoals bepaalde autochtone groepen en woonwagenbewoners. In onze aangepaste definitie bedoelen wij met een 'specifieke groep' wel degelijk een etnische groep. Uit de definitie van positieverwerving vloeien volgens een logische redenering drie componenten voort. De eerste component hangt samen met de vraag óf men etnische groepen onderscheidt. Met andere woorden: óf de (veronderstelde) leden van etnische groepen wel denken in termen van een etnische groep. Dit heeft op zijn beurt te maken met de vraag of zij verschil zien tussen een (veronderstelde) eigen etnische groep en andere etnische groepen. We benoemen deze component als de mate van *etnische groepsdifferentiatie*. Hieronder verstaan we:

het beeld van de betreffende specifieke etnische groep afgezet tegen het beeld van andere relevante etnische groepen, in het bijzonder de dominante etnische groep(en) in een samenleving.

Toegesplitst op de doelgroep van dit onderzoek behelst deze component de vraag of Surinamers van de tweede generatie zelf ook menen tot 'de Surinamers' te horen en zo ja, in welke mate. We gaan ervan uit dat de belangrijkste groepsdifferentiatie die we voor de tweede generatie Surinamers dienen te onderzoeken de differentiatie tussen 'Surinamers' en 'Hollanders' is.⁴ Hollanders zijn immers de dominante categorie in de Nederlandse samenleving.

Binnen groepsdifferentiatie onderscheiden we drie observatietermen:

- 1a de houding ten opzichte van Surinamers;
- 1b de houding ten opzichte van andere etnische groepen, in het bijzonder de dominante etnische groep, de Hollanders; en
- 1c de mate waarin men verschillen waarneemt tussen Surinamers en Hollanders.

Het laatste (interetnische afstand) kan van invloed zijn op de mate waarin de andere groep als 'vreemd' en eventueel zelfs 'angstaanjagend' gezien wordt en men normen en gedrag van elkaar overneemt.

Pas indien iemand onderscheid maakt tussen eigen en andere etnische groepen, ligt de vraag voor de hand tot welke etnische groep men zichzelf rekent en hoe men zichzelf in etnische termen definieert. Daarmee komen we bij de tweede component van de dimensie positieverwerving, waarvoor we de term *etnische zelfdefinitie* hanteren. Hieronder verstaan we:

de mate waarin iemand zichzelf als lid van een specifieke etnische groep definieert.

We kiezen voor 'Surinamers' als concretisering van deze specifieke etnische groep, maar houden rekening met de mogelijkheid dat binnen deze categorie subgroepen bestaan, zoals Creolen, Hindostanen en Javanen. Binnen deze component onderscheiden we twee observatietermen:

- 2a de mate waarin iemand zich als Surinamer definieert; en
- 2b de saillantie van het etnisch groepslidmaatschap.

Bij 2a gaat het om de feitelijke definitie, bij 2b om de waarde die aan die definitie wordt toegekend. Bij de saillantie gaat het hier om de mate waarin het groepslidmaatschap op de voorgrond staat en het belang dat men daaraan hecht in verhouding tot andere indelingscriteria, zoals

⁴ We duiden blanke, autochtone Nederlanders aan als 'Hollanders' om lange, ingewikkelde formuleringen te voorkomen en omdat dat onder Surinamers veel gedaan wordt. Friezen, Brabanders, Limburgers en Achterhoekers horen daarmee tot de 'Hollanders'. De aanduiding 'Nederlander' is immers ook op Surinamers in Nederland van toepassing, omdat dit een nationaliteit betreft.

sekse of beroep.

De twee tot nu toe behandelde componenten van de dimensie positieverwerving vallen onder het eerdergenoemde 'belevingsaspect'. Bij de derde component verschuift het accent naar het 'gedragsaspect'. Overigens bestaat er, zo veronderstellen we, tussen beleving en gedrag een vloeiende overgang en wederzijdse interdependentie. Penninx geeft in zijn continuüm aan dat de nadruk ligt op gedrag jegens leden van de 'eigen' en de 'andere' etnische groep. Met andere woorden: contacten met leden van verschillende etnische groepen vormen de essentie.

Een aantal aspecten van de contacten binnen en buiten onze specifieke etnische groep lijkt van belang. Deze aspecten werken we uit in de component *mate van contact met Surinamers*, die we in het vervolg ook afkorten tot *contact met Surinamers*. De observatietermen zijn:

- 3a de omvang van contacten binnen respectievelijk buiten de Surinaamse groep in Nederland;
- 3b de kwaliteit van die contacten;
- 3c contacten met personen in Suriname;
- 3d oriëntatie op contacten met Surinamers.

Het is mogelijk dat de ondervraagde veel contacten heeft met niet-Surinamers, maar dat bijvoorbeeld de beste vrienden Surinamers zijn. Om deze reden is het van belang om niet alleen de omvang van de contacten vast te stellen, maar ook de kwaliteit ervan. We veronderstellen dat degenen die intensieve contacten in Suriname hebben zich sterker identificeren met de specifieke etnische groep Surinamers en minder met Hollanders of andere categorieën, dan zij die minder intensieve contacten met mensen in Suriname hebben. Contacten in Suriname hebben, zo veronderstellen we, invloed op de mate waarin men zichzelf als lid van de Surinaamse groep beschouwt en gedraagt. Bij 'contacten met Surinamers' denken we niet alleen aan feitelijke contacten, maar ook aan een voorkeur voor contacten met Surinamers. Zo is het mogelijk dat iemand de voorkeur geeft aan een Surinaamse hulpverlener als hij of zij problemen heeft, of voorkeur heeft voor een lidmaatschap van een sportclub waar meer Surinamers lid van zijn.

De drie componenten vormen tezamen de dimensie verwerving van etnisch-culturele positie. Aan het ene uiterste van het continuüm van deze dimensie is een Surinamer van de tweede generatie te vinden die zich niet beschouwt en gedraagt als Surinamer; aan het andere uiterste vinden we iemand die zich in sterke mate beschouwt en gedraagt als Surinamer. In dit laatste geval wordt hoog gescoord op de drie componenten en de observatietermen. Hij of zij differentieert sterk tussen groepen, heeft een sterke Surinaamse zelfdefinitie en een sterke gerichtheid op contacten met Surinamers.

Toewijzing van de etnisch-culturele positie

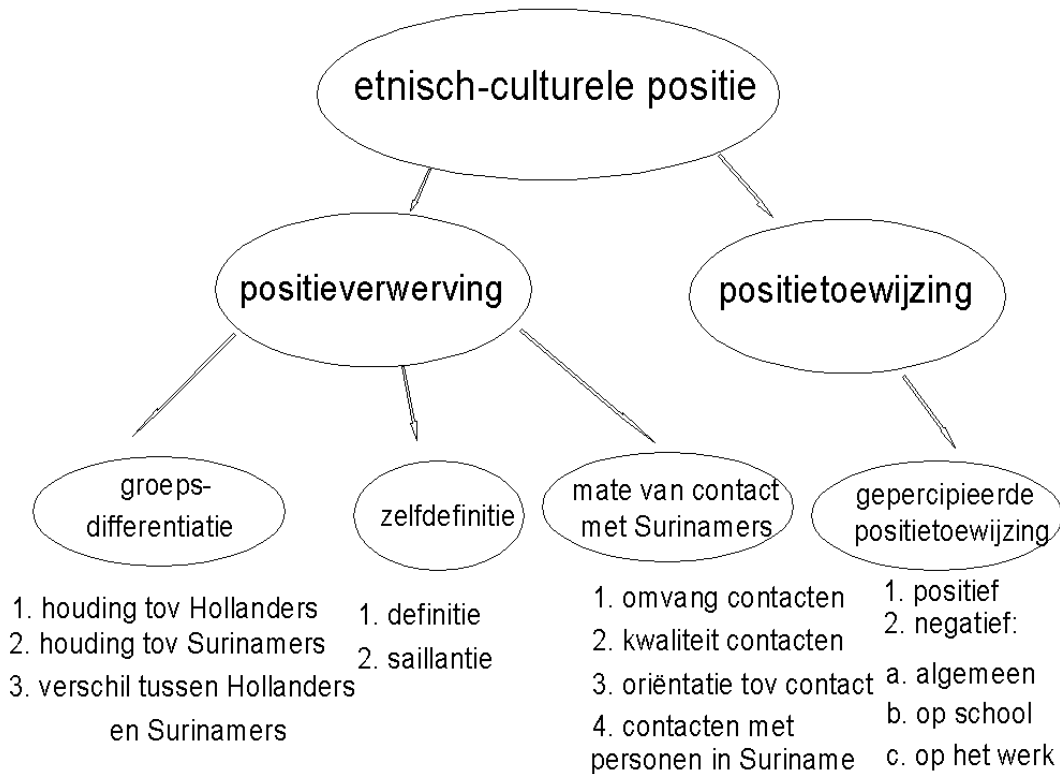
We hebben in paragraaf 2.1.2 Penninx' definitie van positietoewijzing als volgt aangepast voor onderzoek onder individuen: de mate waarin leden van een bepaalde groep door (het grootste deel van) de samenleving primair als vertegenwoordigers van een specifieke groep worden beschouwd en/of behandeld. Evenals bij positieverwerving gaat hier de vraag òf etnische groepen als zodanig gepercipieerd worden vooraf aan de vraag hoe men die groepen dan nader benoemt: ook een specifieke bejegening is alleen mogelijk wanneer een specifieke groep gepercipieerd wordt. Indien sprake is van categorisering van mensen in specifieke etnische groepen, is vervolgens de vraag aan de orde of, en zo ja in hoeverre, beeldvorming op vertekende, stereotiepe informatie berust en in hoeverre er een negatieve waardering aan die beeldvorming verbonden is. Een andere kant van positietoewijzing is de mate waarin leden van een minderheidsgroep op een specifieke manier bejegend worden. Specifieke bejegening kan zowel negatief (discriminatie) als positief zijn.

Bij het proces van positietoewijzing is sprake van toewijzers (beoordelaars) en toegewezenen (beoordeelden). We beperken ons, evenals bij positieverwerving, tot de relatie tussen Surinamers en Hollanders en dus tot positietoewijzing vanuit de dominante groep. Het onderscheid tussen een gedragsaspect en een belevingsaspect komt weliswaar in de definitie van toewijzing naar voren, maar is door het gehanteerde perspectief van de tweede generatie beperkt toepasbaar. Theoretisch is het mogelijk om de beleving of perceptie van toewijzend gedrag (bijvoorbeeld discriminatoir gedrag) en de perceptie van een toewijzende houding (bijvoorbeeld stereotypering) te onderscheiden. Beide elementen worden in de operationaliseringsfase opgenomen, maar omdat het in beide gevallen om beleving van tweede-generatie Surinamers gaat, kan niet van twee theoretische componenten worden gesproken. We hanteren daarom alleen de component *perceptie van toewijzing*.

We werken dus één component van de dimensie positietoewijzing nader uit: de door de tweede generatie Surinamers gepercipieerde positietoewijzing vanuit de dominante Hollandse groep. We maken daarbij onderscheid tussen gepercipieerde negatieve en positieve positietoewijzing.

We hebben nu de stappen 1a tot en met 1c uit schema 2.3 (zie paragraaf 2.2.1) in het proces van conceptualisering behandeld: de herformulering van het theoretisch begrip, de formulering van componenten en de formulering van observatietermen. Het resultaat is een model, omvattende het theoretisch begrip, de theoretische dimensies, de componenten en de observatietermen. Dit model is te

vinden in figuur 2.4.⁵

Figuur 2.4 Conceptueel model van de etnisch-culturele positie.

2.3 De conceptualisering van de etnisch-culturele positie in relatie tot ander onderzoek

De conceptualisering van de etnisch-culturele positie is in eerste instantie beredeneerd op basis van de aanwijzingen die daarover in Penninx (1988a) te vinden zijn. Dit betekent echter niet dat het door ons ontwikkelde model geen relatie heeft met andere literatuur. In de eerste plaats is die relatie er omdat het model van Penninx mede op basis van die literatuur ontwikkeld is (zie Penninx 1988a: 27-43). In de tweede plaats omdat we ons bij de uitwerking van ons model ook hebben laten inspireren door ander onderzoek, vooral op het terrein van etnische identiteit. In deze paragraaf vergelijken we ons model achteraf nog eens met twee conceptualisering van etnische identiteit.

⁵ We maken in dit model onderscheid tussen een algemene context en een specifieke context voor werkenden, schoolgaanden en werklozen. Op dit onderscheid gaan we in paragraaf 2.3.2 nader in.

In paragraaf 2.3.1 gaat het om de vergelijking van het begrip etnisch-culturele positie als geheel. Er is ook onderzoek dat zich toespitst op één van de componenten van het begrip etnisch-culturele positie. In paragraaf 2.3.2 gaan we kort in op onderzoek binnen de aandachtsgebieden groepsdifferentiatie, zelfdefinitie, contacten en positietoewijzing. We behandelen de literatuur met het oog op mogelijke verdere operationalisering van de componenten.

2.3.1 *Conceptualiseringen van etnische identiteit*

De vergelijking tussen de begrippen etnisch-culturele positie en etnische identiteit ligt voor de hand. Tussen deze twee begrippen bestaat een evidente, zij het enigszins gecompliceerde relatie. Etnische identiteit kan wel omschreven worden als een gevoel van verbondenheid op grond van de overtuiging van een gemeenschappelijke afstamming, geschiedenis en culturele erfenis. Deze omschrijving legt, zo menen we, een verwantschap tussen de begrippen aan de kant van de verwerving van de etnisch-culturele positie en niet zozeer aan de kant van de toewijzing. Overigens gebruiken niet alle auteurs het begrip etnische identiteit als een theoretisch concept; sommigen hanteren etnische identiteit als een aanduiding van afkomst. Hier wordt alleen ingegaan op uitwerkingen waarbij sprake is van een theoretisch concept met verschillende componenten. Er is een overvloed van literatuur op dit terrein. We beperken ons tot twee Nederlandse auteurs die uitwerking hebben gegeven aan het begrip etnische identiteit als theoretisch concept, namelijk Vermeulen (1984) en Verkuyten (1988). Deze auteurs baseren zich op internationale literatuur. Beiden formuleren een aantal componenten van etnische identiteit. We presenteren eerst de componenten die Vermeulen en Verkuyten aan het begrip etnische identiteit toekennen. Vervolgens zetten we de begrippen in drie schema's, om de drie conceptualiseringen makkelijker te kunnen vergelijken.

Vermeulen (1984) wordt veel geciteerd in Nederlands antropologisch onderzoek naar etnische identiteit. Hij omschrijft, in navolging van Tajfel, etnische identiteit als een sociale identiteit: 'Deze sociale identiteit onderscheidt zich van andere sociale identiteiten door de overtuiging dat men een gemeenschappelijke afstamming, geschiedenis en culturele erfenis -- bijvoorbeeld taal en religie -- heeft' (Vermeulen 1984: 15). Tajfel zelf verstaat onder een sociale identiteit 'that part of the individuals' self concept that derives from the knowledge of his membership of a social group (or groups) together with the value and emotional significance' (1978: 63).

Etnische identiteit heeft volgens Vermeulen een *objectieve dimensie*, die hij omschrijft als 'de mate waarin men met mensen van dezelfde

etnische afkomst omgaat in vergelijking met de mate van contact buiten de groep' en een *subjectieve dimensie*, die hij ook wel *etnisch bewustzijn* noemt en die 'betrekking heeft op de vraag of men zich wel of niet als lid van de groep beschouwt' (1984: 15). Hij werkt deze subjectieve dimensie uit in drie componenten: de zogenaamde *etnische identificatie*: 'betreft de vraag of iemand zich wel of niet als lid van een etnische groep beschouwt of de mate waarin dat het geval is'; de *beeldvorming*: 'het toeschrijven van kenmerken aan groepen'; en een *ideologie*: 'een min of meer samenhangende gezamenlijke visie op verleden, heden en toekomst van de eigen etnische groep in relatie tot andere groepen' (idem: 16-17).

Naast componenten van het begrip etnische identiteit formuleert Vermeulen drie factoren die van invloed zijn op de vorming van etnische identiteit: *culturele factoren*, *sociaal-economische factoren* en ten slotte *stigmatisering* en *discriminatie*. Hij werkt de invloed van stigmatisering en discriminatie uit door te stellen dat

'de ideeën die de meerderheid zich vormt over een etnische minderheid en de daarmee samenhangende houding en het gedrag ten opzichte van leden van een dergelijke groep van groot belang zijn in de vorming van etnische identiteit' (idem: 25).

Verkuyten (1988) verbindt de term etnische identiteit met identiteitstheorieën uit de psychologie. Hij vat etnische identiteit op als een onderdeel van het zelfconcept. Etnische identiteit is volgens hem een attitude ten opzichte van zichzelf en is één van de vele sociale identiteiten. In de optiek van Verkuyten hebben etnische identiteiten drie componenten. De eerste component heeft betrekking op 'het feit dat een persoon, gegeven bepaalde kenmerken waaraan hij of zij wordt herkend, wordt geplaatst in een specifieke categorie van een bepaalde standaardindeling' (1988: 61). Verkuyten noemt deze component *categorisering*. De aan de persoon toebedeelde categorie is niet altijd dezelfde als de categorie die de persoon zelf hanteert. Zo zal een Chinese Surinamer vaak door de omgeving als een Chinees gezien worden, ondanks het feit dat hij zichzelf misschien als Surinamer ziet. De tweede component noemt Verkuyten *gedragsconsequenties*, die hij omschrijft als: 'hoe de omgeving verwacht dat de ingedeelde persoon zich zal of moet gedragen en/of hoe de omgeving zich tegenover hem gedraagt' (idem: 62). De derde component noemt hij *zelfdefinitie*. Hier gaat het om de subjectieve beleving van een bepaald groepslidmaatschap; de betreffende persoon weet zichzelf als behorend tot een sociale categorie. Mensen hebben de mogelijkheid bepaalde identiteiten te negeren of te ontkennen en andere identiteiten te benadrukken. Naast het besef van groepslidmaatschap is er sprake van een waardering van ieder groepslidmaatschap. Als de omgeving een lage waardering heeft voor minderheidsgroepen, is het mogelijk dat een Surinamer ook een negatief gevoel heeft bij dat

groepslidmaatschap.

We hebben getracht onze eigen conceptualiseringen op een korte, overzichtelijke manier af te zetten tegen die van Vermeulen en Verkuyten door deze in drie overzichten samen te vatten, respectievelijk schema 2.5, 2.6 en 2.7. Er is bewust voor gekozen de drie conceptualiseringen niet in één schema weer te geven, aangezien de nadruk net anders ligt en één schema de suggestie kan wekken dat de begrippen naar dezelfde hoofddimensies verwijzen.

Etnisch-culturele positie

= de mate waarin leden van een bepaalde groep zichzelf primair als leden van een specifieke groep beschouwen en/of gedragen (positieverwerving) en de mate waarin zij door (het grootste deel van) de samenleving primair als vertegenwoordigers van een specifieke groep worden beschouwd en/of behandeld (positietoewijzing).

1. positieverwerving

= de mate waarin leden van een bepaalde groep zichzelf primair als leden van een specifieke groep beschouwen en/of gedragen.

2. positietoewijzing

= de mate waarin leden van een bepaalde groep door (het grootste deel van) de samenleving primair als vertegenwoordigers van een specifieke groep worden beschouwd en/of behandeld.

1a. groepsdifferentiatie

= mate waarin men onderscheid maakt tussen Surinamers en Hollanders.

1b. etnische zelfdefinitie

= mate waarin men zichzelf als Surinamer definieert.

1c. mate van contact met Surinamers

= contacten binnen en buiten de Surinaamse groep.

2. gepercipieerde positietoewijzing

= de mate van door Surinamers gepercipieerde negatieve positietoewijzing van Hollandse zijde.

Schema 2.5 Schematische weergave van de conceptualisering met componenten en definities van etnisch-culturele positie in het onderhavige onderzoek toegespitst op Surinamers.

Etnische identiteit = een sociale identiteit. Deze sociale identiteit onderscheidt zich van andere sociale identiteiten door de overtuiging dat men een gemeenschappelijke afstamming, geschiedenis en culturele erfenis - bijvoorbeeld taal en religie - heeft

1. *de subjectieve dimensie*, ook wel etnisch bewustzijn genoemd: heeft betrekking op de vraag of men zich wel of niet als lid van de groep beschouwt

2. *objectieve dimensie*: de mate waarin men met mensen van dezelfde etnische afkomst omgaat in vergelijking met de mate van contact buiten de groep

1a. *beeldvorming*: het toeschrijven van kenmerken aan groepen.

1b. *etnische identificatie*: betreft de vraag of iemand zich wel of niet als lid van een etnische groep beschouwt of de mate waarin dat het geval is.

1c. *een ideologie*: een min of meer samenhangende gezamenlijke visie op verleden, heden en toekomst van de eigen etnische groep in relatie tot andere groepen

Schema 2.6 Schematische weergave van de conceptualisering met componenten en definities van etnische identiteit volgens Vermeulen (1984).

etnische identiteit is een attitude ten opzichte van zichzelf en is één van de vele sociale identiteiten.

1. *categorisering*
= het feit dat een persoon, gegeven bepaalde kenmerken waaraan hij of zij wordt herkend, wordt geplaatst in een specifieke categorie van een bepaalde standaardindeling.

2. *zelfdefinitie*
= de subjectieve beleving van een bepaald groepslidmaatschap.

3. *gedragsconsequenties*
= hoe de omgeving verwacht dat de ingedeelde persoon zich zal of moet gedragen en/of hoe de omgeving zich tegenover hem gedraagt

Schema 2.7 Schematische weergave van de conceptualisering met componenten en definities van etnische identiteit volgens Verkuyten.

In deze schema's zijn de componenten van de etnisch-culturele positie boven de componenten van etnische identiteit van Vermeulen en Verkuyten gezet. We hebben de conceptualiseringen van deze auteurs in een zodanige volgorde weergegeven dat ze makkelijk te vergelijken zijn met onze indeling. Onze component *groepsdifferentiatie* en Vermeulens component *beeldvorming* komen gedeeltelijk overeen. Bij beeldvorming speelt altijd een waarderend aspect een rol, binnen onze eerste component vallen de houding ten opzichte van Hollanders, de houding ten opzichte van Surinamers en de verschillen tussen Hollanders en Surinamers. Groepsdifferentiatie is tevens vergelijkbaar met wat Verkuyten *categorisering* noemt, maar dit laatste begrip is breder aangezien zowel aspecten van positietoewijzing als groepsdifferentiatie hieronder vallen. Onze conceptualisering is toegepast op de situatie van tweede-generatie Surinamers. De categorisering door personen in de Surinaamse etnische groep (groepsdifferentiatie) onderscheiden we van de categorisering die deze personen waarnemen bij de dominante etnische groep (gepercipieerde toewijzing).

De manier waarop groepsdifferentiatie is uitgewerkt, sluit aan bij de discussie over *ethnic boundaries* in de literatuur over etnische identiteit (Roosens 1989, 1994). Ook bij Vermeulen en Verkuyten spelen *ethnic boundaries* een rol. Hieronder worden dié verschillen tussen een specifieke etnische groep en de dominante etnische groep verstaan, die om uiteenlopende redenen het meest benadrukt worden. Wat betreft *etnische zelfdefinitie* in de tweede kolom van ons schema hanteert zowel Vermeulen als Verkuyten een omschrijving die inhoudelijk sterk lijkt op die van ons. Vermeulen spreekt van *etnische identificatie*, Verkuyten van *zelfdefinitie*. Zoals in schema 2.6 te zien is, is de omschrijving van etnische identificatie van Vermeulen bijna identiek aan zijn omschrijving van de subjectieve dimensie *etnisch bewustzijn*. Uitgaande van onze etnische zelfdefinitie kan er sprake zijn van een continuüm, variërend van een 'zeer Surinaamse zelfdefinitie' tot een 'niet Surinaamse zelfdefinitie'.

De *mate van contact* binnen de Surinaamse groep, onze derde component van de verwerving van de etnisch-culturele positie, komt gedeeltelijk overeen met Vermeulens *objectieve dimensie*. Ook bij Vermeulen gaat het om contacten met leden van de 'eigen' en 'andere' etnische groepen. Het lidmaatschap van specifieke organisaties, de deelname aan specifieke culturele bezigheden, viering van specifieke feesten of godsdienstige activiteiten komen zowel bij Vermeulen als in onze benadering indirect tot uitdrukking door te vragen naar de personen waarmee men contact heeft. Bij Vermeulens objectieve dimensie gaat het alleen om feitelijke contacten. Wij nemen het percentage contacten met Surinaamse vrienden, de kwaliteit van die contacten en de voorkeur voor contacten in de Surinaamse groep samen onder de noemer mate van contacten in de Surinaamse groep. Verkuyten legt een ander accent dan Vermeulen: de nadruk ligt meer

op gedrag en verwachtingen rond gedrag dan op contacten. Verkuyten houdt rekening met een subjectieve kant van contacten en spreekt van *gedragsconsequenties*.

Er bestaat ook verschil tussen de drie conceptualiseringen wat betreft de volgorde van de processen. In onze redenering worden op basis van toegeschreven kenmerken groepen onderscheiden, vervolgens deelt men zichzelf in. In de redenering van Vermeulen wordt eerst geïdentificeerd (welke groepen), dan volgt etnische identificatie (zelfindeling), vervolgens vindt beeldvorming plaats (toeschrijven van kenmerken) en ten slotte ontwikkelt zich de ideologie. Bij Verkuyten komen verwachtingen over gedrag voort uit de categorisering.

Tot slot gaan we in op de *gepercipieerde positietoewijzing*, de vierde kolom van ons schema. In Vermeulens conceptualisering zijn *discriminatie* en *stigmatisering* externe factoren. Vermeulen formuleert discriminatie en stigmatisering als behorend tot de factoren die van invloed zijn op de vorming van etnische identiteit. In zijn conclusie (1984: 196) merkt hij op dat stigmatisering en discriminatie enerzijds en etnische identiteit anderzijds elkaar wederzijds beïnvloeden. Dat laatste komt dicht bij onze veronderstelling dat de verwerving en toewijzing van de etnisch-culturele positie elkaar wederzijds beïnvloeden. De opstelling van immigranten kan dus zowel invloed hebben op de opstelling van gevestigden als andersom. In onze conceptualisering is gekozen voor een expliciete plaats van positietoewijzing binnen het theoretisch concept.

De component *categorisering* van Verkuyten kunnen we zowel interpreteren in termen van onze component *positietoewijzing* als in termen van onze component *groepsdifferentiatie*. Categorisering heeft betrekking op 'het feit dat een persoon, gegeven bepaalde kenmerken waaraan hij of zij wordt herkend, wordt geplaatst in een specifieke categorie van een bepaalde standaardindeling' (1988: 61). Verkuyten maakt in zijn conceptueel model geen onderscheid tussen de categorisering zoals die ervaren wordt door de leden van allochtone groepen en categorisering door leden van dominante groepen.

Eén van de componenten die Vermeulen formuleert, *ideologie*, komt in onze conceptualisering niet voor. We voegen deze component ook niet toe aan onze conceptualisering, omdat ideologie niet logisch voortvloeit uit onze definitie van de etnisch-culturele positie.

Het vergelijken van de conceptualiseringen van Vermeulen en Verkuyten met onze eigen indeling kent weliswaar beperkingen, maar illustreert ook duidelijk de overeenkomsten tussen de conceptualisering van etnische identiteit en die van de etnisch-culturele positie op individueel niveau. Eén punt verdient hier nog nadere aandacht. Vermeulen en Verkuyten gebruiken beide het bredere begrip *sociale identiteit* van Tajfel (1978) om etnische identiteit aan te duiden. Een sociale identiteit, en dus een etnische identiteit, omvat volgens

Tajfel een cognitief (kennis-) en een affectief (waarderend) element.⁶ In Vermeulens definitie is een gedragsselement aanwezig.

In onze conceptualisering zijn zowel cognitieve en affectieve als gedragsselementen aanwezig, maar ze zijn niet strikt conceptueel gescheiden. Zo maken we binnen de component groepsdifferentiatie onderscheid tussen de mate van verschil (cognitief) en de houding ten opzichte van Surinamers en Hollanders (waarderend). Bij onze component zelfdefinitie is sprake van een feitelijke etnische benoeming (cognitief aspect) en een saillantie van een bepaald groepslidmaatschap (waarderend). Bij onze component contacten hebben we drie observatietermen voor de contacten zelf opgenomen (gedrag), en één observatieterm rond de voorkeur voor contacten in de Surinaamse groep (waarderend). Bij gepercipieerde positietoewijzing heeft het weinig zin om gedrag te onderscheiden omdat gedrag bij Hollanders gemeten zou moeten worden, hetgeen buiten de mogelijkheden van dit onderzoek valt.

Volgens Tajfel (1978) kan het lidmaatschap van bepaalde groepen saillantier zijn en meer gewaardeerd worden dan het lidmaatschap van andere groepen. Zo zal het lidmaatschap van een emotioneel minder betekenisvolle groep (bijvoorbeeld een sportclub) volgens Tajfel minder bijdragen aan het zelfconcept (samenstel van sociale identiteiten) van een persoon dan het lidmaatschap van een emotioneel zeer betekenisvolle groep (bijvoorbeeld gezin of familie).

2.3.2 *Vergelijking van onze uitwerking per component met ander onderzoek*

De vergelijking op het niveau van begrippen in de vorige paragraaf heeft duidelijk gemaakt hoe ons begrip 'etnisch-culturele positie' zich verhoudt tot het begrip 'etnische identiteit' van andere auteurs. Een niveau lager is het vervolgens interessant om de componenten van ons begrip te vergelijken met de wijze waarop andere onderzoekers zulke componenten hanteren. We behandelen achtereenvolgens de aandachtsgebieden groepsdifferentiatie, etnische zelfdefinitie, contacten en gepercipieerde positietoewijzing, met het doel dichter te komen bij een concrete operationalisering.

Groepsdifferentiatie

Groepsdifferentiatie zoals door ons gedefinieerd kan worden opgevat als een specifieke variant op het *sociale categorisatieproces* van Tajfel, namelijk specifiek gericht op etnische categorisatie. Tajfel vat zijn theorie kort samen als de CIC-theorie: *social categorization, social identity* en *social comparison* (1981: 268-276). Met deze theorie geeft Tajfel een

⁶ Affectief wordt hier gebruikt als waarderend, dat wil zeggen een positieve of negatieve waarde toekennend. Dit was tot tien jaar geleden het gebruik in de psychologie. In meer recente literatuur wordt met affectief vaak emotioneel bedoeld, en noemt men het waarderende element evaluatief.

beschrijving van inter-groepsrelaties in het algemeen, welke toegepast kan worden op relaties tussen etnische groepen in het bijzonder. Sociale categorisatie verwijst volgens Tajfel naar allerlei vormen van segmentatie en organisatie van de sociale wereld in termen van sociale categorieën of groepen, bijvoorbeeld op basis van sekse, leeftijd, beroep of nationaliteit. Mensen delen hun sociale wereld in categorieën in en de categorische informatie die zij over de ander hebben, beïnvloedt hun perceptie van en gedrag ten opzichte van de ander. Sociale categorisatie is een verbijzondering van het algemene cognitieve categorisatieproces waardoor mensen hun perceptie van de wereld vereenvoudigen. Deze sociale categorieën zijn constructies die niet altijd op feitelijke verschillen hoeven te berusten. De constructie van categorieën, ook die van etnische categorieën, is sterk afhankelijk van situaties (Roosens 1982). Sociale categorisatie verwijst naar een breed cognitief proces, terwijl wij in deze studie het begrip groepsdifferentiatie gebruiken, toegepast op een specifieke sociale categorisatie, namelijk de differentiatie tussen twee etnische groepen (Surinamers en Hollanders).

De groep(en) waartoe iemand zich rekent, worden wel aangeduid als *ingroups* en de groepen waartoe iemand zich niet rekent en die, uit het perspectief van een individu, in contrast staan met zijn of haar *ingroups* worden *outgroups* genoemd. Allport (1982) definieert een *ingroup* als een verzameling mensen die de term 'wij' gebruiken met eenzelfde essentiële betekenis. Volgens Allport kunnen mensen hun *ingroups* niet waarnemen zonder ze te contrasteren met *outgroups*.

Onze conceptualisering van groepsdifferentiatie kan ook gezien worden als een variant op deze *ingroup-outgroup*-differentiatie. De eerste observatieterm van groepsdifferentiatie is de houding ten opzichte van de Surinaamse groep; mogelijk de *ingroup*. Hollanders zou men daarmee als de belangrijkste *outgroup* kunnen beschouwen.

Aangezien we ons juist afvragen in hoeverre Surinamers van de tweede generatie 'Surinamers' als *ingroup* beschouwen, nemen we niet bij voorbaat aan dat iedereen zich op de Surinaamse groep richt. Ook Hollanders kunnen als de *ingroup* gezien worden. We gaan ervan uit dat de mate waarin kinderen van Surinaamse ouders 'Surinamers' als *ingroup* beschouwen, kan variëren van 'helemaal niet' tot 'zeer sterk'.

Onze derde observatieterm, de mate van waargenomen verschil tussen Surinamers en Hollanders, is verwant aan Tajfels proces van *sociale vergelijking*. Tajfel redeneert dat mensen hun sociale wereld in termen van groepen organiseren en dat zij ernaar streven uit hun lidmaatschap van voor hen belangrijke sociale groepen een positieve sociale identiteit te verkrijgen. Het vergelijkingsproces heeft volgens hem tot doel om een positief gewaardeerd verschil te bewerkstelligen tussen *ingroup(s)* en relevante *outgroup(s)*. Personen die Surinamers als *ingroup* zien, zullen volgens Tajfel eerder positief gewaardeerde kenmerken aan Surinamers toeschrijven, omdat zij naar een positief zelfbeeld streven. Toegepast op dit onderzoek lijkt het zeer wel mogelijk dat iemand uit

de tweede generatie Surinamers bijvoorbeeld zowel Surinamers als Hollanders als *ingroup* kiest; dit kan leiden tot een genuanceerd oordeel over de positieve kenmerken van zowel Surinamers als Hollanders. We houden rekening met de mogelijkheid dat iemand weinig verschil ziet tussen Surinamers en Hollanders, maar ook met de mogelijkheid dat iemand wel verschil ziet maar daaruit niet concludeert dat één van de twee groepen beter is. Iemand kan bijvoorbeeld het ene kenmerk positief waarderen bij Surinamers, het andere bij Hollanders. Daarom formuleren we de observatieterm 'mate waarin men verschil ziet tussen de Surinaamse en Hollandse groep' als een neutrale maat en niet als een waarderende maat: geen-veel verschil in plaats van goed-slecht. Voor het zoeken naar mogelijke kenmerken die tweede-generatie Surinamers van belang kunnen vinden bij het definiëren van het verschil tussen henzelf en Hollanders vallen we terug op de literatuur hierover. In het bijzonder in *Het beeld van Nederland* (Willems en Cottaar 1989) wordt een groot aantal van deze kenmerken genoemd.

Etnische zelfdefinitie

Bij de bespreking van deze component willen we aan de eerdere behandeling van de ideeën van Vermeulen en Verkuyten enkele nuanceringen en kanttekeningen toevoegen.

Immigranten kunnen de definitie van hun etnisch groepslidmaatschap baseren op verschillende gronden. Roosens (1994) geeft een voorbeeld van een indeling op basis van twee gronden, namelijk culturele oriëntatie en de mate waarin men de eigen positie aangenaam vindt. Roosens stelt dat de zonen en dochters van Spaanse immigranten in België minstens vier opties ter beschikking hebben om hun groepslidmaatschap te definiëren:

'... some youngsters were strictly Spain-oriented, while others enjoyed their "bicultural" position; still others suffered from cultural ambiguities and conflict; and a last category of young people were feeling very close to their Belgian peers and were strongly Belgium oriented, culturally' (1994: 98).

In dit citaat gaat het niet alleen om etnische zelfdefinitie, maar ook om de gevoelens daaromtrent.

Gaat Roosens uit van keuzes van individuen zelf, Verkuyten daarentegen meent dat de keuzemogelijkheden bij de zelfdefinitie voornamelijk bepaald worden door de omringende samenleving. De laatste kan bijvoorbeeld een kind uit een Surinaams/Hollands huwelijk op basis van diens uiterlijk consequent indelen bij de Surinamers. De beoordeelde van deze categorisering wordt bijna verplicht om deze aanduiding over te nemen. In potentie heeft daarom positietoewijzing meer invloed op hun zelfdefinitie dan in het geval van de Spanjaarden die Roosens onderzocht. Daarbij komt dat Suriname een kolonie was van Nederland en het mogelijk is dat de vroegere machtsverhouding

nog steeds op een negatieve manier doorwerkt in de relatie tussen Surinamers en Hollanders (Essed 1984; Felling et al. 1986).

De opstelling als lid van een etnische groep biedt soms strategische voordelen binnen een samenleving en de zelfdefinitie kan derhalve een strategische grond hebben (Barth 1969). Italianen hebben op het moment dat pizzeria's populair werden, bewust gebruikgemaakt van een etnische *marker*. Zulk strategisch gebruik kan soms een manipulatief karakter krijgen. Zo storten ook Turken zich na enige tijd in deze lucratieve bedrijfstak, waarbij ze zich voor de buitenwereld voor Italianen uitgeven. Sommige leden van immigrantengroepen ontdekten vanaf de jaren zeventig bijvoorbeeld ook de categorale welzijnsbranche: eigen hulpverleningsorganisaties voorzagen niet alleen in de behoefte aan deskundigen op specifiek terrein, maar tevens in de behoefte aan werkgelegenheid en boden mogelijkheden voor opwaartse mobiliteit (Koot en Uniken Venema 1985).

Uit deze voorbeelden blijkt dat er diverse gronden en overwegingen zijn waarop men het etnisch groepslidmaatschap kan baseren. Zonder te pretenderen volledig te zijn, noemen we hier een aantal mogelijkheden. Ten eerste kan men het indelingscriterium overnemen dat door de dominante groepen in de samenleving gebruikt wordt. Die hanteren het *label* 'Surinamer' in algemene zin. Dat wil overigens niet zeggen dat een willekeurig iemand op straat een Javaanse Surinamer als Surinamer zou herkennen. Javaanse Surinamers, Chinese Surinamers en Hindostaanse Surinamers kunnen respectievelijk door de omgeving gezien worden als Indonesiërs, Chinezen en Indiërs. Bij de etnische zelfdefinitie kan de betrokkene kiezen of hij of zij het label al dan niet zelf ook hanteert.

Ten tweede kan men *nationaliteit* als indelingsgrond hanteren. In dat geval zal vrijwel iedere tweede-generatie Surinamer zichzelf als Nederlander beschrijven.

In de derde plaats kan men de *bevolkingsgroep* hanteren zoals beleefd in de Surinaamse samenleving, en zichzelf bijvoorbeeld Creool, Hindostaan of Javaan noemen. Ook *religie* kan als indelingsgrond gebruikt worden. Men duidt zichzelf dan bijvoorbeeld aan als Hindoe of moslim.

Het is niet onwaarschijnlijk dat een aanzienlijk deel van de zonen en dochters van immigranten bij de etnische zelfdefinitie een combinatie van aanduidingen zal gebruiken (Tizard en Phoenix 1993).

Om de saillantie van de etnische zelfdefinitie te achterhalen lijkt het van belang na te gaan of mensen de etnische zelfdefinitie spontaan noemen en of zij dit kenmerk als één van de belangrijkste elementen van hun zelfconcept opvatten. Dit werd in Nederland ook door Verkuyten (1988) gedaan.

Mate van contact binnen en buiten de Surinaamse groep

We hebben contacten geconcretiseerd door vier observatietermen te formuleren die alle van niet naar sterk gericht op contacten in de

Surinaamse groep lopen: a) omvang van contacten in en buiten de Surinaamse groep; b) kwaliteit van die contacten; c) contacten in Suriname; en d) oriëntatie op contacten met Surinamers.

Onderzoek naar interetnische contacten is onder andere gedaan in de schoolsituatie (Dors 1987; Koot et al. 1985; Wijnstra 1986). Daarbij wordt vaak het sociogram als instrument gebruikt. Ook is onderzoek gedaan naar interetnische contacten in wijken van grote steden, bijvoorbeeld in de Schalkwijk in Haarlem (Van Niekerk et al. 1987, 1988) en in Het Oude Westen in Rotterdam (De Jong 1986).

Wij sluiten vanwege onze oriëntatie op surveyonderzoek aan bij Van Tilburg (1988). Deze houdt zich bezig met onderzoek naar *sociale relaties* en analyse van sociale netwerken in het algemeen, niet specifiek met interetnische relaties. Hij geeft zeer gedetailleerde en voor surveyonderzoek bruikbare operationalisering van de kwantiteit en kwaliteit van relaties (a en b). De kwaliteit van de relatie tussen twee personen kan volgens Van Tilburg onder andere bepaald worden als de mate waarin sprake is van wederzijdse ondersteuning. Door de toepassing van een kwaliteitsmaat voor elk contact tussen de ondervraagde en een ander netwerk lid kunnen we nagaan in hoeverre de gemiddelde kwaliteit van contacten met Surinamers verschilt van die met leden van andere etnische groepen.

Het vaststellen van 'contacten met personen in het land van herkomst' (c) vinden we ook binnen de migratieliteratuur en is zelfs eerder toegepast in surveys (Reubsat et al. 1982; Lindo en Pennings 1992). Methoden om deze contacten in het land van herkomst vast te stellen, kunnen we ook gebruiken bij de tweede generatie Surinamers. Het is mogelijk dat kinderen van immigranten uit Suriname geen enkel contact in dat land hebben, omdat hun familieleden overwegend in Nederland wonen.

De mate waarin men georiënteerd is op contacten met de 'eigen' groep (d) komen we in ander onderzoek tegen in *specifieke contexten*, bijvoorbeeld godsdienstige organisaties (Schwencke 1994), welzijnsorganisaties of sportverenigingen (Brassé 1985). Daarin wordt gesproken over een voorkeur van leden van allochtone groepen om bijvoorbeeld 'eigen' organisaties of teams op te richten. Ook bij de vriendenkeuze kan er sprake zijn van een voorkeur voor (minstens een aantal) Surinaamse vrienden. We verwachten dat een dergelijke voorkeur in mindere mate zal spelen voor de tweede generatie dan voor de eerste generatie.

Positietoewijzing

Zoals reeds opgemerkt, beperken we deze dimensie tot gepercipieerde toewijzing.

Onderzoek naar *beeldvorming* is gerelateerd aan onderzoek naar positietoewijzing (Penninx 1988a: 196). Beeldvorming kan op vertekende, stereotiepe informatie berusten en er kan een negatieve waardering aan verbonden zijn. Hiermee komen we ook bij het

onderzoek naar *stereotypen* en *vooroordelen*. Lucassen en Penninx (1994) behandelen het verschil tussen positietoewijzing, stereotype en vooroordeel. Zij beschouwen een stereotype als 'opvattingen of verwachtingen ten aanzien van een andere groep die een aanmerkelijk vereenvoudigd beeld van de werkelijkheid geven' (idem: 109).

Vooroordeel beschrijven ze als een negatieve attitude: '... rigide, niet voor rede vatbare opvattingen en verwachtingen; essentieel is ook dat ze emotioneel geladen zijn' (idem).

Ook onderzoek naar *discriminatie* (negatieve toewijzing) is gerelateerd aan onderzoek naar positietoewijzing. Onder discriminatie verstaat Bovenkerk (1978) 'handelingen met direct of indirect maatschappelijke consequenties, waarbij op voor de situatie niet-relevante gronden onderscheid wordt gemaakt'. Positietoewijzing kan evenwel ook positief zijn, bijvoorbeeld *positieve actie* op de arbeidsmarkt. Lucassen en Penninx (1994) merken op dat onder positietoewijzing niet alleen directe discriminerende handelingen vallen, maar ook een overheidsbeleid dat al dan niet bedoeld tot gevolg heeft dat een groep op de lange duur uitgesloten raakt van de arbeidsmarkt.

Het complex van stereotypen, vooroordelen en discriminatie jegens andere etnische groepen in combinatie met het positief beschouwen van de 'eigen' groep wordt wel aangeduid als *ethnocentrisme* (Felling et al. 1986). Dekker en Van Praag (1990) gebruiken het begrip *xenofobie* voor alle negatieve opvattingen en houdingen ten opzichte van allochtonen. Ook onderzoek naar *racisme* -- een betekenissysteem waarin maatschappelijke ongelijkheid wordt verklaard uit biologische of culturele verschillen (Fennema 1993) -- is gerelateerd aan onderzoek naar positietoewijzing.

In de hiervoor vermelde onderzoeksliteratuur overheerst de negatieve positietoewijzing. Bovendien vond dat onderzoek veelal plaats onder dominante groepen. In deze studie wordt het perspectief van een niet-dominante groep gehanteerd. Daarom is onderzoek naar de percepties en reacties van allochtone groepen op positieve actie, stereotypen, vooroordelen, discriminatie, ethnocentrisme, xenofobie en racisme vanuit de dominante groep voor ons onderzoek relevanter. Een aantal auteurs gaat expliciet in op de ervaringen van leden van minderheidsgroepen met allerlei vormen van positietoewijzing. Het Nederlands Centrum Buitenlanders onderzocht ervaringen met racisme (NCB 1995). In dit onderzoek komt naar voren dat 15 procent van de ondervraagde allochtonen ervaringen heeft met beledigende opmerkingen en 6 procent met geweld of bedreigingen. Het NCB doelt, gezien de formuleringen van de vragen, op een ruwe vorm van racisme. Essed (1984, 1991) is dieper ingegaan op de ervaringen van Surinaamse vrouwen met alledaagse vormen van racisme. Zij gebruikt het concept 'alledaags racisme' voor meer ingeklede en indirecte processen die gebaseerd zijn op paternalisme en superioriteitsgevoelens van blanke Hollanders ten opzichte van allochtonen. Essed (1991) laat

zien hoe pijnlijk dergelijke ervaringen voor de slachtoffers zijn. Een voorbeeld van alledaags racisme is de in allerlei communicatie verborgen boodschap dat leden van minderheidsgroepen dommer zouden zijn en meer uitleg en hulp nodig zouden hebben.

De laatste twintig jaar is een verschuiving opgetreden van racistische redeneringen op basis van biologische kenmerken (bijvoorbeeld huidkleur) naar redeneringen op basis van culturele kenmerken (zoals godsdienst). Fennema (1993: 71) constateert onder Hollanders een hoge correlatie tussen culturele verklaringen ('omdat zij andere gewoontes hebben') en quasi-biologische verklaringen ('omdat zij minder intelligent zijn') voor de sociaal-economische ongelijkheid van verschillende etnische groepen. Om te begrijpen hoe racistische redeneringen gebruikt worden in het proces van positietoewijzing, is de analyse van de redeneringen en uitingvormen die Essed en Fennema bieden van groot belang.

Leeman en Saharso (1989) gaan in op de specifieke ervaringen van jongeren. Zij beschrijven hoe Marokkaanse, Molukse en Surinaamse jongeren tussen 16 en 23 jaar reageren op discriminatie. Surinaamse jongeren vertonen vaak een zekere schrikreactie zodra ze dat woord horen. Veel ondervraagden begonnen met op te merken dat in het algemeen moeilijk te bepalen is wanneer iets discriminatie is; daaraan toevoegend dat men zich niet te snel gediscrimineerd moet voelen.

Leeman en Saharso lieten de jongeren vertellen wat zij onder discriminatie verstaan: 'De meeste jongeren beschouwen het feit dat Surinamers minder maatschappelijke kansen hebben dan Nederlanders als een vorm van discriminatie' (1989: 51). Daarnaast denken deze jongeren aan voorvallen op interpersoonlijk niveau: uitgescholden worden, denigrerende 'grappen' over Surinamers of vervelend behandeld worden. Leeman en Saharso maken onderscheid tussen ervaringen met onbekenden, bijvoorbeeld 'winkelpersoneel dat extra oplet of ze niet pikken' (idem: 54), en ervaringen op school of op de werkplek. Ook de reactie van de jongeren verschilt per context. In de schoolcontext is het makkelijker om fel te reageren op racisme dan op de werkplek.

Gras et al. (1996) beschrijven ervaringen met discriminatie in de context van de arbeidsmarkt, in het bijzonder het zoeken naar werk. In hun onderzoek voerden telefonische sollicitanten met een Marokkaanse achternaam in vloeiend Nederlands hetzelfde gesprek als personen met een Nederlandse achternaam. De auteurs constateren dat degenen die zich met een Marokkaanse achternaam voorstelden aanzienlijk minder kans op een vervolgesprek maakten, terwijl de sollicitanten met een Nederlandse achternaam vrijwel allemaal werden uitgenodigd.

In onze uitwerking van de component gepercipieerde positietoewijzing houden we rekening met de hierboven genoemde bevindingen. Ten eerste willen we de enige vorm van positieve positietoewijzing die we in de literatuur tegenkwamen, positieve actie op de arbeidsmarkt,

binnen onze uitwerking opnemen. Omdat we verwachten dat niet veel mensen ervaring zullen hebben met positieve actie, kiezen we ervoor om hun opinie daarover te vragen.

Over negatieve positietoewijzing is meer bekend. Uit onderzoek naar racisme kunnen we reconstrueren hoe de ervaring van leden van minderheidsgroepen er uitziet. We gaan in de operationaliseringsfase niet in op gewelddadige vormen van racisme, maar leggen de nadruk op alledaagse vormen. De door Leeman en Saharso aangedragen verschillen tussen maatschappelijke kansen van Surinamers en Nederlanders en discriminatie op interpersoonlijk niveau nemen we in dit onderzoek mee. Ten slotte achten we de context waarin ervaringen met discriminatie worden opgedaan voor ons onderzoek van belang: vooral het verschil tussen de schoolsituatie, de werksituatie en de specifieke situatie van werklozen. Daarmee trachten we de bevindingen in de literatuur over toewijzingsonderwerpen te integreren in dit onderzoek.

2.4 Samenvatting

Dit hoofdstuk behandelt de eerste doelstelling van dit onderzoek, het conceptualiseren van de etnisch-culturele positie. Vanuit literatuur over de positie van immigranten is toegewerkt naar een conceptueel model van de etnisch-culturele positie. Daartoe is in paragraaf 2.1 ingegaan op theoretische aanknopingspunten voor het onderzoeken van de positie van immigranten. We beschreven de modellen van Van Amersfoort en Penninx. Deze modellen zijn speciaal geformuleerd om de positie van immigranten vast te stellen. We kozen het model van Penninx als vertrekpunt.

In paragraaf 2.2 is het conceptualiseringproces van dit onderzoek weergegeven. We startten met het aanpassen van de definitie van Penninx van de etnisch-culturele positie voor onderzoek onder individuen. Vervolgens werkten we de twee theoretische dimensies die Penninx aan dat begrip onderscheidt -- positietoewijzing en positieverwerving -- uit tot in totaal vier componenten. We onderscheiden drie componenten bij positieverwerving, namelijk de etnische zelfdefinitie, de groepsdifferentiatie en de mate waarin men georiënteerd is op contacten in de Surinaamse groep, en één component bij de dimensie positietoewijzing, namelijk de gepercipieerde positietoewijzing door de dominante groep in de omgeving. Binnen de theoretische componenten hebben we observatietermen onderscheiden. Voor de dimensie positieverwerving hebben we drie componenten geformuleerd: groepsdifferentiatie, etnische zelfdefinitie en de mate van contact met Surinamers. Binnen de eerste component groepsdifferentiatie hebben we drie observatietermen onderscheiden: de houding ten opzichte van

Surinamers, de houding ten opzichte van Hollanders en de mate waarin men verschil waarneemt tussen Surinamers en Hollanders. Binnen de tweede component etnische zelfdefinitie hebben we twee observatietermen onderscheiden: de mate waarin iemand zich als Surinamer definieert en de saillantie van het etnisch groepslidmaatschap. Binnen de derde component mate van contact met Surinamers zijn vier observatietermen onderscheiden: de omvang van contacten in en buiten de Surinaamse groep in Nederland, de kwaliteit van die contacten, contacten in Suriname en oriëntatie op contacten met Surinamers. De observatietermen zijn zodanig geformuleerd dat de relatie met empirische specificaties duidelijk wordt. De dimensies, componenten en observatietermen van de etnisch-culturele positie zijn weergegeven in figuur 2.4.

In paragraaf 2.3 hebben we de relatie tussen onze conceptualisering en die van gerelateerde begrippen binnen ander onderzoek toegelicht. In paragraaf 2.3.1 vergeleken we de conceptualisering van etnische identiteit en van etnisch-culturele positie. Er bestaat een duidelijke relatie tussen de componenten van de twee begrippen. In paragraaf 2.3.2 vergeleken we onze conceptualisering binnen de aandachtsgebieden groepsdifferentiatie, zelfdefinitie, contacten en positietoewijzing.

Fase 1 van het conceptualiseringsproces is nu voltooid. We gaan hierna eerst in op de rol die de interviewer in het surveyonderzoek kan spelen. We vervolgen dan in hoofdstuk 4 met het onderzoeksdesign en de operationalisering van het concept etnisch-culturele positie (fase 2).

Hoofdstuk 3

Interviewer-effecten

In hoofdstuk 1 is het vaststellen van de invloed van de etnische achtergrond van de interviewer op de antwoorden van de ondervraagden als derde onderzoeksdoel geformuleerd. In dit hoofdstuk behandelen we met deze doelstelling samenhangende literatuur over zogenoemde interviewer-effecten.

In paragraaf 3.1 gaan we in op onderzoek naar response-effecten in het algemeen en in paragraaf 3.2 op onderzoek naar de invloed van de etnische afkomst van de interviewer in surveyonderzoek in het bijzonder (in de Angelsaksische literatuur wordt gesproken van *race-of-interviewer effect*). Bij dit laatste wordt aandacht besteed aan de specifieke situaties waarin andere auteurs invloed van de afkomst van de interviewer tegenkomen en hun verklaringen daarvoor.

3.1 Response-effecten

Onder response-effect verstaat Van der Zouwen (1989: 9) 'het effect op de response veroorzaakt door een andere variabele dan welke de onderzoeker via de gestelde vraag bedoelt te meten'. Dijkstra en Van der Zouwen (1982) onderscheiden vier typen variabelen die response-effecten kunnen veroorzaken. Ten eerste onderscheiden zij variabelen die gerelateerd zijn aan kenmerken van de interviewer. Daarbij kan sprake zijn van rol-afhankelijke en -onafhankelijke kenmerken. Rol-afhankelijke kenmerken zijn bijvoorbeeld de motivatie en bekwaamheid om te interviewen op de voorgeschreven manier. Rol-onafhankelijke kenmerken zijn onder andere de etnische achtergrond van de interviewer, sekse, leeftijd, bepaalde persoonskenmerken, de eigen meningen over de vraagonderwerpen en de verwachtingen over wat ondervraagden op vragen zullen antwoorden.

Ten tweede onderscheiden zij variabelen die gerelateerd zijn aan kenmerken van de ondervraagden. Ook hier brengen de auteurs een onderscheid aan tussen rol-afhankelijke kenmerken -- zoals de motivatie om eerlijk te antwoorden -- en rol-onafhankelijke kenmerken -- bijvoorbeeld de etnische achtergrond, sekse, leeftijd van een ondervraagde, maar ook psychologische variabelen zoals de neiging om sociaal-wenselijke antwoorden te geven.

Ten derde zijn er variabelen die gerelateerd zijn aan kenmerken van de interviewsituatie. Hier gaat het bijvoorbeeld om de mate van anonimiteit, de plaats en tijd van het interview, alsmede of derden aanwezig zijn waardoor de ondervraagde zich niet vrij voelt om te zeggen wat hij of zij wil, dan wel afgeleid wordt.

Ten slotte is sprake van variabelen die gerelateerd zijn aan kenmerken van de vragen of vragenlijst. Molenaar (1986) onderscheidt de inhoud en de vorm van de vragen(lijst). De inhoud van vragen kan meer of minder belangrijk zijn voor de ondervraagden. Ook kan men de inhoud van vragen als bedreigend ervaren, zoals soms bij vragen over persoonlijke relaties, geld of criminaliteit. Een vormkenmerk van de vragen dat invloed uitoefent op de manier van antwoorden is de mate waarin ondervraagden hun antwoorden in eigen woorden kunnen formuleren. Bij een meerkeuzevraag is het aantal antwoordalternatieven beperkt tot de door de onderzoeker vooraf geformuleerde mogelijkheden, terwijl een open vraag tot zeer uiteenlopende antwoorden kan leiden. Een vragenlijstkenmerk dat effect kan hebben op de antwoorden is de volgorde waarin de vragen staan. Zo kan het stellen van meerkeuzevragen over een onderwerp vóór een open vraag over datzelfde onderwerp ertoe leiden dat ondervraagden bij de open vraag in de richting denken van de reeds genoemde zaken bij de meerkeuzevragen. Wanneer de open vraag vooraan staat, is beïnvloeding door voorafgaande vragen over hetzelfde onderwerp niet mogelijk. Naar formuleringseffecten is onderzoek gedaan door Molenaar; onderzoek naar suggestief geformuleerde vragen is verricht door Smit (1995) en onderzoek naar retrospectieve vragen door Van der Vaart (1996).

3.2 De invloed van de etnische afkomst van de interviewer

Met het effect van de etnische afkomst van interviewers worden die systematische verschillen in de antwoorden van ondervraagden bedoeld die ontstaan wanneer interviewers van verschillende afkomst exact dezelfde vragen stellen aan respondenten met eenzelfde afkomst. Als er in deze context systematische verschillen te constateren zijn, is niet bij voorbaat duidelijk welke afkomstgroep van interviewers de vertekening veroorzaakt en welke afkomstgroep de juiste gegevens verkrijgt. In Amerikaanse literatuur wordt er in het algemeen van uitgegaan dat de resultaten van een interviewer uit dezelfde etnische groep als die van de ondervraagde het dichtst bij de waarheid liggen, terwijl de kans op meetfouten toeneemt wanneer de interviewer uit een andere etnische groep komt (zie bijvoorbeeld Schaeffer 1980). Rhodes (1994) levert kritiek op deze veronderstelling. Ook wij achten deze aanname in haar algemeenheid niet te bewijzen, en zullen daarom alleen nagaan wáár verschillen tussen Surinaamse en Hollandse interviewers optreden en hoe deze te verklaren zijn. We geven hierna aan de hand van een aantal vragen een kort overzicht van de literatuur over de invloed van de etnische achtergrond van de interviewer. Eerst gaan we in op de vraag óf systematische verschillen voorkomen tussen interviewers uit verschillende etnische groepen.

Het antwoord op deze vraag luidt ja en nee: sommige onderzoekers vinden wel verschil in de resultaten van interviewers, anderen niet; we noemen hier kort een aantal voorbeelden en gaan daar later dieper op in. Zo constateert Baratz (1967) bij onderwerpen als test-angst en stress een verschil tussen zwarte en blanke interviewers. Berk en Bernstein (1988) vinden bij medische vragen geen verschil, Esbensen en Menard (1991) concluderen dat variatie in de etnische achtergrond van de interviewer geen verschil in antwoorden over delinquentie en man-vrouwstereotypen oplevert. Campbell (1981) vindt in één onderzoek onder jonge volwassenen bij neutrale en politieke vragen geen verschil en bij raciale vragen wel.

Als er systematische verschillen zijn, zijn vervolgens de vragen relevant of er bepaalde ondervraagden (paragraaf 3.2.1), onderwerpen (paragraaf 3.2.2) of waarnemingsmethoden (3.2.3) zijn waar systematische verschillen vaker voorkomen. Ten slotte is dan de vraag relevant waarom systematische verschillen voorkomen (paragraaf 3.2.4).

3.2.1 Bij welke ondervraagden komen systematische verschillen voor?

Veel onderzoek naar *race-of-interviewer effect* is gedaan onder zwarte en/of blanke respondenten in de Verenigde Staten (Williams 1964; Bryant et al. 1966; McClelland 1974; Campbell 1981; Cotter et al. 1982; Edwards 1990; Finkel et al. 1991). In het algemeen worden zowel bij zwarte als bij blanke ondervraagden systematische verschillen gevonden tussen antwoorden op dezelfde vragen van een interviewer uit dezelfde dan wel een andere etnische groep, overigens ook hier steeds afhankelijk van het onderwerp. In een aantal onderzoeken wordt onder blanke respondenten een sterker *race-of-interviewer effect* aangetroffen dan onder zwarte respondenten (Bryant et al. 1966; Cotter et al. 1982; Finkel et al. 1991). Bryant et al. (1966) concluderen bijvoorbeeld naar aanleiding van een onderzoek naar interetnische relaties dat blanke ondervraagden méér dan zwarte ondervraagden bevooroordeelde antwoorden geven over andere etnische groepen als zij geïnterviewd worden door iemand uit hun eigen etnische groep. Systematisch onderzoek onder andere dan blanke en zwarte respondenten is in de Verenigde Staten minder vaak verricht. Baca Zinn (1979), Weeks en Moore (1981) en Reese et al. (1986) onderzochten Mexicanen. Baca Zinn (1979), die overigens geen surveymethode hanteerde, beargumenteert dat een interviewer van Mexicaanse afkomst meer inzicht heeft in de motieven van Mexicaanse ondervraagden, waardoor deze zich begrepen voelen en daarom meer vertrouwelijke informatie verstrekken. Weeks en Moore (1981) kunnen geen invloed van de afkomst van de interviewer vaststellen, terwijl Reese et al. (1986) wel verschillen in antwoorden vinden bij Engelssprekende en Spaanssprekende ondervraagden wanneer de

interviewer uit de eigen dan wel een andere etnische groep komt. Meloen en Veenman (1990) hebben in Nederland onderzoek verricht naar response-effecten bij survey onder minderheden. Zij signaleren weliswaar effecten van verschillen in afkomst van interviewers, maar niet altijd is duidelijk in hoeverre deze zijn te generaliseren. Sommige door hen geciteerde onderzoekers hebben namelijk geen surveymethode gehanteerd, waardoor de vragen niet consequent onder dezelfde condities zijn gesteld. Ri_vano_lu-Bilgin et al. (1986) concluderen naar aanleiding van een onderzoek onder Turken -- waarin een Turkse en een Nederlandse interviewer zijn ingezet en waarbij vragenlijsten met gesloten en open vragen voorkomen -- dat de Turkse onderzoekster bij open vragen uitgebreider materiaal verzamelt dan de Nederlandse onderzoekster. Hun bevindingen komen dus overeen met die van Baca Zinn. Publicaties over systematisch surveyonderzoek naar het effect van de etnische afkomst van de interviewer zijn we in Nederland niet tegengekomen.

3.2.2 Bij welke onderwerpen komen systematisch verschillende antwoorden voor?

In het voorafgaande is reeds gebleken dat het onderwerp van het interview een belangrijk element vormt bij het al dan niet ontstaan van verschillen in resultaten. De invloed van de afkomst van de interviewer is bij een grote variëteit aan onderwerpen onderzocht. We kunnen, in navolging van andere auteurs, onderscheid maken tussen etnisch-specifieke onderwerpen (in de Verenigde Staten raciale onderwerpen genoemd) en niet-etnisch-specifieke onderwerpen (Schuman en Converse 1971; Sudman en Bradburn 1974; Campbell 1981; Weeks en Moore 1981; Cotter et al. 1982). Onder etnisch-specifieke onderwerpen verstaan we thema's die de ondervraagde kan verbinden met etnische issues of met het lidmaatschap van een etnische groep. Bijvoorbeeld: 'Wat vindt u van Turken?'; 'Leest u wel eens Turkse kranten?' Bij etnisch-specifieke onderwerpen zou de afkomst van de interviewer meer invloed hebben dan bij niet-etnisch-specifieke onderwerpen (Campbell 1981). Een aantal auteurs rapporteert alléén over etnisch-specifieke onderwerpen. Hatchet en Schuman (1975) hebben bijvoorbeeld in hun onderzoek aan blanke Amerikanen gevraagd of zij zouden trouwen met een zwarte partner, of zij hun kinderen naar dezelfde school zouden sturen en of zij in hetzelfde huizenblok zouden willen wonen. Invloed van de etnische afkomst van de interviewer is in dat onderzoek duidelijk aantoonbaar. De antwoorden van blanke Amerikanen aan de zwarte interviewer zijn positiever ten opzichte van contacten met zwarte Amerikanen dan de antwoorden die blanke Amerikanen aan de blanke interviewer geven. Kelley et al. (1955) vinden bij vragen aan blanke Amerikanen over hun houding jegens zwarte Amerikanen een vergelijkbaar resultaat: de houding ten

opzichte van zwarte Amerikanen is positiever wanneer de zwarte interviewer de vragen stelt.

Bij etnisch-specifieke onderwerpen blijkt echter niet altijd een interviewer-effect op te treden. Zo verbazen Bryant et al. (1966) zich erover dat in hun eerdergenoemde onderzoek naar vooroordelen de interviewer-effecten bij een groot deel van de vragen zeer beperkt zijn. Ook Cotter et al. (1982) concluderen dat bij sommige, maar niet bij alle etnisch-specifieke vragen de afkomst van de interviewer van invloed is. In hun onderzoek komt alleen onder blanke ondervraagden bij een deel van de etnisch-specifieke vragen een interviewer-effect naar voren.

Sommige onderwerpen kunnen ook indirect iets met etnische issues of het lidmaatschap van een etnische groep te maken hebben. Zo wekken volgens Schaeffer (1980) vragen over bijstandsuitkeringen associaties op met bepaalde etnische groepen. Door deze associatie wordt een dergelijk onderwerp een etnisch-specifiek onderwerp en kan een *race-of-interviewer effect* ontstaan. Een ander voorbeeld vinden we in het onderzoek van Williams (1964). Daarin blijkt de vraag 'Leest u een dagblad?' een etnisch-specifieke associatie te hebben, aangezien in die tijd in de Verenigde Staten het lezen van dagbladen door zwarte Amerikanen werd geassocieerd met activisme. Volgens Williams is de mate waarin het onderwerp bedreigend of gevoelig is in relatie tot de etnische verhoudingen van invloed op de mate van vertekening.

Naast een onderscheid in al dan niet etnisch-specifieke onderwerpen differentieert een aantal auteurs in onderwerpen die in de privésfeer liggen, zoals de relatie met de partner (Weller en Luchterhand 1968) of op de één of andere manier bedreigend zijn (Williams 1964), en onderwerpen die niet privé of bedreigend zijn. Bij vragen die in de privésfeer liggen of die bedreigend zijn, beïnvloedt de afkomst van de interviewer de antwoorden meer dan wanneer vragen niet op die manier gevoelig liggen. Een groot deel van de vragen in ons onderzoek heeft betrekking op het lidmaatschap van een etnische groep. Daarnaast zijn er vragen die betrekking hebben op relaties, bijvoorbeeld wanneer gevraagd wordt naar ervaringen met eenzaamheid en wanneer het sociale netwerk geïnventariseerd wordt. Al deze onderwerpen zijn te beschouwen als min of meer gevoelige zaken in de privésfeer. We duiden deze onderwerpen later (in hoofdstuk 8) aan als 'betrekking hebbend op persoonlijke relaties'.

Andere onderwerpen waarbij wordt onderzocht of de afkomst van de interviewer van invloed is op de antwoorden van de ondervraagden, zijn bijvoorbeeld medische onderwerpen (Berk en Bernstein 1988) en stemgedrag (Anderson et al. 1988a, 1988b; Finkel et al. 1991). Bij dergelijke onderwerpen in onderzoek naar interviewer-effecten kan een zekere mate van validering van buitenaf plaatsvinden, zodat men kan vaststellen bij welk type interviewer sprake is van vertekening. Bij attitudevragen is externe validering vaak een probleem.

3.2.3 Bij welke waarnemingsmethode komen systematische verschillen voor?

Eén van de belangrijkste methoden waaruit systematische verschillen naar voren komen, is het *face-to-face* survey-interview. Dit type interview leent zich ook bij uitstek voor onderzoek naar de afkomst van interviewers, omdat het aantal interviewers vaak groot genoeg is voor een systematische vergelijking en de gestelde vragen bij elke interviewer hetzelfde zijn. Maar ook in het telefonische interview kan de afkomst van de interviewer van invloed te zijn. Zo blijkt uit een onderzoek van Cotter et al. (1982) dat respondenten uit het accent en spraakpatroon kunnen afleiden uit welke raciale groep de interviewer afkomstig is, en daar vervolgens hun antwoorden op aanpassen. Dit onderzoek vond plaats in de Verenigde Staten en werd uitgevoerd door zwarte en blanke interviewers. Uit het onderzoek van Campbell (1981) blijkt dat zelfs bij een schriftelijke vragenlijst (uitgedeeld door proefleiders van verschillende afkomst) het effect kan optreden. Edwards (1990) vindt verschillen in het ongestructureerde interview, Baca Zinn (1979) concludeert dat ook bij participerende observatie het *race-of-interviewer effect* optreedt.

Een belangrijk aspect van de waarnemingsmethode is de vraagvorm. Om de vraagvorm analytisch te kunnen onderscheiden van het onderwerp, dient men een zodanig design te gebruiken dat het onderwerp per vraagvorm constant is. Er kan bijvoorbeeld een verschil in interviewer-effect bestaan tussen open vragen en meerkeuzevragen. In de literatuur komen we geen vergelijking tegen van het interviewer-effect bij open en gesloten vragen over hetzelfde onderwerp. Anderson et al. (1988a, 1988b) stellen een aantal vragen aan de orde over *warmth* en *closeness* ten opzichte van zwarte Amerikanen. Bij de vragen over *warmth* vinden zij geen verschil tussen zwarte en blanke interviewers; bij de vragen over *closeness* vinden zij wél verschil. De auteurs concluderen dat het onderwerp niet de oorzaak kan zijn van de gevonden verschillen. Alleen de formulering van de vragen en antwoordalternatieven bieden daar een verklaring voor. Op basis van deze resultaten kunnen geen duidelijke richtlijnen worden geformuleerd over waarnemingsmethoden of vraagvorm. We laten deze bij onze uitwerking verder buiten beschouwing.

3.2.4 Waarom komen systematische verschillen voor?

In de literatuur komen we een aantal verklaringen tegen voor verschillen in de resultaten bij interviewers uit twee etnische groepen. De eerste, meest gangbare verklaring voor verschillen bij vragen rond interetnische verhoudingen is de *sociale wenselijkheidsverklaring* (Finkel et al. 1991). Campbell (1981) gebruikt de term *deference* en Anderson et al. (1988b) hebben het over 'beleefdheid ten opzichte van een vreemde'. Uit respect, consideratie of beleefdheid ten opzichte van de interviewer

past de ondervraagde het antwoord aan of matigt dat. Campbell concludeert dat zowel blanke als zwarte ondervraagden 'naar de interviewer toe praten'. Zwarte ondervraagden veronderstellen bijvoorbeeld dat blanke interviewers er niet van houden te horen dat discriminatie regelmatig voorkomt.

Edwards (1990) noemt als verklaring het *wantrouwen* dat kan bestaan in de interraciale situatie, vooral als sprake is van zwarte ondervraagden versus blanke interviewers. Sterk gesegregeerde verhoudingen (zoals in de Verenigde Staten), maar ook een koloniaal verleden en slavernij worden genoemd als basis van wantrouwen tussen zwart en blank. We vinden een soortgelijke redenering in Nederland onder anderen bij Mullard et al. (1990) en Essed (1986). Zij concluderen dat de bestaande machtsverhoudingen de communicatie tussen een zwarte ondervraagde en een blanke interviewer te veel verstoort om de antwoorden van zwarte ondervraagden valide te kunnen noemen. Edwards (1990) noemt ook *angst voor misbruik van gegevens* door blanke interviewers en het door zwarte ondervraagden *ervaren onbegrip* van de blanke interviewer ten aanzien van *racisme*. Deze derde verklaring is sterk verwant aan wantrouwen, maar is toegespitst op vragen rond negatieve interetnische verhoudingen. Zo kan een zwarte ondervraagde veronderstellen dat een blanke interviewer rapportage van discriminatie niet zal begrijpen, omdat deze er zelf nooit onder geleden zou hebben. Bij deze verklaring wordt ervan uitgegaan dat het *race-of-interviewer effect* alleen optreedt bij vragen rond negatieve interetnische verhoudingen.

Weller en Luchterhand (1968) noemen de *algemene politieke situatie* als conditie die het interviewer-effect kan versterken. Ook zij doelen vooral op de verhoudingen tussen zwart en blank. In een periode van rassensonrust in een Amerikaanse stad constateren zij een sterkere invloed van de interviewer dan in perioden van 'rust'.

Rasverhoudingen zijn op een dergelijk moment geen neutraal onderwerp meer en in de interviewsituatie gaat de kleur van de interviewer sterker meespelen dan wanneer rasproblematiek niet in het nieuws is. Op dat moment zijn de relaties tussen etnische groepen precair. Interviewer en geïnterviewde voelen zich niet op hun gemak, omdat zij wederzijds allerlei onuitgesproken houdingen vermoeden en elkaar mogelijk associëren met extreme personen in het nieuws.

Een laatste verklaring houdt rekening met de mate waarin ondervraagden inschatten dat hun informatie vertrouwelijk wordt behandeld: de *anonimiteitsverklaring*. Aanhangers van deze verklaring gaan ervan uit dat de data die zijn verzameld door interviewers uit de 'eigen' etnische groep vertekend zijn, aangezien ondervraagden vrezen dat verhalen binnen de etnische gemeenschap gaan circuleren. Deze angst voor roddel speelt waarschijnlijk sterker bij kleine etnische gemeenschappen. Toch vinden Weller en Luchterhand (1968) een dergelijk verschijnsel ook onder zwarte Amerikanen.

De voorgaande verklaringen zijn in de meeste gevallen geformuleerd in de context van de situatie in de Verenigde Staten. Tussen Nederland en de Verenigde Staten zijn enkele belangrijke verschillen wat betreft de verhoudingen tussen etnische groepen. Zo is in de Verenigde Staten de verhouding tussen blank en zwart al eeuwen een geïnstitutionaliseerd probleem, met slavernij als startpunt en de burgerrechtenbeweging als vervolg. Er is van oudsher sprake van een sterke segregatie. In Nederland is de immigratie van de huidige minderheidsgroepen pas sinds de jaren zestig op gang gekomen. Mogelijk zijn de relaties tussen etnische groepen in Nederland minder statisch en verhard dan in de Verenigde Staten, zodat verklaringen als wantrouwen en onbegrip misschien minder sterk opgeld doen, zeker onder etnische groepen die geen koloniale achtergrond hebben. De verklaringen die we hebben genoemd sluiten elkaar niet uit, ze vullen elkaar mogelijk zelfs aan.

Opvallend is dat in de genoemde verklaringen de gegevens van zwarte ondervraagden met zwarte interviewers worden geïnterpreteerd als dichter bij de waarheid, en de gegevens van zwarte ondervraagden met blanke interviewers als vertekend. Rhodes (1994) merkt hierover op dat er veelal geen eenduidige waarheid is. Hoewel de verklaringen waarschijnlijk lijken als we letten op de onderwerpen waar de verschillen optreden, is alleen in wanneer validerende informatie aanwezig is aan te tonen in welk geval de resultaten vertekend zijn. Stemgedrag is één van de weinige attitudematige onderzoeksthema's waar validerende informatie aanwezig is.

Omdat het de etnisch-specifieke onderwerpen en onderwerpen rond persoonlijke relaties zijn die het interviewer-effect veroorzaken, kunnen we de volgende redenering opzetten. Omdat de interviewsituatie ook altijd een persoonlijke relatie tussen twee mensen is, veronderstellen we dat respondenten een vraag over interetnische verhoudingen direct aan hun verhouding met de interviewer relateren. Dit gemeenschappelijke kenmerk verklaart dan waarom het interviewer-effect juist bij deze onderwerpen optreedt. Evenals het onderwerp feminisme bij een mannelijke ondervraagde en een vrouwelijke interviewer (Kane en Macaulay 1993), zijn etnisch-specifieke onderwerpen en persoonlijke relaties dan niet neutraal in de interviewsituatie.

Wanneer de interviewer van andere etnische afkomst is dan de ondervraagde, probeert de laatste de overeenkomsten tussen hem of haar en de interviewer bijvoorbeeld te benadrukken, of minstens de verschillen niet te groot te doen lijken. Het ligt daarmee ook voor de hand dat juist onderwerpen die iets te maken hebben met de *ethnic boundary* tussen de dominante meerderheid en de betreffende minderheidsgroep een interviewer-effect teweeg zullen brengen.

Samenvattend: we besteden in navolging van andere auteurs aandacht

aan de volgende twee thema's en bijbehorende mechanismen:

- a. etnisch-specifieke onderwerpen, waar wantrouwen en sociale wenselijkheid het interviewer-effect kunnen veroorzaken;
- b. onderwerpen die betrekking hebben op persoonlijke relaties, waar sociale wenselijkheid een waarschijnlijke verklaring is.

We gaan in hoofdstuk 8 na of de veronderstelling opgaat dat bij etnisch-specifieke onderwerpen meer interviewer-effect voorkomt dan bij niet-etnisch-specifieke onderwerpen, alsook of bij onderwerpen die betrekking hebben op persoonlijke relaties meer invloed waarneembaar is van de afkomst van de interviewer dan bij onderwerpen die dat niet hebben. In dat hoofdstuk gaan we ook in op de meest waarschijnlijke verklaring in de context van het onderzoek naar tweede-generatie Surinamers.

Hoofdstuk 4

Onderzoeksopzet, operationalisering en dataverzameling

In dit hoofdstuk beschrijven we de onderzoeksopzet, de operationalisering van de gebruikte begrippen en de uitvoering van het veldwerk. We beginnen in paragraaf 4.1 met de overwegingen die ten grondslag liggen aan de gekozen onderzoeksopzet. De manier waarop de steekproef is bepaald, komt vervolgens aan de orde. In paragraaf 4.2 wordt ingegaan op de vragenlijst en de operationalisering van de begrippen. Het veldwerk beschrijven we in paragraaf 4.3. Daar wordt ook de manier behandeld waarop rekening is gehouden met de invloed van de etnische achtergrond van de interviewer op de verkregen gegevens. Ten slotte beschrijven we in paragraaf 4.4 een aantal kenmerken van de ondervraagden, die tijdens het veldwerk zijn vastgesteld. In paragraaf 4.5 verduidelijken we de plaats van de gerealiseerde steekproef ten opzichte van de beoogde populatie.

4.1 Opzet van het onderzoek

We gaan in deze paragraaf in op de keuze van de onderzoeksmethode, de beoogde populatie, de criteria die zijn gebruikt voor de identificatie van tweede generatie Surinamers en de consequenties van de keuze voor Amsterdam als onderzoeksgemeente.

4.1.1 De keuze van de onderzoeksmethode

Zoals in elk onderzoek zijn onze onderzoeksvragen sterk bepalend voor de methodische uitwerking van het onderzoek en het research design. Probleemstelling 1 en 3 hebben betrekking op de operationalisering van de etnisch-culturele positie ten behoeve van gebruik in surveyonderzoek (1) en op de invloed van de etnische afkomst van interviewers op de antwoorden van ondervraagden (3). De surveymethode lag daarmee bij voorbaat vast. Het uittesten van een surveygeoriënteerde operationalisering van de etnisch-culturele positie en het systematisch onderzoeken van de invloed van de afkomst van interviewers zijn binnen een surveymethode mogelijk. Bij onderzoek naar interviewer-effecten is een behoorlijk grote groep ondervraagden wenselijk, minimaal 250. Daarbij dient iedere interviewer minstens vijftien interviews af te nemen, zodat niet alleen per afkomstgroep, maar ook per interviewer de variantie van antwoorden berekend kan worden. Overigens is een dergelijk aantal ondervraagden ook nuttig voor het beantwoorden van probleemstelling 1 en 2.

Een survey is minder geschikt als waarnemingsmethode wanneer helemaal geen informatie beschikbaar is over een onderwerp. In een dergelijke situatie biedt een open aanpak meer mogelijkheden om informatie te verzamelen. In ons geval was bij de start van het onderzoek zowel over Surinaamse jongeren in Nederland (Sansone 1990, 1992; Van Niekerk en Vermeulen 1989); Van Niekerk et al. 1987, 1988, 1989) als over etnische identiteit (Vermeulen 1984; Verkuyten 1988) literatuur beschikbaar, die bruikbaar was bij het formuleren van de eerste ideeën over de inhoud van het vraaggesprek. Deze ideeën dienden vervolgens door middel van vooronderzoek gecontroleerd en bijgesteld te worden. Onder deze voorwaarden bood een *face-to-face* survey met gebruik van voorgestructureerde vragenlijsten goede mogelijkheden.

Het surveydesign zoals wij dat voor ogen hebben, biedt overigens ruimte aan ondervraagden om, als dat nodig is, nuanceringen aan te brengen en bij bepaalde onderwerpen eigen formuleringen te gebruiken. We hebben daartoe een survey gehanteerd waarbinnen naast meerkeuzevragen open vragen voorkomen.

4.2.1 *Beoogde populatie en criteria voor identificatie van tweede-generatie Surinamers*

Na de keuze voor een *face-to-face* survey met een gestandaardiseerde vragenlijst zijn de onderzoekspopulatie en de steekproef gedefinieerd. Wie wel en wie niet tot de tweede generatie Surinamers behoren, kan op diverse manieren worden bepaald. In de operationele definitie is hier gekozen voor het gebruik van een objectief criterium, namelijk geboorteland van de ouders. Dit kenmerk is bij het bevolkingsregister geregistreerd. We rekenen tot de tweede generatie Surinamers 'die personen, woonachtig in Nederland, die zelf in Nederland geboren zijn, maar minstens één ouder hebben die in Suriname geboren is' (Harmsen en Van der Heijdt 1993). Het CBS maakt ook gebruik van deze definitie.⁷ Van de ouders van ondervraagden kan dus zowel de vader als de moeder in Suriname geboren zijn, maar ook de één in Nederland en de ander in Suriname, als wel de één in Suriname en de ander in een derde land. We hebben er bewust voor gekozen om ook die Surinamers van de tweede generatie op te nemen die van gemengde afkomst zijn, voorzover zij ten minste één ouder hebben die in Suriname is geboren. Personen met blanke ouders behoren niet tot de doelgroep, maar kunnen wel in de steekproef voorkomen wanneer de betreffende ouder in Suriname geboren is. Etnische identificatie van de kinderen is in dat geval een andersoortig proces. Het voordeel van

⁷ Deze definitie kan alleen gebruikt worden als slechts één minderheidsgroep in de steekproef is opgenomen. Als er twee minderheidsgroepen zijn opgenomen, ontstaan dubbeltellingen (zoals zowel Surinamer als Antilliaan wanneer de moeder bijvoorbeeld in de Antillen is geboren en de vader in Suriname).

deze definitie boven die van bijvoorbeeld de WRR⁸, is dat een objectief criterium wordt gehanteerd dat de maximale reikwijdte van de tweede generatie Surinamers omvat. We hebben een definitie *van buitenaf* gebruikt, wat wil zeggen: objectieve criteria om de tweede generatie te bepalen. Vervolgens kon deze groep zelf aangeven of de definitie ook *van binnenuit* van toepassing is. We besloten aan de ondervraagden zelf over te laten of zij zich al dan niet tot één van de subgroepen, zoals Creolen, Javanen of Hindostanen, wilden rekenen.

Een consequentie van deze keuze is dat in de steekproef sprake is van culturele heterogeniteit. In antropologische studies beperken onderzoekers zich vaak tot één van de Surinaamse bevolkingsgroepen, waarbinnen zij culturele homogeniteit veronderstellen. Het op objectieve wijze identificeren van de Surinaamse bevolkingsgroepen lijkt echter een bijna onmogelijke opgave binnen een surveydesign. Interviewers moeten zeer duidelijke criteria hebben om ondervraagden in te kunnen delen. Een min of meer objectief criterium voor het vaststellen van de Surinaamse bevolkingsgroep bestaat niet. We hebben er daarom van afgezien een oordeel van de interviewer te vragen over de Surinaamse bevolkingsgroep van de ondervraagden. De bevolkingsgroep van de respondenten komt aan de orde bij het onderwerp etnische zelfdefinitie (zie paragraaf 4.2.1).

4.1.3 Steekproef, keuze voor Amsterdam

Immigranten uit Suriname zijn niet gelijkmatig over Nederland verspreid, maar oververtegenwoordigd in de Randstad. Twee derde van de Surinamers woont in steden met meer dan 100.000 inwoners; de meesten in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag (Langbroek en Muus 1991; Harmsen en Van der Heijdt 1993). Om praktische redenen is besloten het onderzoek in Amsterdam uit te voeren. In deze gemeente is het absolute aantal personen dat volgens onze definitie tot de tweede generatie Surinamers behoort groot genoeg voor een zorgvuldige steekproeftrekking. Aangezien het onderzoek vanuit Amsterdam werd gecoördineerd, zouden we verder aanzienlijk op tijd en reiskosten besparen indien het onderzoek aldaar werd uitgevoerd.

4.1.4 Vooronderzoek en vragenlijstontwerp

De operationalisering van het concept etnisch-culturele positie is in drie fasen verlopen: twee vooronderzoeken en één hoofdonderzoek. In de eerste fase is in de literatuur naar schalen gezocht die aansloten bij

⁸ De WRR (1989: 15) rekent tot minderheden onder anderen personen afkomstig uit de voormalige koloniën en hun nakomelingen tot in de derde generatie, voorzover die zich als zodanig beschouwen.

de onderscheiden componenten. We vonden alleen voor het onderdeel 'contacten met Suriname' een bestaande schaal, die met een aanpassing bruikbaar leek (Beukenhorst en Pennings 1989). Voor de andere componenten zijn schalen geconstrueerd. Daartoe is in het eerste vooronderzoek een concept-vragenlijst voorgelegd aan twaalf personen uit de doelgroep. We bouwden het eerste vooronderzoek zo op dat naast het beantwoorden van de vragen over de etnisch-culturele positie veel ruimte was voor commentaar en gesprek. Door mensen te laten reageren op stellingen, lukte het om uitgebreid commentaar en meningen uit te lokken. We kregen door de gesprekken meer inzicht in de leef- en gedachtewereld van de ondervraagden. Bovendien kregen zij de kans op- en aanmerkingen bij de vragen te maken, onderwerpen toe te voegen en nuanceringen aan te brengen. Na afloop van elk interview evalueerden de ondervraagden de vragenlijst. Veel bruikbaar commentaar kwam naar voren. Dit commentaar is verwerkt in een tweede versie van de vragenlijst. De onderwerpskeuze is op dat moment enigszins gewijzigd. Zo is meer aandacht besteed aan de verhouding tussen de tweede en de eerste generatie Surinamers. We namen in deze tweede vragenlijst ook stellingen op die als spontane uitingen van ondervraagden in het eerste vooronderzoek waren opgetekend. De verbeterde en kortere versie van de vragenlijst is vervolgens in een tweede vooronderzoek via een postenquête getest. Op het moment dat de adressen van de ondervraagden beschikbaar kwamen (zie paragraaf 4.3), is aan 600 personen een vragenlijst toegezonden met het verzoek deze ingevuld terug te sturen. Ondervraagden die niet reageerden, kregen een tweede verzoek en na nog enige tijd een derde brief met opnieuw de vragenlijst. Uiteindelijk hebben 225 personen de vragenlijst geretourneerd (38 procent). De conclusies uit een (beknopte) analyse van de gegevens zijn gebruikt om de definitieve vragenlijst voor het hoofdonderzoek samen te stellen. We zijn onder andere nagegaan of de antwoorden voldoende spreiding over de antwoordcategorieën vertoonden.

De vragenlijst van zowel het tweede vooronderzoek als het hoofdonderzoek is als volgt opgebouwd. Allereerst zijn geslacht, opleiding, bezigheden, beroep ouders, woonsituatie en andere demografische kenmerken vastgesteld. Daarna is ingegaan op de vraag tot welke bevolkingsgroep men zichzelf rekent en is de ondervraagden verzocht schriftelijk een beschrijving van zichzelf te geven. Vervolgens zijn vragen gesteld over de Surinaamse en de Hollandse groep in het algemeen, en daarna over de Surinaamse en de Hollandse groep in specifieke situaties, zoals op het werk, op school en in familieverband. In het laatste onderdeel is naar ideeën gevraagd over interetnische contacten en zijn de daadwerkelijke contacten geïnventariseerd. Op de operationalisering van de etnisch-culturele positie gaan we in paragraaf 4.2 uitgebreid in.

4.1.5 *Etnische achtergrond van de interviewers*

In een gestandaardiseerde interviewsituatie is het mogelijk controles uit te voeren met betrekking tot mogelijke interviewer-effecten. Er is in dit onderzoek naar gestreefd de helft van de interviews door Surinaamse interviewers te laten afnemen en de andere helft door Hollandse interviewers. Onze veronderstelling is niet dat fysieke kenmerken -- zoals huidkleur volgens de Amerikaanse literatuur -- als zodanig dit interviewer-effect veroorzaken, maar het idee van de ondervraagde dat de interviewer uit de 'eigen' groep afkomstig is.

4.2 **Operationalisering van de etnisch-culturele positie: de vragenlijst**

In hoofdstuk 2 is de conceptualisering van de etnisch-culturele positie beschreven. Het theoretische begrip is daar uitgewerkt in dimensies, componenten en observatietermen. In deze paragraaf gaan we een stap verder en zetten de observatietermen om in meetbare eenheden die kunnen worden toegepast in surveyonderzoek. We zijn daarmee bij de fase van de operationalisering aangeland (fase 2 uit schema 2.3). We behandelen in paragraaf 4.2.1 (in tegenstelling tot paragraaf 2.2.3) eerst de etnische zelfdefinitie, omdat bij dat onderwerp een volledig open methode is gehanteerd die aan het begin van de vragenlijst is opgenomen. Vervolgens wordt ingegaan op groepsdifferentiatie (paragraaf 4.2.2), de mate van contact met Surinamers (paragraaf 4.2.3) en de gepercipieerde positietoewijzing (paragraaf 4.2.4). Ten slotte komen in paragraaf 4.2.5 de onderwerpen in de vragenlijst aan de orde die niet onder etnisch-culturele positie vallen, waaronder de maatschappelijke positie.

4.2.1 *Etnische zelfdefinitie*

Etnische zelfdefinitie is in hoofdstuk 2 omschreven als de mate waarin iemand zichzelf als lid van een specifieke etnische groep definieert. Bij het vaststellen van etnische zelfdefinitie willen we meer bereiken dan het operationaliseren van *de mate* waarin men zich als Surinamer definieert. We richten ons op een meer omvattende informatieverzameling vanuit het perspectief van de ondervraagden. Anders geformuleerd: we willen meten in hoeverre de ondervraagden zich als Surinamers beschouwen, maar tegelijkertijd proberen we een zelfdefinitie in termen van de respondenten te achterhalen. Daarmee kan ook de saillantie van het etnische groepslidmaatschap worden ingeschat.

We hebben de etnische zelfdefinitie daartoe met behulp van verschillende waarnemingsinstrumenten vastgesteld. Een dergelijke methode wordt wel triangulatie genoemd (De Jong Gierveld 1980: 14). In dit geval zijn zowel methoden met een open antwoordstructuur als methoden met een gesloten antwoordstructuur gebruikt; inbegrepen is het gebruik van een set schaalitems. Idealiter zouden in de te construeren schaal items moeten voorkomen die een verschillende mate van Surinaamse zelfdefinitie meten, in termen van het Mokkenschaalmodel: items met een verschillende moeilijkheidsgraad (Debets en Brouwer 1989). Dat wil zeggen: aan de ene kant items waarbij de meeste ondervraagden een Surinaams georiënteerd antwoord geven, aan de andere kant items waarbij de meeste ondervraagden geen Surinaams georiënteerd antwoord geven.

De waarnemingsmethoden rond etnische zelfdefinitie zijn in drie categorieën ingedeeld. Die categorieën verschillen vooral qua antwoordstructuur.

Waarnemingsmethode met een relatief open antwoordstructuur

Bij de eerste methode krijgen ondervraagden volledig de kans om hun eigen woorden te gebruiken en als zij dat nodig vinden relatief veel nuancering in hun antwoord tot uitdrukking te brengen. De antwoordstructuur is namelijk open. De gekozen open methode is de zogenaamde *Twenty Statements Test* (TST), geïntroduceerd door Kuhn en McPartland (1954). Deze test is in Nederland ook gebruikt door Verkuyten (1988: 92). De test bestaat uit een pagina waarop twintig keer geschreven staat: 'Ik ben'. Het is de bedoeling dat de ondervraagde steeds zelf op de puntjes invult wat in hem of haar opkomt. Het gaat dus om een methode waarbij de interviewer minimale invloed uitoefent. Deze methode geeft inzicht in de spontane zelfdefinitie van ondervraagden, zeker wanneer men deze in het begin van het interview toepast. De interviewer biedt de test aan, geeft uitleg en wacht tot de ondervraagde klaar is met invullen. Dit instrument kan zowel gebruikt worden om een zelfdefinitie in termen van de respondent te achterhalen, alsook om de saillantie van bepaalde kenmerken, zoals sekse, afkomst en beroep vast te stellen. Wij hanteren het aantal etnische aanduidingen als een maat voor saillantie van etnisch groeps lidmaatschap.

We hebben deze test in het vooronderzoek opgenomen. Daarbij bleek dat de meeste ondervraagden niet meer dan de helft van het aantal regels invulden. Wij hebben daarom de vraag voor het hoofdonderzoek ingekort. Niet twintig-, maar negenmaal is gevraagd iets in te vullen. We spreken daarom in het vervolg van de *Nine Statements Test* (NST). Met de resultaten van deze methode beogen we de leefwereld en terminologie van de ondervraagden terzake te kunnen vaststellen. Met dit instrument kunnen we op (minstens) drie terreinen conclusies trekken: over de in eigen woorden gegeven zelfdefinitie, over de saillantie van etniciteit bij de zelfdefinitie en over de mate waarin men

zichzelf als een lid van de Surinaamse groep definieert.

Vraag naar bevolkingsgroep

De tweede waarnemingsmethode voor het vaststellen van de etnische zelfdefinitie betreft een meerkeuzevraag met een groot aantal keuzemogelijkheden op een toonkaart. Roelandt en Veenman (1990) adviseren het gebruik van deze vraag bij de identificatie van allochtonen ten behoeve van grote registratiesystemen; dit advies is onder andere door arbeidsbureaus overgenomen. De formulering luidt: 'Tot welke bevolkingsgroep rekent u zichzelf?' Daarbij worden zestien keuzemogelijkheden aangeboden, waaronder: Nederlands, Surinaams, Turks en Marokkaans. In dit onderzoek is dezelfde vraag gesteld, maar zijn de keuzemogelijkheden aangepast. Er zijn alternatieven aangeboden waarin zowel het criterium nationaliteit en het uit Suriname bekende criterium bevolkingsgroep, als een religieus criterium (Hindostaan) tot uitdrukking komen. Men kon bovendien meer dan één alternatief kiezen. De alternatieven zijn: Nederlands, Surinaams, Creools-Surinaams, Hindostaans-Surinaams, Javaans-Surinaams, Chinees-Surinaams, Antilliaans, Arubaans, weet niet, anders namelijk ..., en ik wens deze vraag niet te beantwoorden, zo ja, waarom? De alternatieven Antilliaans en Arubaans zijn toegevoegd omdat in de groep met één Surinaamse ouder en één overige ouder een iets groter aantal Antilliaanse of Arubaanse ouders voorkomt. Het doel van deze vraag is tweeledig. We beogen ten eerste antwoorden te verkrijgen die enig inzicht verschaffen in de mate waarin Surinaamse bevolkingsgroepen betekenis hebben vergeleken met de overkoepelende term Surinamers. Ten tweede willen we het antwoord op de vraag ook gebruiken als indicator voor de mate waarin men zich als lid van de Surinaamse groep (inclusief subgroepen) definieert.

Waarnemingsmethode met relatief gesloten antwoordstructuur

Onze derde waarnemingsmethode heeft een éénduidig doel: het vaststellen van de mate waarin men zichzelf als Surinamer definieert. Bij deze methode is gebruik gemaakt van een aantal uitspraken, deels afkomstig uit de literatuur en deels opgetekend uit de mond van Surinaamse jongeren in het vooronderzoek. Er zijn zowel uitspraken opgenomen waarin de affectieve kant van etnische zelfdefinitie tot uiting komt ('ik voel me'), als uitspraken waarin de cognitieve kant naar voren komt ('ik denk'). Onze bedoeling is om met deze uitspraken een schaal samen te stellen volgens de criteria van het Mokkenschaalmodel. De mate waarin de ondervraagde nuancerings in het antwoord kan aanbrenge, is bij dit type vragen beperkt doordat de keuzemogelijkheden van de antwoorden vrij dwingend zijn. Bij de eerste zes uitspraken zijn steeds vijf antwoordmogelijkheden gegeven (helemaal mee eens, mee eens, tussenin, mee oneens, helemaal mee oneens):

1. Ik voel me helemaal geen Surinamer.
2. Ik voel me sterk verbonden met de Surinaamse gemeenschap.
3. Ik ben heel anders dan mijn ouders omdat ik in Nederland geboren ben.
4. Kinderen van Surinaamse ouders die beweren dat ze Nederlands zijn, zijn niet goed bezig.
5. Als een Hollander zegt dat ik een rasechte Surinamer ben, ben ik beledigd.
6. Als mijn familie zegt dat ik een rasechte Nederlander ben, dan ben ik beledigd.

Bij de volgende twee vragen zijn steeds drie antwoordmogelijkheden aangeboden:

7. Denk je meestal over jezelf als over een Nederlander, Surinamer of anders? (antwoordmogelijkheden: Nederland, Suriname, anders).
8. Als een Hollander je vraagt 'waar kom je vandaan?' wat zeg je dan? (antwoordmogelijkheden: Nederland, Suriname, anders).

In hoofdstuk 5 gaan we na of deze vragen tezamen een schaal vormen die de mate van oriëntatie op de Surinaamse groep als achterliggend continuüm heeft. We vergelijken en beoordelen daar de resultaten van de drie waarnemingsmethoden.

4.2.2 Groepsdifferentiatie

In hoofdstuk 2 is groepsdifferentiatie gedefinieerd als het beeld van de betreffende specifieke etnische groep afgezet tegen het beeld van andere relevante etnische groepen, in het bijzonder de dominante etnische groep(en) in een samenleving. We hebben drie observatietermen onderscheiden: (1) de houding ten opzichte van Surinamers; (2) de houding ten opzichte van Hollanders; en (3) de mate waarin men verschillen waarneemt tussen Surinamers en Hollanders. We beargumenteerden in hoofdstuk 2 dat de mate waarin iemand zichzelf als 'anders' definieert, samenhangt met de mate waarin hij of zij verschil ziet tussen de 'eigen' en andere etnische groepen. We veronderstellen dat het verschil dat men tussen de groepen waarneemt direct te maken heeft met het beeld dat men van deze beide groepen heeft.

Onder de noemer groepsdifferentiatie zijn analoog aan de observatietermen drie vragenlijstonderdelen samengesteld. De drie onderdelen dienen tezamen te laden op een dimensie van niet naar sterk georiënteerd op de Surinaamse groep. We veronderstellen daarbij dat degenen die laag scoren op groepsdifferentiatie een minder

positieve houding hebben ten opzichte van Surinamers, een positievere houding hebben ten opzichte van Hollanders en meer verschil zien tussen Surinamers en Hollanders. De items zijn samengesteld op basis van literatuur en het eerste vooronderzoek. Er zijn twaalf items over de houding ten opzichte van Surinamers gehanteerd, zeven items over de houding ten opzichte van Hollanders en dertien items over de verschillen tussen Hollanders en Surinamers.

Houding ten opzichte van Surinamers

We hebben twee typen items geformuleerd om de houding ten opzichte van Surinamers te operationaliseren: een set items die op een abstract niveau iets wil zeggen over 'de Surinamers' (1 tot en met 6) en een set items rond de Surinaamse taal en cultuur (7 tot en met 12). De volgende stellingen zijn in de vragenlijst opgenomen (antwoordmogelijkheden: helemaal mee eens, mee eens, tussenin, mee oneens, helemaal mee oneens):

1. De houding van Surinamers ten opzichte van Hollanders vind ik in het algemeen erg positief.
2. Surinamers gedragen zich hypocriet ten opzichte van Hollanders.
3. Surinamers hebben vooroordelen ten opzichte van Hollanders.
4. Het is goed dat er instellingen speciaal voor Surinamers zijn, zoals de Stichtingen Welzijn Surinamers, Welsuria.
5. Surinamers leggen veel te vaak de nadruk op verschillen binnen de groep zoals tussen Hindostanen, Creolen en Chinezen.
6. Ik krijg wel commentaar uit Surinaamse kring dat ik te veel 'vernederlandst' zou zijn.
7. De Surinaamse cultuur vind ik belangrijk.
8. Ik zou graag willen dat mijn kinderen op school lessen over de Surinaamse cultuur zouden kunnen volgen.
9. Ik beheers het Sranan Tongo erg goed.
10. Ik spreek geen enkele Surinaamse taal.
11. Ik vind het belangrijk om een Surinaamse taal (bijvoorbeeld Sranan Tongo, Sarnami) te kunnen spreken.
12. Ik vind het belangrijk dat mijn kinderen een Surinaamse taal leren.

We veronderstellen dat degenen met een Surinaams georiënteerde zelfdefinitie veel belang hechten aan de Surinaamse taal en cultuur.

Houding ten opzichte van Hollanders

De items rond dit onderdeel van de vragenlijst zijn grotendeels op een hoog abstractieniveau geformuleerd. We beogen met de volgende uitspraken de houding van de ondervraagden ten opzichte van Hollanders te meten (de antwoordmogelijkheden zijn: helemaal mee eens, mee eens, tussenin, mee oneens, helemaal mee oneens):

1. Hollanders gedragen zich hypocriet ten opzichte van Surinamers.
2. Hollanders hebben vooroordelen ten opzichte van Surinamers.
3. De berichtgeving in de kranten en op de televisie over Surinamers in Nederland is meestal juist.
4. De kranten schrijven meestal erg positief over Surinaamse jongeren.
5. Het beeld dat men in Nederlandse bedrijven over Surinaamse werknemers heeft is negatiever dan het beeld dat men van Hollandse werknemers heeft.
6. De houding van Hollanders ten opzichte van Surinamers vind ik in het algemeen erg positief.
7. Hollanders beseffen veel te weinig dat er grote verschillen bestaan tussen de Surinamers in Nederland, bijvoorbeeld tussen Hindostanen, Creolen en Chinezen.

Verskil tussen Surinamers en Hollanders

De stellingen van deze derde set items zijn overwegend minder abstract van aard dan de voorafgaande stellingen. Naast enkele stellingen over de plaats van Surinamers in de samenleving, zijn items gehanteerd op specifieke terreinen als familieverhoudingen, emancipatie en partnerkeuze. Uit open vragen in het vooronderzoek bleek dat de ondervraagden verschillen tussen Surinamers en Hollanders vooral waarnemen in het domein van de familierelaties. Aan deze relaties is dan ook relatief veel aandacht besteed. In de vragenlijst zijn de volgende items opgenomen (antwoordmogelijkheden: helemaal mee eens, mee eens, tussenin, mee oneens, helemaal mee oneens):

1. Verschillen tussen Surinamers en Hollanders zijn er nauwelijks.
2. Surinamers nemen een aparte plaats in de Nederlandse samenleving in.
3. Surinamers nemen een aparte plaats in op de Nederlandse arbeidsmarkt.
4. Eigenlijk maakt het niks uit waar je ouders vandaan komen.
5. Wat gastvrijheid betreft is er tussen een Surinaamse familie en een Hollandse familie geen verschil.
6. De verhouding met grootouders in een Surinaamse familie is anders dan bij een Hollandse familie.
7. De opvoeding van kinderen in een Surinaamse familie is hetzelfde als in een Hollandse familie.
8. Kinderen van immigranten leven in twee culturen.
9. Bij een partnerrelatie tussen twee Hollanders heeft de vrouw een slechtere positie dan bij een relatie tussen twee Surinamers.
10. Surinaamse vrouwen zijn geëmancipeerder dan Hollandse vrouwen.
11. Een partner uit je eigen bevolkingsgroep begrijpt je beter.
12. Het maakt mij helemaal niets uit, uit welke bevolkingsgroep mijn

- partner komt.
13. Omgaan met een Surinaamse vriend(in) is heel anders dan omgaan met een Hollandse, Turkse of Marokkaanse vriend(in).

Onze bedoeling is om de items over verschillen tussen Surinamers en Hollanders weer op de achterliggende dimensie van positieverwerving, mate van oriëntatie op de Surinaamse groep, te betrekken. De veronderstelling daarbij is dat personen die veel verschil zien tussen Surinamers en Hollanders (sterke groepsdifferentiatie), een sterkere oriëntatie op de Surinaamse groep hebben. Deze veronderstelling komt tot uitdrukking in de codering. De oorspronkelijke vijf antwoordcategorieën zijn bij de data-analyse teruggebracht tot twee categorieën: een antwoord dat duidt op een relatief sterke, dan wel een relatief zwakke groepsdifferentiatie. Door deze dichotomisering zijn de items onderling optimaal vergelijkbaar. De items van de component groepsdifferentiatie zijn meer divers dan die van de andere componenten, omdat zij binnen diverse domeinen liggen. Dit heeft ongetwijfeld de consistentie van de set items beïnvloed.

4.2.3 *Mate van contact met Surinamers*

Ook bij deze component loopt het achterliggende continuüm van zwak tot sterk gericht op contacten in de Surinaamse groep. We hebben vier observatietermen onderscheiden: (a) de kwantiteit van de contacten binnen en buiten de Surinaamse groep in Nederland, (b) de kwaliteit van die contacten, (c) contacten met personen in Suriname, (d) oriëntatie op contacten met Surinamers.

Kwantiteit en kwaliteit van contacten binnen en buiten de Surinaamse groep
 Zoals gezegd sluiten we aan bij onderzoek naar sociale netwerken (Van Tilburg 1988; Dykstra 1990). Daarbij wordt één individu gekozen als centrale persoon van het netwerk; deze persoon is de ondervraagde. Het netwerk bestaat dan uit die personen waarmee de ondervraagde contact heeft. De eerste stap bij de inventarisatie van het sociaal netwerk van een individu is het identificeren van de netwerkliden. Omdat het ondoenlijk is om alle contacten te inventariseren, beperkt men zich vaak tot personen die belangrijk voor dit individu zijn. Gevraagd wordt bijvoorbeeld: 'Kunt u alle personen noemen die belangrijk voor u zijn?'. Wij hebben een onderverdeling in vijf subvragen over verschillende typen contacten gehanteerd, waarbij voor het identificeren van de netwerkliden onderscheid is gemaakt in (1) huisgenoten, (2) familieleden (buiten het huishouden), (3) klas- of studiegenoten en/of collega's, (4) personen die men kent van organisaties of clubs, en (5) de overige personen waarmee men regelmatig contact heeft. Aan respondenten is gevraagd van al deze categorieën diegenen te noemen die belangrijk voor hem of haar zijn en

waarmee zij regelmatig contact hebben. De eerste vraag luidt dus: 'Kun je de huisgenoten noemen die belangrijk voor je zijn?' De tweede vraag is: 'Kun je een aantal familieleden noemen die belangrijk voor je zijn en waarmee je regelmatig contact hebt?' Vervolgens is een derde, vierde en vijfde identificatievraag gesteld voor klas-en studiegenoten en/of collega's, personen die men kent uit organisaties en clubs, en de overige personen. De kans dat belangrijke personen vergeten zijn, is verminderd door het stellen van de vijf subvragen. Ondervraagden hoefden geen voor- en achternamen te noemen. Zij dienden een zodanige aanduiding te geven, bijvoorbeeld initialen, dat voor de interviewer en ondervraagde duidelijk was over welk netwerklid men het had. Het eindresultaat is vijf lijsten. Er konden maximaal vijftien namen of initialen per lijst geïdentificeerd worden.

De interviewer heeft, nadat de eerste lijst met de huisgenoten volledig was, voor elk genoemd netwerklid diens sekse en bevolkingsgroep gevraagd. De interviewer toonde bij de vraag over de bevolkingsgroep een kaart met veertien alternatieven. Op de toonkaart komen zowel beschrijvingen voor die naar een land verwijzen, zoals Turks, Surinaams en Marokkaans, alsook specifiekere etnische aanduidingen, zoals Hindostaans-Surinaams, Creools-Surinaams (de Surinaamse bevolkingsgroepen). Met deze informatie is tevens het percentage van de geïdentificeerde contacten in de verschillende Surinaamse bevolkingsgroepen vast te stellen.

Na het vaststellen van de sekse en bevolkingsgroep van de netwerkliden is ingegaan op de intensiteit en kwaliteit van de contacten met de netwerkliden. Voor elk netwerklid is een aantal kenmerken vastgesteld van de relatie tussen de ondervraagde en het genoemde netwerklid. De intensiteit van het contact is gemeten met de vraag: 'Hoe vaak heb je in het algemeen contact met de genoemde persoon?' De antwoordmogelijkheden bij deze meerkeuzevraag variëren van enkele malen per jaar tot meerdere malen per dag. Naast de intensiteit zijn we geïnteresseerd in de kwaliteit van de contacten. Alle goede vrienden kunnen bijvoorbeeld uit de eigen etnische groep komen, terwijl buiten de eigen groep alleen oppervlakkige contacten voorkomen. De kwaliteit van de relaties is in navolging van Van Tilburg (1988) vastgesteld met twee vragen: 'Hoe ondersteunend is de genoemde persoon voor jou?' en 'Hoe ondersteunend ben jij voor de genoemde persoon?' (antwoordalternatieven: zeer sterk ondersteunend, sterk ondersteunend, een beetje ondersteunend, niet ondersteunend). Met behulp van de maten voor kwantiteit en kwaliteit van de relaties met de afzonderlijk genoemde netwerkliden (maximaal 5x15 personen), kunnen we samenvattende indices opstellen voor de mate waarin men gericht is op contacten in de Surinaamse groep.

Contacten met personen in Suriname

Het gaat bij deze observatieterm om de mate waarin men via de

telefoon en post contacten onderhoudt met personen in Suriname en het nieuws in dat land volgt. We hebben hiertoe een aantal vragen van Beukenhorst en Pennings (1989), bestemd voor Italianen, aangepast voor Surinamers. De volgende vragen zijn opgenomen (antwoordmogelijkheden ja en nee):

1. Ik heb contact met mensen in Suriname.
2. Ik telefoneer regelmatig met mensen in Suriname.
3. Ik heb de afgelopen maand een brief, pakje of geld naar Suriname gestuurd.
4. Ik heb de afgelopen maand een brief, pakje of geld uit Suriname ontvangen.

Oriëntatie op contacten met Surinamers

Hieronder verstaan we de mate waarin men een voorkeur heeft voor of het plezierig vindt om bij het omgaan met mensen zich uitdrukkelijk te richten op Surinamers. Het gaat dus niet om feitelijke contacten, maar om een oriëntatie. De veronderstelde achterliggende dimensie loopt weer van zwak tot sterk gericht op contacten met Surinamers. Onze bedoeling is om met behulp van meerkeuze-items een schaal te construeren die hiervoor als meetinstrument kan dienen. De volgende uitspraken zijn opgenomen (antwoordcategorieën: helemaal mee eens, mee eens, tussenin, mee oneens, helemaal mee oneens):

1. Ik heb liever een Surinaamse sfeer om me heen dan een Hollandse.
2. Omgaan met een Surinaamse vriend(in) is anders dan omgaan met een Hollandse, Turkse of Marokkaanse vriend(in).
3. Het is belangrijk voor mij om Surinaamse vriend(inn)en te hebben.
4. Als er Surinamers in de buurt zijn, voel ik mij beter op mijn gemak.
5. Echte goede vrienden heb ik alleen onder Surinamers.
6. Mijn contacten met Hollanders zijn oppervlakkig.
7. Ik voel me door Hollanders vaak buitengesloten.
8. Met problemen kan ik alleen bij Surinamers terecht.

4.2.4 Gepercipieerde positietoewijzing

Gepercipieerde positietoewijzing is in hoofdstuk 2 omschreven als de mate waarin men door de omgeving als lid van een specifieke groep wordt beschouwd (belevingsaspect) en de mate waarin men op een specifieke manier bejegend wordt (gedragsaspect). We beperken ons zoals gezegd tot gepercipieerde positietoewijzing door de dominante groep in de maatschappij, Hollanders. We hebben positieve en negatieve positietoewijzing onderscheiden. Rond *positieve*

positietoewijzing vonden we alleen literatuur over positieve actie op de arbeidsmarkt. In dit verband is slechts één item in de vragenlijst opgenomen, in de vorm van een uitspraak waar men het mee eens of oneens kon zijn, namelijk:

1. Er moeten speciale maatregelen genomen worden, zoals voorkeursbehandeling, om Surinamers aan werk te helpen.

Bij het opstellen van de items over *negatieve* positietoewijzing hadden we meer aangrijpingspunten in de literatuur. We zijn onderwerpen tegengekomen als discriminatie, ongelijke kansen op werk en het gevoel in een hokje geduwd te worden. Het door Leeman en Saharso (1989) gemaakte onderscheid tussen maatschappelijke kansen en ervaringen op interpersoonlijk niveau is in onze itemset verwerkt. In de literatuur wordt benadrukt dat in verschillende contexten niet dezelfde ervaringen spelen. Rekening houdend met deze aspecten zijn we tot vier schalen rond gepercipieerde positietoewijzing gekomen: één itemset voor alle ondervraagden en drie itemsets voor respectievelijk werkenden, schoolgaanden en werklozen. Behalve op basis van de literatuur zijn de uiteindelijke items samengesteld aan de hand van het eerste mondelinge vooronderzoek.

Voor alle respondenten zijn elf uitspraken over gepercipieerde positietoewijzing opgenomen (antwoordmogelijkheden: helemaal mee eens, mee eens, tussenin, mee oneens, helemaal mee oneens):

1. Surinaamse jongeren die van school komen, hebben meer kans op werk dan Hollandse jongeren met hetzelfde diploma.
2. Surinaamse jongeren die van school komen, hebben meer kans op werk dan Marokkaanse of Turkse jongeren met hetzelfde diploma.
3. De meeste Surinaamse jongeren hebben werk dat past bij hun opleidingsniveau.
4. Er moeten speciale maatregelen genomen worden, zoals een voorkeursbehandeling, om Surinamers aan werk te helpen.
5. Ik voel me wel eens gediscrimineerd door Hollanders.
6. Er wordt te veel op discriminatie gelet.
7. Op de arbeidsmarkt heb ik last van discriminatie.
8. Ik heb regelmatig het gevoel dat ik door anderen in het hokje 'Surinamers' word geplaatst.
9. Ik voel me regelmatig door Hollanders buitengesloten.
10. Hollanders begrijpen niet hoe het is om zwart te zijn in een overheersend witte samenleving.
11. Bij uitgaan en sport worden Surinamers vaak gediscrimineerd.

Sommige items zijn gericht op de perceptie van maatschappelijke kansen (zoals de items 1, 2 en 3), andere items op de perceptie van interpersoonlijk discriminatie (5 tot en met 7). In de items 5 en 11 wordt

ingegaan op gedrag, terwijl de items 8, 9 en 10 over beleving gaan. Positietoewijzing werkt in de arbeidssituatie anders dan in de schoolsituatie of in de situatie dat men werkloos is. Daartoe zijn specifieke toewijzingsitems opgesteld (met dezelfde antwoordcategorieën als hierboven genoemd). Toegespitst op de situatie van werkenden gaat het om de volgende items:

1. Op mijn werk wordt wel eens op een negatieve manier over Surinamers gesproken.
2. Surinamers hebben in de instelling waar ik werk dezelfde kansen op promotie als Nederlanders.
3. Een Surinamer moet twee keer zo hard werken als een Hollander om hetzelfde te bereiken.
4. Ik word op mijn werk gediscrimineerd.
5. Ik word bij het zoeken naar werk hetzelfde behandeld als Hollanders.
6. Ik voel me als Surinamer volledig geaccepteerd bij mijn collega's.
7. Als er een vervelende klus moet worden opgeknapt worden Surinamers benadeeld vergeleken met Hollanders.

Voor schoolgaanden zijn de volgende specifieke items opgenomen:

1. Ik voel me als Surinamer volledig geaccepteerd door mijn Hollandse klasgenoten (studiegenoten).
2. Mijn klasgenoten (studiegenoten) denken dat ik net zo ben als zij.
3. Ik word door de leraren hetzelfde behandeld als mijn Hollandse klasgenoten (directe studiegenoten).
4. Op deze school wordt wel eens op een negatieve manier over Surinamers gesproken.
5. Ik word op school gediscrimineerd.
6. Mijn klasgenoten (studiegenoten) begrijpen niets van discriminatie.

Voor werklozen ten slotte zijn de volgende items gebruikt:

1. Hollanders zullen altijd de banen aan hun witte kennissen geven.
2. Ik denk dat mijn werkloosheid te maken heeft met mijn Surinaamse achtergrond.
3. Een Surinamer moet twee keer zo hard werken om hetzelfde te bereiken.
4. Een werkloze Surinamer in Nederland wordt dubbel gediscrimineerd.

We veronderstellen dat de gegevens verkregen met deze specifieke vragenlijstonderdelen correleren met de gegevens verkregen met de algemene vragen over positietoewijzing.

4.2.5 Overige vragenlijstonderdelen

Naast de componenten van de etnisch-culturele positie komt in de vragenlijst nog een aantal onderwerpen aan de orde. Deze onderwerpen dienen als achtergrondinformatie en ten behoeve van de tweede en derde doelstelling van dit onderzoek. Het betreft onder andere: sekse, geboortjaar, geboorteland van de ouders, samenstelling van het huishouden, aantal kinderen, beroep van de ouders, aantal familieleden in Nederland en godsdienst.

Een deel van de achtergrondkenmerken valt samen te vatten onder de noemer maatschappelijke positie. In de vragenlijst is ook het onderwerp eenzaamheid opgenomen. Aan beide onderwerpen besteden we hierna uitgebreider aandacht. Zoals al bleek, bevat de vragenlijst ook specifieke vragen voor werkenden, schoolgaanden en werklozen. Voor deze groepen zijn vragen geformuleerd die alleen in hun situatie van toepassing zijn. De werkenden is bijvoorbeeld gevraagd naar het soort werk en het aantal banen dat zij gehad hebben. De werklozen is gevraagd naar de redenen en de beleving van de werkloosheid.

De maatschappelijke positie

Een deel van de genoemde demografische kenmerken overlapt met wat Penninx (1988a) de maatschappelijke positie noemt. De maatschappelijke positie van tweede- generatie Surinamers gebruiken we vooral bij de tweede doelstelling van deze studie, waaraan in hoofdstuk 7 aandacht wordt besteed. De maatschappelijke positie vormt tevens de context van de etnisch-culturele positie en is daar dus moeilijk los van te zien. Penninx omschrijft de maatschappelijke positie als de plaats die een groep (of in dit geval een individu) in de sociale gelaagdheid van de samenleving inneemt. Als indicatoren voor de maatschappelijke positie noemt hij: opleidingsniveau, arbeidsstatus (algemener omschreven als de aard van de inkomensverwerving) en woonstatus. De operationalisering van deze drie indicatoren is in dit onderzoek als volgt verlopen.

Opleidingsniveau. Hiervoor is de vraag uit De Bie's *Standaardvragen* (1987) gebruikt. Deze luidt: 'Welke scholen of opleidingen heb je gevolgd?' De interviewer hanteert daarbij een meerkeuzeschema met negen categorieën (lager algemeen, lager beroeps, enzovoort). Ter ondersteuning van de interviewer wordt bij elke categorie een groot aantal voorbeelden gegeven. In ons geval was een deel van de respondenten ten tijde van het onderzoek nog bezig met een opleiding. Om tot de bepaling van het opleidingsniveau te komen, is bij schoolgaande personen de opleiding die men ten tijde van het onderzoek volgde als het huidige opleidingsniveau gehanteerd. Het

eindresultaat is een indeling in negentien categorieën; negen categorieën voor degenen die nog met hun opleiding bezig waren en negen categorieën voor degenen die hun opleiding hadden afgerond en één categorie waarbij we geen informatie hebben over het opleidingsniveau.

Arbeidsstatus. Aangezien ‘arbeidsstatus’ geen kenmerk van alle ondervraagden is, is deze term vervangen door het ruimere begrip ‘bezigheden’. In het vooronderzoek zijn ook vragen gesteld over inkomensverwerving, maar de verkregen informatie bleek van twijfelachtige kwaliteit. In veel gevallen was bijvoorbeeld onduidelijk of men over een eigen inkomen of over het inkomen van de ouders of partner sprak. Daarom is in het hoofdonderzoek niet naar inkomen gevraagd.

Voor de operationalisering van bezigheden is de vraag: ‘Wat zijn je belangrijkste bezigheden overdag?’ gekozen. Om het werk van de interviewer te vereenvoudigen, is een meerkeuzeschema opgesteld. In onduidelijke gevallen moest de interviewer de situatie omschrijven. De ondervraagden zijn in tien categorieën ingedeeld, waarbij de categorie 7 tot en met 10 combinaties zijn van eerdergenoemde mogelijkheden. Elke ondervraagde kon slechts in één categorie terecht komen. De categorieën zijn:

1. Werkend (drie dagen of meer).
2. Dagopleiding volgend.
3. Werkloos.
4. Huisman/vrouw.
5. Minder dan drie dagen per week werkend.
6. Avondopleiding volgend.
7. Minder dan drie dagen per week werkend en avondopleiding volgend.
8. Minstens drie dagen per week werkend en avondopleiding volgend.
9. Dagopleiding volgend en minder dan drie dagen per week werkend.
10. Minstens drie dagen per week werkend en dagopleiding volgend.

Woonstatus. Het is lastig om een goed criterium te vinden voor het bepalen van de woonstatus. We hebben uiteindelijk vier vragen gesteld die voor de Amsterdamse situatie het meest relevant lijken⁹:

1. Wat is de kale huurprijs van de woning? (6 antwoordcategorieën)
2. a. Hoe oud is de woning ongeveer?
b. Is de woning gerenoveerd?
3. Wat is de oppervlakte van de hoofdwoonkamer? (6

⁹ Op advies van C. van Praag van het Sociaal en Cultureel Planbureau.

antwoordcategorieën).

De huurprijs, ouderdom en oppervlakte van de woning zijn aan elkaar gerelateerd. We hebben daarom een indicator samengesteld voor woonkwaliteit, waarin huurprijs, ouderdom, renovatie en oppervlakte van de woning zijn verwerkt. Voor de huurprijs van de woning is uitgegaan van zes niveaus:

- 1 = $f 0 - f 200$.
- 2 = $f 201 - f 300$.
- 3 = $f 301 - f 400$.
- 4 = $f 401 - f 500$.
- 5 = $f 501 - f 600$.
- 6 = geen huurwoning.

Voor de leeftijd van de woning, gecombineerd met renovatie, zijn zes niveaus gehanteerd:

- 1 = gebouwd voor 1900 en niet gerenoveerd.
- 2 = gebouwd voor 1900 en gerenoveerd.
- 3 = gebouwd tussen 1900-1960 en niet gerenoveerd.
- 4 = gebouwd tussen 1900-1960 en gerenoveerd.
- 5 = gebouwd na 1960 en niet gerenoveerd.
- 6 = gebouwd na 1960 en gerenoveerd.

De oppervlakte van de hoofdwoonkamer is in zes niveaus ingedeeld:

- 1 = 0 - 10 m².
- 2 = 11 - 20 m².
- 3 = 21 - 30 m².
- 4 = 31 - 40 m².
- 5 = 41 - 50 m².
- 6 = 51 - 60 m².

Het resultaat is drie scores die zijn opgeteld tot de indicator woonkwaliteit. Deze indicator heeft waarden van 0 tot 18.

Eenzaamheid. Dit onderwerp staat los van de etnisch-culturele en maatschappelijke positie. Eenzaamheid is in de vragenlijst opgenomen in verband met een geplande publicatie over sociale relaties onder tweede-generatie Surinamers. Hier worden alleen de resultaten behandeld voorzover die te maken hebben met het interviewer-effect. In deze context is eenzaamheid een voorbeeld van een niet-etnisch-specifiek onderwerp over persoonlijke relaties, zoals in hoofdstuk 3 is bedoeld.

Eenzaamheid is gemeten met de eenzaamheidsschaal van De Jong Gierveld en Kamphuis (1985). De Jong Gierveld (1984: 45) verstaat

onder eenzaamheid 'het als negatief ervaren verschil tussen gerealiseerde relaties met andere mensen en de relaties die men voor zichzelf zou wensen'. De schaal bestaat uit elf items. Deze schaal is reeds in vele onderzoeken opgenomen en uitgebreid gevalideerd. De score loopt van 0 (niet eenzaam) tot 11 (zeer eenzaam).

De items zijn (antwoordmogelijkheden: helemaal mee eens, mee eens, tussenin, niet mee eens, helemaal niet mee eens en weet niet):

1. Er zijn genoeg mensen op wie ik in geval van narigheid kan terug vallen.
2. Ik mis mensen om me heen.
3. Er is altijd wel iemand in mijn omgeving bij wie ik met mijn dagelijkse probleempjes terecht kan.
4. Wanneer ik daar behoefte aan heb kan ik altijd bij mijn vrienden terecht.
5. Ik mis gezelligheid om me heen.
6. Vaak voel ik me in de steek gelaten.
7. Ik mis een echte goede vriend of vriendin.
8. Ik ervaar een leegte om me heen.
9. Er zijn voldoende mensen met wie ik me nauw verbonden voel.
10. Ik vind mijn kring van kennissen te beperkt.
11. Ik heb veel mensen op wie ik volledig kan vertrouwen.

De scores zijn gedichotomiseerd in wel (één) en niet (nul) eenzame antwoorden en de itemscores zijn opgeteld tot een schaalscore.

4.3 Uitvoering van de survey

We gaan in deze paragraaf in op de steekproeftrekking, de selectie en training van de interviewers, contactpogingen en de non-response.

4.3.1 De steekproeftrekking

De respondenten moesten voldoen aan onze definitie van tweede-generatie Surinamers én geboren zijn tussen 1956 en 1976, dat wil zeggen: tussen vijftien en vijfendertig jaar oud zijn. Ze zijn dus in Nederland geboren en de vader en/of moeder is of zijn in Suriname geboren. Gekozen is voor de leeftijdsgroep van vijftien tot vijfendertig, omdat op deze leeftijd ideeën over de betekenis van de afkomst zich enigszins gestabiliseerd kunnen hebben. Personen die als baby met de ouders mee naar Nederland verhuisd zijn, rekenen we ook tot de tweede generatie. In totaal 4.390 personen kwamen volgens het Bevolkingsregister van Amsterdam in aanmerking voor opname in de steekproef. Dit aantal was te groot voor ons onderzoek. Daarom is

gestart met 2.200 adressen. Het Bevolkingsregister vroeg aan 2.200 potentiële respondenten toestemming voor het doorgeven van hun namen en adressen (de gemeente stelde deze procedure als voorwaarde voor de steekproeftrekking). De namen en adressen van personen die een antwoordkaart terugstuurden waarop zij invulden dat hun naam niet aan de onderzoekers mocht worden doorgegeven, zijn door de gemeente uit het adressenbestand verwijderd. Door deze procedure viel 18 procent van de potentiële ondervraagden bij voorbaat af. Over deze niet-meewerkende personen is geen nadere informatie gekregen van de gemeente Amsterdam. De steekproeftrekking en de procedure rond de antwoordkaarten bij de gemeente vond in juni 1991 plaats. Een deel van het adressenbestand is direct daarna in het schriftelijke vooronderzoek gebruikt. Een ander deel is in het hoofdonderzoek gebruikt in de periode september tot en met december 1991. De periode tussen de datum van steekproeftrekking en de datum waarop personen ondervraagd zijn, was nooit langer dan een half jaar.

4.3.2 Selectie en training van interviewers voor het hoofdonderzoek

Voor de werving van interviewers adverteerden we bij de beide Amsterdamse universiteiten. De helft van de interviewers diende van Surinaamse afkomst te zijn. Tijdens de sollicitatiegesprekken is gelet op de interesse in het onderwerp, ervaring met een interviewtraining en sociale vaardigheden. Uiteindelijk zijn zestien interviewers aangesteld, acht Surinaamse en acht Hollandse. Een aantal personen is op een reservelijst gezet.

Voor de zestien interviewers, allen studenten, is een tweedaagse training georganiseerd om de interviews op de juiste manier te kunnen uitvoeren. In de training is onder andere aandacht besteed aan het minimaliseren van weigeringen, het doorvragen bij onduidelijke antwoorden en het zo neutraal mogelijk stellen van vragen. Van interviewers wordt verwacht dat zij de respondent geen antwoorden 'in de mond leggen'. Door een vraag verkeerd te stellen, is het namelijk mogelijk dat hij of zij het antwoord suggereert aan de geïnterviewde (Smit 1995). De interviewers is een door de onderzoeksleiding samengestelde gids aangeboden, met daarin adviezen en opmerkingen over het interviewen en de regelingen daaromheen. Deze gids is, toegespitst op dit specifieke onderzoek, samengesteld op basis van de cursusboeken van de Vereniging Onderzoek Instituten (De Bie en Dijkstra 1989a, 1989b).

Aanvankelijk was het de bedoeling dat elke interviewer twintig interviews zou afnemen. We hielden rekening met uitval. Inderdaad vielen tijdens het veldwerk twee Surinaamse interviewers na drie interviews uit; de een verhuisde naar het buitenland, de ander had de tijdsinvestering onderschat. Verder deed niet iedere interviewer het beoogde aantal interviews. Uiteindelijk bleek het nodig om nog drie

Surinaamse interviewers in te zetten om de resterende interviews af te nemen. Deze interviewers zijn mondeling geïnstrueerd. Uiteindelijk zijn van de 301 interviews 153 door de acht blanke Hollandse interviewers uitgevoerd en 148 door de elf Surinaamse interviewers. Het aantal interviews dat per Surinaamse interviewer is afgenomen, varieert door het uitvallen en opnieuw inzetten van interviewers sterker dan het aantal interviews dat per Hollandse interviewer is afgenomen.

4.3.3 Contactpogingen en response in voor- en hoofdonderzoek

Uit het door de gemeente ter beschikking gestelde adressenbestand zijn steeds willekeurig tien adressen per interviewer geselecteerd. We verzonden een brief waarin we het onderzoek aankondigden en gaven de tien adressen aan de interviewer, waarbij we zo veel mogelijk de telefoonnummers bij de adressen zochten. Het aantal adressen met een geheim telefoonnummer was zeer hoog (42 procent) en 20 procent had geen aansluiting. De interviewer heeft vervolgens, zo snel mogelijk na de toezending van de aankondigingsbrief, een afspraak proberen te maken. Wanneer de interviewer geen telefonisch contact kon leggen, probeerde deze via een bezoek aan huis een afspraak te maken. Bij een weigering is om de reden gevraagd. Wanneer de respondent na meer pogingen (zesmaal telefonisch en viermaal aan huis) niet te bereiken was, werd het adres 'opgegeven'. De interviewers hebben het aantal en de aard van de contactpogingen op rapportageformulieren bijgehouden. Als de interviewer de tien adressen had afgewerkt, verstreekte de onderzoeksleding tien nieuwe adressen. Uiteindelijk zochten de interviewers in de veldwerkperiode met 525 potentiële ondervraagden contact.

Tabel 4.1 Aantallen benaderde personen, reacties en responsepercentages

	door gemeente benaderde personen, absoluut	door gemeente benaderde personen, in percentages	door VU onderzoekers benaderde personen in percentages
door de gemeente benaderd	2200	100	
weigering om adres aan VU- onderzoekers vrij te geven	405	18	
geen weigering: adres aan de VU beschikbaar gesteld	1795	82	
door VU-onderzoekers benaderd met schriftelijke enquête	600	82 *	100
ingevuld geretourneerde schriftelijke enquête	225	31 *	38
geen reactie op schriftelijke enquête	375	51 *	62
door VU-onderzoekers benaderde personen met de bedoeling hen te interviewen	525	82 *	100
geïnterviewden, behorend tot de doelgroep	301	48 *	58
geïnterviewden, niet behorend tot de doelgroep	3	1 *	0
in interviewfase door VU- onderzoekers niet bereikte personen	94	15 *	18
interview geweigerd na benadering door VU	111	17 *	21
anders	16	2 *	3
niet door VU benaderd, ondanks toestemming gemeente	670		

* Dit zijn fictieve percentages: niet van de werkelijk door de gemeente benaderde personen maar teruggerekend vanuit de percentages die in de steekproef voorkomen.

De response was 58 procent (zie tabel 4.1) en 18 procent was niet te bereiken op het opgegeven adres of verhuisd met onbekende bestemming. In totaal liet 21 procent van de personen waarmee interviewers contact hebben gezocht de interviewer weten dat zij niet mee wilden doen. Bij de overige 3 procent was iets anders aan de hand: een aantal was onterecht in de steekproef terechtgekomen, een aantal

was diverse keren niet aanwezig op het tijdstip van de afspraak. Het percentage weigeringen om het adres aan de gemeente door te geven was dus 18 procent van de door de gemeente benaderde personen, en het aantal personen waarmee binnen het hoofdonderzoek geen interview plaatsvond was 42 procent van de door de onderzoeker benaderde personen.¹⁰ Het non-responsepercentage berekenen we over de door de onderzoeker benaderde personen. Volgens De Leeuw (1992: 6) is een non-response van 44 procent in surveys gemiddeld, dus onze non-response van 42 procent bevindt zich op een normaal niveau. Op de vraag of de ondervraagden een selectieve groep vormen, gaan we in paragraaf 4.4 in.

4.3.4 *Begeleiding van de interviewers*

De interviewers namen het gesprek op geluidscassettes op, zodat de onderzoeksleiding feedback kon geven op de manier waarop de interviewers werkten. Na de eerste drie interviews is met iedere interviewer een kort gesprek gevoerd over het verloop van de interviews. In veel gevallen zijn aanwijzingen gegeven om het interviewgedrag verder te verbeteren. Zo is bijvoorbeeld benadrukt dat zij bij open vragen moesten doorvragen, en indien ondervraagden afdwaalden werd geadviseerd de vraag te herhalen en nogmaals te benadrukken dat één van de aangeboden categorieën gekozen diende te worden. Na de eerste fase van strikte controle op de interviewers, hebben we nog ongeveer één op zes cassettes afgeluisterd. Er zijn, afhankelijk van de kwaliteit van het interview, ook later nog aanwijzingen gegeven.

4.4 Enkele kenmerken van de ondervraagden

We presenteren hier kort enige informatie over de afkomst, sekse, leeftijd, het opleidingsniveau en de bezigheden van de ondervraagden.

Afkomst

We zijn begonnen met na te gaan of alle ondervraagden ook werkelijk van Surinaamse afkomst zijn. Van de 304 personen die ondervraagd zijn, bleken er drie uiteindelijk toch niet in de doelgroep van het

¹⁰ Het is mogelijk om een fictief non-responsepercentage uit te rekenen over de door de gemeente benaderde personen. Toegepast op het hoofdonderzoek kan men stellen dat de 525 in het hoofdonderzoek benaderde personen 82 procent van de door de gemeente benaderde personen vormen; 100 procent zou dus 640 personen zijn; de 301 uiteindelijk geïnterviewde personen zijn dus 47 procent (301/640) van de voor het hoofdonderzoek door de gemeente benaderde personen.

onderzoek te passen vanwege het feit dat hun ouders beide in Nederland geboren zijn. We hebben de gegevens van deze drie personen verder niet gebruikt. Personen met twee in Suriname geboren blanke ouders zijn door de interviewers geïdentificeerd voordat het interview plaats zou vinden en vervolgens niet geïnterviewd. Van de 301 ondervraagden die na opschoning van het bestand overbleven, is 99% in Nederland geboren en is 1% als baby met de ouders mee naar Nederland verhuisd. Van 154 (51%) ondervraagden zijn beide ouders in Suriname geboren, van 117 (39%) is één ouder in Suriname en één in Nederland geboren. De overige 28 (10%) ondervraagden hebben één ouder die in Suriname is geboren en één ouder die in een derde land geboren is (zie tabel 4.2).

Tabel 4.2 Geboorteland van de vader en moeder van de ondervraagden

Error! Bookmark not defined.	absoluut	percentage
vader en moeder in Suriname geboren	154	51
vader in Nederland geboren, moeder in Suriname geboren	35	12
vader in Suriname geboren, moeder in Nederland geboren	82	27
moeder in Suriname geboren, vader elders geboren	8	3
vader in Suriname geboren, moeder elders geboren	20	7
moeder in Suriname geboren, vader onbekend	2	0
totaal	301	100

Van de totale groep heeft 18% op latere leeftijd enige jaren in Suriname gewoond, waarvan de helft korter dan vijf jaar en de andere helft vijf jaar of langer. Van het totale aantal ondervraagden is de helft ooit in Suriname op vakantie geweest, de meesten éénmaal.

Sekse

De steekproef bestaat uit meer vrouwen dan mannen: 172 vrouwen (57%) en 129 mannen (43%).

Leeftijd

Gekozen is voor een steekproef van personen tussen 15 en 35 jaar oud. Van de ondervraagden is 35% (105 personen) 15-19 jaar oud; 31% (93 personen) 20-24; 25% (76 personen) 25-29; en 9% (27 personen) 30-35 (de laatste categorie bestrijkt zes jaar). Deze leeftijdsopbouw is niet

verrassend. Gezien de toename van de immigratie tussen 1956 (het geboortjaar van de toenmalige 35-jarigen) en 1976 (het geboortjaar van 15-jarigen) lag het in de lijn der verwachting dat er meer tweede-generatie Surinamers uit het jongere cohort zijn.

Opleidingsniveau en bezigheden

Opleidingsniveau en bezigheden zijn variabelen die van belang zijn voor het bepalen van de maatschappelijke positie. In tabel 4.3 geven we het opleidingsniveau en de bezigheden van de ondervraagden weer. Uit dit beknopte overzicht blijkt dat de helft van de ondervraagden scholier of student is. De ondervraagden zijn vrijwel gelijk over de opleidingscategorieën verdeeld. Het opleidingsniveau van scholieren is relatief het hoogst, dat van de overigen - waaronder werklozen en huisvrouwen - het laagst en dat van werkenden ligt tussen dat van scholieren en overigen in.

Tabel 4.3 Gerealiseerd opleidingsniveau van schoolgaande, werkende en overige ondervraagden in onze steekproef.

Error! Bookmark not defined.	schoolgaand		werkend		overigen		totaal	
	aantal	pct	aantal	pct	aantal	pct	aantal	pct
Lager algemeen	0	0	6	5	7	16	13	4
LBO	15	10	19	17	7	16	41	14
MAVO	25	17	15	13	9	20	49	16
MBO	26	18	16	14	7	16	49	16
HAVO/WVO	25	17	19	17	6	13	50	17
HBO	20	14	21	19	5	11	46	15
WO	33	23	16	14	4	9	53	18
*	144	48	112	37	45	15	301	100

* Percentages tellen niet op tot 100% vanwege afronding

4.5 Plaatsing van de steekproef in breder verband

We vergelijken in deze paragraaf de afkomst, bezigheden en het opleidingsniveau van de ondervraagden met de kenmerken van de

tweede generatie Surinamers in Nederland en in Amsterdam. Een goede vergelijking tussen onze cijfers en landelijke cijfers is niet altijd mogelijk, omdat de laatste niet altijd voorhanden zijn. Wel kunnen we enige vermoedens uiten over de specifieke plaats die onze respondenten innemen tegen de achtergrond van landelijke onderzoeken.

Over het percentage personen met één en twee Surinaamse ouder(s) zijn landelijke cijfers van het CBS beschikbaar (Harmsen en Van der Heijdt 1993: 16). Een moeilijkheid bij de vergelijking is dat de cijfers van het CBS tweede-generatie Surinamers betreffen van alle leeftijden, terwijl in onze steekproef alleen 15 tot 35-jarigen voorkomen.

Desondanks vergelijken we de cijfers. Het percentage tweede-generatie Surinamers met twee Surinaamse ouders was in 1992 landelijk 47 en in onze steekproef is dat 51; het percentage met één Surinaamse en één Nederlandse ouder was in datzelfde jaar landelijk 41 en in onze steekproef is dat 38; het percentage met één Surinaamse ouder en één overige ouder was landelijk 12 en in onze steekproef is dat 10. We mogen op basis van deze gegevens concluderen dat de percentages in onze steekproef niet belangrijk afwijken van de landelijke gegevens van het CBS.

Op andere terreinen wijkt de steekproef mogelijk sterker af van de tweede generatie Surinamers in Nederland. Dit kan te maken hebben met de keuze van Amsterdam en met de hoogte van de non-response. De keuze voor Amsterdam heeft twee gevolgen. Ten eerste is van de Surinamers in Amsterdam bekend dat Creolen daar oververtegenwoordigd zijn. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Den Haag, waar relatief veel Hindostanen wonen. Daarnaast is de arbeidsmarktsituatie in Amsterdam minder gunstig dan over heel Nederland bezien: de werkloosheid was in 1991 in Amsterdam 11% (Groen en Nottelman 1993), terwijl landelijk 6% van de beroepsbevolking werkloos was (Wolff en Penninx 1994).

We kunnen het opleidingsniveau en de bezigheden van de ondervraagden in dit onderzoek vergelijken met de bezigheden en het opleidingsniveau van de tweede generatie Surinamers in het onderzoek Sociale Positie en Voorzieningengebruik Allochtonen (SPVA) van 1991. De SPVA-enquêtes zijn in tien steden uitgevoerd. Uit de totale SPVA-steekproef is ten behoeve van de vergelijkingen in tabel 4.4 en 4.5 een selectie gemaakt van tweede-generatie Surinamers van 15-35 jaar. Zowel de SPVA-substeekproef als onze eigen steekproef is klein. Bovendien komt de SPVA-substeekproef uit tien steden en de onze uit Amsterdam. De vergelijking dient dus met de nodige voorzichtigheid te worden bezien.

In tabel 4.4 staan de bezigheden van autochtonen, eerste-generatie Surinamers en tweede-generatie Surinamers uit het SPVA en van tweede-generatie Surinamers uit ons onderzoek naast elkaar.

Tabel 4.4 Hoofdbezigheid van autochtonen en eerste en tweede generatie Surinamers van 15-35 in het landelijke SPVA- onderzoek (1991) en van tweede generatie Surinamers in onderhavig onderzoek, in percentages.

Error! Bookmark not defined.	autochtonen SPVA (n=742)	1e gen.Sur SPVA (n=772)	2e gen.Sur SPVA (n=115)	2e gen. Sur onderhavig onderzoek (n=301)
werkend (>18 uur)	60	40	27	34
schoolgaand	21	23	55	51
werkloos *	6	18	10	10
huisvrouw	11	16	6	4
anders	2	3	2	1

* Dit is niet het werkloosheidspercentage zoals door het arbeidsbureau gehanteerd (werklozen als percentage van de beroepsbevolking), maar het percentage werklozen van de totale steekproef.

Van de ondervraagden in onze steekproef werkt 34% meer dan 18 uur; bij het SPVA 27%. In onze steekproef volgt 51% een dagopleiding; bij het SPVA 55%. In onze steekproef is 10% werkloos, bij het SPVA eveneens. In onze steekproef is 4% huisvrouw, bij het SPVA 6%. Op dezelfde manier vergelijken we het hoogst behaalde diploma van de ondervraagden in ons onderzoek en die van het SPVA-onderzoek. In tabel 4.5 zijn de hoogst behaalde diploma's van de schoolgaanden en niet-schoolgaanden uit ons onderzoek en uit het SPVA naast elkaar gezet.

Tabel 4.5 Hoogste behaalde diploma van schoolgaande en niet meer schoolgaande tweede generatie Surinamers van 15-35 jaar in het landelijke SPVA onderzoek (1991) en in onderhavig onderzoek, in percentages.

Error! Bookmark not defined.	SPVA *	onderhavig onderzoek	
	opleiding afgerond (n=51)	opleiding afgerond (n=157)	schoolgaand (n=144)
geen/basis o.w.	16	8	0
LBO	24	16	10
MAVO	20	15	17
MBO	12	15	18
HAVO/WVO	16	16	17
HBO	12	17	14
WO	2	13	23

* De 62 schoolgaande ondervraagden uit de SPVA-steekproef vormen geen goede vergelijkingsgroep en zijn daarom niet opgenomen

Uit tabel 4.5 blijkt dat zich in onze steekproef relatief weinig personen met een lage opleiding en relatief veel met een hoge opleiding bevinden. De personen in onze steekproef zijn dus relatief hoog opgeleid.

Wat betreft opleidingsniveau en bezigheden kunnen we de cijfers uit onze steekproef ook vergelijken met cijfers uit de Mini Arbeidskrachten Telling (AKT) van de gemeente Amsterdam (Groen en Nottelman 1993). Ook deze vergelijking heeft een problematische kant, aangezien de gemeente Amsterdam in die publicatie Surinamers definieert als personen met de Surinaamse nationaliteit, in Suriname geboren of deel uitmakend van een gezin waarvan een of twee ouder(s) in Suriname geboren is (zijn) (O+S 1990: 7). Surinamers van de tweede generatie vallen binnen deze definitie onder de Surinamers voorzover ze bij hun Surinaamse ouder(s) wonen, zodra ze zelfstandig gaan wonen, veranderen ze in autochtonen. Overigens hanteert men sinds 1994 een betere definitie. Groen en Nottelman (1993) concluderen dat 45% van de Surinamers tussen 15 en 34 jaar werkloos is, en 16% van de autochtonen tussen 15-34 jaar in Amsterdam. Van de tweede generatie Surinamers in onze steekproef is (volgens de berekening van het arbeidsbureau) 23% werkloos, een percentage dat dichterbij dat van autochtone leeftijdgenoten ligt dan bij dat van Surinaamse leeftijdgenoten (volgens de definitie van de gemeente Amsterdam).

Hoofdstuk 5

Evaluatie van de meetinstrumenten op basis van de resultaten

In hoofdstuk 4 is de operationalisering van de etnisch-culturele positie beschreven. In dit hoofdstuk beoordelen we of van de itemsets schalen te construeren zijn voor de verschillende componenten van de etnisch-culturele positie en gaan we na hoe deze functioneren. We zijn daarmee aangeland bij fase 4 van schema 2.3 (zie paragraaf 2.2.1) van conceptualisering en operationalisering: de controle op de operationalisering. We starten met de meetinstrumenten voor etnische zelfdefinitie in paragraaf 5.1. In paragraaf 5.2 komen de meetinstrumenten voor groepsdifferentiatie aan de orde, in paragraaf 5.3 die voor mate van contact met Surinamers en in paragraaf 5.4 die voor gepercipieerde positietoewijzing. Uit de meetinstrumenten worden indicatoren geformuleerd voor de etnisch-culturele positie. We veronderstellen dat alle indicatoren in te delen zijn op het achterliggende continuüm van minder tot sterk georiënteerd op de Surinaamse groep.

Het merendeel van de meetinstrumenten bestaat uit itemsets waaruit we schalen trachten te construeren. Daarnaast komen de *Nine Statements Test* (NST) in paragraaf 5.1 en de gegevens over het sociale netwerk in paragraaf 5.3 aan bod. Bij de itemsets zijn de percentages instemmende antwoorden van de items die in een schaal passen in een tabel opgenomen. We presenteren het gemiddelde en de standaarddeviatie, gegeven de range van de schalen. Bij de NST en de gegevens over het sociale netwerk leggen we uit hoe we tot een maat voor oriëntatie op de Surinaamse groep komen. Vervolgens beoordelen we de maten en schalen op hun bruikbaarheid als indicator voor de etnisch-culturele positie. Daarbij wordt steeds de volgende werkwijze gehanteerd:

- We vergelijken personen met één respectievelijk twee Surinaamse ouder(s). De veronderstelling is steeds dat een indicator datgene meet wat wij bedoelen te meten (validiteit) wanneer personen met twee Surinaamse ouders sterker Surinaams georiënteerd zijn dan personen met één Surinaamse ouder.
- Wanneer we schalen construeren, dient de betrouwbaarheid (ρ) en de homogeniteit (Loevingers H) van deze schalen voldoende te zijn. Een betrouwbare schaal is een schaal die stabiele resultaten geeft. De maat voor de homogeniteit van een schaal is gebaseerd op interne consistentie van de items. Een laatste criterium van de kwaliteit van de schalen is de verdeling van het aantal instemmende antwoorden. Een schaal is beter wanneer zowel items voorkomen met weinig als veel instemmende antwoorden. Dit criterium achten we overigens van minder belang dan homogeniteit en betrouwbaarheid.

5.1 Evaluatie van meetinstrumenten voor etnische zelfdefinitie

Voor het meten van etnische zelfdefinitie zijn drie waarnemingsmethoden ingezet: een open vraagmethode, een directe vraag met vaste antwoordcategorieën en een set meerkeuze-items. We gaan na of deze geschikt zijn om indicatoren samen te stellen om de ondervraagden in te delen op een continuüm van minder tot sterk georiënteerd op de Surinaamse groep. De observatietermen zijn de mate waarin iemand zich als Surinamer definieert (etnische zelfdefinitie) en de saillantie van het etnisch groepslidmaatschap.

5.1.1 *De open zelfdefinitiemethode: de Nine Statements Test (NST)*

Bij deze eerste methode -- die we gebruiken voor het vaststellen van zowel de etnische zelfdefinitie als saillantie -- is gebruikgemaakt van de NST (negenmaal: 'Ik ben ...'). Door de open vraagvorm konden respondenten zelf beslissen of zij al dan niet een etnische beschrijving gaven. Eerdere gebruikers van dit instrument veronderstellen dat het noemen van een bepaald kenmerk duidt op de saillantie van dat kenmerk, met andere woorden: indien geen etnische aanduiding in de beschrijving voorkomt, is etnisch groepslidmaatschap niet belangrijk voor de ondervraagde.

Van de ondervraagden vulde 99.3% minstens één antwoord in; slechts 0.7% vulde niets in. Allerlei typen antwoorden komen voor: de naam, demografische kenmerken, karaktertrekken en kenmerken van dat moment, zoals 'Ik ben moe'. Voor ons doel zijn vooral aan etnisch groepslidmaatschap gerelateerde antwoorden van belang. De meerderheid van de ondervraagden (56%) gebruikt geen enkele etnische aanduiding bij de zelfbeschrijving, 31% gebruikt één etnische aanduiding, 10% hanteert twee etnische aanduidingen en 3% geeft drie etnische aanduidingen. De etnische aanduidingen in de antwoorden zijn kort samengevat in tabel 5.1.

Tabel 5.1 Aantal en percentage etnische antwoorden bij de Nine Statements Test (n=301).

Error! Bookmark not defined.antwoord	aantal	percentage	code *
geen enkel antwoord ingevuld	1	0.3	-1
geen etnische aanduidingen	168	55.8	0
<i>□□n etnische aanduiding, nl.:</i>			
Nederlander	24	8.0	1
Surinamer	27	9.0	2
Hindostaan	2	0.7	3
aanduiding van huidskleur	15	5.0	4
"halfbloed"	11	3.7	5
andere etnische groep dan hier			
boven genoemd, b.v. Ghanees	1	0.3	6
"van Surinaamse afkomst"	3	1.0	7
overige etnische aanduidingen	11	3.7	8
<i>twee etnische aanduidingen, nl.:</i>			
Nederlander en Surinamer	12	4.0	9
Nederlander en aanduiding	5	1.7	10
huidskleur	2	0.7	11
Surinamer en aanduiding	5	1.7	12
huidskleur	5	1.7	13
overige Surinamer en iets anders	1	0.3	14
overige Nederlander en iets anders			
overige combinaties van twee			
<i>drie etnische aanduidingen, nl.:</i>			
Nederlander en Surinamer en			
derde etnische aanduiding (b.v.	5	1.7	15
Antilliaan)	3	1.0	16
overige combinaties			
totaal	301	100	

* de codes gebruiken we in tabel 5.2

Een opvallend gegeven uit tabel 5.1 is dat minder dan de helft van de respondenten een etnische aanduiding geeft bij deze volledig open mogelijkheid om zichzelf te definiëren. Het percentage ondervraagden dat meer dan één etnische aanduiding geeft, is 13. De etnische aanduidingen zijn niet systematisch op de eerste regel van de NST gegeven. Bij degenen die de aanduiding 'Surinamer' hanteren, komt een eerste, tweede, derde en vierde plaats in gelijke mate voor. Iets minder vaak komt een vijfde tot en met negende plaats voor. Hetzelfde geldt voor alle andere etnische aanduidingen: er is geen dominante plaats in de negen statements aan te wijzen. Hieruit kan voorlopig worden opgemaakt dat etniciteit een niet erg saillant kenmerk is voor de ondervraagden, tenminste als we afgaan op de resultaten van dit meetinstrument.

De relatie tussen het geboorteland van de ouders en de saillantie van het etnisch groeps lidmaatschap -- gemeten door middel van het aantal

etnische aanduidingen bij de NST -- vormt een ander interessant punt. Wanneer we respondenten met één respectievelijk twee Surinaamse ouder(s) vergelijken, komt naar voren dat ondervraagden met één Surinaamse en één Nederlandse ouder gemiddeld 0.50 etnische aanduidingen geven en ondervraagden met twee Surinaamse gemiddeld 0.57. Dit verschil is niet significant ($t=.76$, $df=251$, $p=.45$ separate estimate). Er is dus niet vast te stellen of dit instrument voor het meten van saillantie valide resultaten oplevert, ook vanwege het ontbreken van vergelijkingsmateriaal. We besluiten om dit meetinstrument niet voor saillantie te gebruiken.

Om de gegevens op basis van deze test te kunnen vergelijken met de gegevens op basis van andere vragen, delen we de ondervraagden in op een continuüm van zwakke naar sterke oriëntatie op de *Surinaamse* groep. We delen daartoe de antwoorden in vier categorieën in. Ten eerste de categorie 'geen etnische aanduidingen', score nul. De antwoorden in de categorieën 'kleuraanduiding', en 'overigen' wijzen naar onze mening niet éénduidig op een Surinaamse oriëntatie, evenals antwoorden waarin men Nederland of een derde land noemt. Deze gevallen beschouwen we als een zwakke Surinaamse oriëntatie, score één. Gevallen waarin respondenten zowel Surinaams alsook een andere etnische oriëntatie noemen, inclusief het antwoord 'halfbloed', beschouwen we als een tussenliggend niveau van Surinaamse oriëntatie en geven we score twee. Het noemen van 'Surinaams' of één van de Surinaamse bevolkingsgroepen zoals Creools of Hindostaans, zonder daarbij te verwijzen naar andere etnische groepen (of landen), beschouwen we als het hoogste niveau van Surinaamse oriëntatie dat mogelijk is binnen deze classificatie, score drie. Zo ontstaan vier niveaus van Surinaamse oriëntatie. In tabel 5.2 zijn de frequenties van de verschillende antwoorden weergegeven. Bovendien zijn in tabel 5.2 de codes opgenomen die ook in tabel 5.1 zijn gehanteerd, zodat de lezer kan reconstrueren welke antwoorden corresponderen met welk niveau en hoe tabel 5.1 en 5.2 zich tot elkaar verhouden.

Tabel 5.2 Antwoorden op de Nine Statements Test ingedeeld in categorieën naar oplopend niveau van oriëntatie op de Surinaamse groep.

Error! Bookmark not defined. categorie (voorafgegaan door nieuwe code, achteraan de codes uit tabel 5.1)	aantal	percentage	percentage twee Sur. ouders (n=154)	percentage Sur./Hol. ouders (n=117)
0. Geen etnische aanwijzingen: 0,-1	169	56.3	55.2	60.7
1. Zwak Surinaamse oriëntatie: 1, 4, 6, 8, 10, 13, 14, 16	65	21.6	16.9	25.6
2. Matige Surinaamse oriëntatie: 5, 7, 9, 15	31	10.3	9.1	12.8
3. Sterke Surinaamse oriëntatie: 2, 3, 11, 12	36	12.0	18.8	0.9
totaal	301	100.0	100.0	100.0

Het grote aantal personen dat geen enkele etnische aanduiding gebruikt, veroorzaakt bij deze maat een zeer scheve verdeling over de niveaus. Het aantal personen dat als matig of sterk georiënteerd op de Surinaamse groep kan worden ingedeeld, is laag: slechts 22% van de gehele groep ondervraagden.

We testen de externe validiteit van het instrument door na te gaan of degenen geboren uit een gemengd huwelijk en degenen met twee Surinaamse ouders bij deze maat gemiddeld een verschillende score hebben. De veronderstelling is dat degenen met twee Surinaamse ouders een hogere score hebben dan degenen met één Surinaamse ouder. Van degenen met twee Surinaamse ouders heeft 26% een matige of sterke Surinaamse oriëntatie en van degenen van Surinaams/Nederlandse afkomst heeft 13% een matige of sterke Surinaamse oriëntatie. Om de significantie van de verschillen tussen de twee afkomstgroepen te bepalen, berekenen we van beide groepen het gemiddelde, hoewel het hier strikt genomen om een rangschikking van nul tot drie gaat. Ondervraagden met twee Surinaamse ouders blijken een gemiddelde score van 0.9 op oriëntatie op de Surinaamse groep te behalen; ondervraagden met één Surinaamse ouder en één Nederlandse ouder hebben een gemiddelde score van 0.5. Dit verschil is significant ($t=3.02$, $df=269$, $p=.003$, pooled estimate). Hiermee hebben we een aanwijzing dat deze maat een indicatie geeft van Surinaamse oriëntatie. Omdat het aantal ondervraagden zonder een enkele etnische aanwijzing een enorme invloed op de score uitoefent, is deze maat niet optimaal.

In het geval van tweede-generatie Surinamers ligt niet alleen de vraag voor de hand in hoeverre men zich oriënteert op de Surinaamse groep,

maar ook in hoeverre men zich oriënteert op de Nederlandse groep. We delen daartoe de etnische aanduidingen bij de NST opnieuw in categorieën in: 'geen etnische aanduidingen' (score nul), 'zwakke' (score één), 'matige' (score twee) en 'sterke Nederlandse oriëntatie' (score drie). In tabel 5.3 zijn de bedoelde antwoorden weergegeven; de codes die bij de niveaus zijn aangegeven, verwijzen opnieuw naar de codes zoals gebruikt in tabel 5.1. Deze indeling in niveaus van Nederlandse oriëntatie is geenszins onafhankelijk van de indeling naar Surinaamse oriëntatie: in de categorie 'geen etnische aanduidingen' gaat het in tabel 5.2 en 5.3 om 100% dezelfde personen; bij zwakke Nederlands oriëntatie komen gedeeltelijk dezelfde personen voor, in het bijzonder degenen die alleen Surinamer noemen; bij sterke Nederlandse oriëntatie komen ook gedeeltelijk dezelfde personen voor: degenen die alleen Nederlander noemen. Verder vallen 28 personen in beide indelingen in de middencategorie: degenen die Surinamer én Nederlander (eventueel met nog een antwoord) of halfbloed noemen. De Pearson-correlatie tussen de twee variabelen is dan ook .59. In tabel 5.3 geven we de aantallen personen en percentages weer die op de verschillende niveaus zijn ingedeeld.

Tabel 5.3. Antwoorden op de Nine Statements Test ingedeeld in categorieën naar niveau van oriëntatie op de Nederlandse groep.

Error! Bookmark not defined. antwoord en code *	aantal	percentage totale groep	percentage twee Surinaamse ouders	percentage Surinaamse /Hollandse ouder
Geen etnische aanwijzingen: 0,-1	169	56.1	55.2	60.7
Zwak Nederlandse oriëntatie: 2, 3, 4, 6, 7, 8, 11, 12, 14, 16	70	23.3	29.9	12.0
Matig Nederlandse oriëntatie: 5, 9, 10, 13, 15	38	12.6	8.4	16.2
Sterke Nederlandse oriëntatie: 1	24	8.0	6.5	11.1
totaal	301	100	100	100

* De hier gebruikte codes verwijzen naar de codes zoals gepresenteerd in tabel 5.1.

Zoals in tabel 5.3 is te zien, delen we 20% van de ondervraagden in op het niveau van matige (score twee) of sterke Nederlandse oriëntatie (score drie). Dit percentage komt ongeveer overeen met het percentage dat we bij matig of sterk Surinaams georiënteerd indelen. Dat betekent dat 20% 'Nederlander' bij de NST noemt, al dan niet in combinatie met iets anders. Ook bij deze maat is het grote aantal personen in de categorie 'geen etnische aanduidingen' en daarmee de spreiding over

de niveaus problematisch.

We willen nagaan of de scores van personen met één respectievelijk twee Surinaamse ouder(s) in de verwachte richting verschillen, namelijk dat degenen met één Surinaamse ouder gemiddeld hoger scoren op Nederlandse oriëntatie dan degenen met twee Surinaamse ouders. Van de ondervraagden met twee Surinaamse ouders heeft 14% een matige of sterke Nederlandse oriëntatie, van de ondervraagden van gemengde Surinaams-Nederlandse afkomst 27%. Gemiddeld hebben ondervraagden met één Surinaamse en één Nederlandse ouder een score van 0.8 (rangschikking van 0 tot 3), terwijl personen met twee Surinaamse ouders een gemiddelde score van 0.7 hebben. Dit verschil is niet significant ($t = -.96$, $df = 269$, $p = .336$ pooled estimate).

We hebben nu met behulp van de NST drie maten samengesteld. De eerste maat betreft het aantal etnische aanduidingen en geeft een indicatie van de saillantie van het etnisch groepslidmaatschap bij de zelfbeschrijving. De tweede maat geeft een indicatie van de mate van oriëntatie op de Surinaamse groep. De derde maat geeft een indicatie van de mate van oriëntatie op de Nederlandse groep.

Samenvattend: voor de constructie van indicatoren van de etnisch-culturele positie is de *Nine Statements Test* matig bruikbaar vanwege het feit dat weinig ondervraagden etnische aanduidingen noemen. Bij het gebruik van deze methode kunnen de ondervraagden weliswaar worden ingedeeld in meer en minder op de Surinaamse groep georiënteerd en meer en minder op Nederland georiënteerd, maar 80% blijkt in het geheel niet of zwak georiënteerd op de Nederlandse dan wel de Surinaamse groep. Op basis van deze methode valt te concluderen dat etnisch groepslidmaatschap gemiddeld niet erg belangrijk lijkt in de zelfdefinitie van de ondervraagden (saillantie), dat weinig ondervraagden sterk georiënteerd zijn op de Surinaamse groep en dat weinig ondervraagden sterk georiënteerd zijn op de Nederlandse groep.

Als het gaat om de bruikbaarheid van de drie geconstrueerde maten als indicator voor de etnisch-culturele positie, moeten we vaststellen dat alleen de maat 'oriëntatie op de Surinaamse groep' bruikbaar is, met de eerdergenoemde kanttekening. Van de drie geconstrueerde maten heeft namelijk alleen deze maat een relatie met het criterium geboorteland ouders. De validiteit van de overige maten is onvoldoende. Omdat het meetinstrument niet uit meer items bestaat, zijn we niet in staat de betrouwbaarheid van deze indicator vast te stellen.

5.1.2 De directe meerkeuzevraag

Als tweede methode voor het meten van etnische zelfdefinitie is de directe vraag 'Tot welke bevolkingsgroep rekent u zichzelf?' gehanteerd. Er mocht meer dan één antwoord worden gegeven. In

tabel 5.4 is de frequentieverdeling te vinden van de antwoorden.

Tabel 5.4 Antwoorden op de vraag: "Tot welke bevolkingsgroep rekent u zichzelf?" (n=301).

Error! Bookmark not defined. antwoord	code *	aantal	percentage
<i>Niet Surinaams georiënteerd:</i>			
Nederlands:	1	125	41.5
alleen ander land	18	3	1.0
Nederlands en ander land	17	2	0.7
<i>Zowel Surinaams als anders georiënteerd:</i>			
Nederlands en Surinaams	12	28	9.4
Nederlands en Creools Surinaams	13	7	2.3
Nederlands en andere Surinaamse subgroep	14	6	2.0
Surinaamse subgroep of Surinaams en ander	16	4	1.3
<i>Surinaams georiënteerd:</i>			
Creools Surinaams	2	25	8.3
Hindostaans Surinaams	3	14	4.7
Chinees Surinaams	5	3	1.0
andere Surinaamse subgroep	15	2	0.7
Surinaams (zonder specificatie)	6	68	22.8
weet niet	9	8	2.7
anders	10	3	1.0
antwoord ontbreekt	0	3	1.0
totaal		301	100

* De codes gebruiken we in tabel 5.5.

Een relatief groot deel van de ondervraagden, 42%, rekent zich tot de Nederlanders, 37% rekent zich tot de Surinamers inclusief de Surinaamse subgroepen, en 15% geeft een antwoord waaruit een oriëntatie op twee bevolkingscategorieën blijkt. De Surinaamse subgroepen nemen een minder belangrijke plaats in dan de overkoepelende categorie 'Surinamer'. Als we de resultaten voor personen met één of twee in Suriname geboren ouder(s) uitsplitsen, blijkt dat ondervraagden met één Surinaamse ouder vaker kiezen voor 'Nederlands' dan ondervraagden met twee Surinaamse ouders. Van diegenen die kiezen voor het alternatief 'Surinamer' heeft het merendeel twee in Suriname geboren ouders. Van alle personen met twee Surinaamse ouders kiest 21% 'Nederlander', terwijl 57% kiest voor 'Surinamer' of één van de Surinaamse subgroepen. Dit verschil is significant ($t= 4.72$, $df= 269$, $p<.001$).

Om straks de waarnemingsmethoden voor etnische zelfdefinitie te kunnen vergelijken, is het nodig eenzelfde type maat te construeren. We delen de respondenten, op dezelfde wijze als in paragraaf 5.1.1, in naar verschillende niveaus van Surinaamse oriëntatie. De antwoorden 'weet niet' en 'anders' classificeren we als 'geen etnische aanwijzingen' (score nul). Wanneer respondenten alleen Nederland of een derde land noemen, geven we een score één op het continuüm van zwak naar sterk Surinaams georiënteerd. Gevallen waarin zowel Suriname als een ander land wordt genoemd, beschouwen we als een tussenliggend niveau van Surinaamse oriëntatie, score twee. Het alleen noemen van 'Surinaams' of één van de Surinaamse bevolkingsgroepen, zonder te verwijzen naar andere landen, beschouwen we bij deze methode als het hoogste niveau van Surinaamse oriëntatie, score drie. In tabel 5.5 zijn de frequenties van de antwoorden per niveau terug te vinden.

Tabel 5.5 Antwoorden op de vraag: "Tot welke bevolkingsgroep rekent u zichzelf?" ingedeeld in categorieën naar mate van Surinaamse oriëntatie.

Error! Bookmark not defined. antwoord en code *	aantal	percentage totale groep (n=301)	percentage twee Surinaamse ouders (n=154)	percentage een Surinaamse /Hollandse ouder (n=117)
0. Geen etnische aanduidingen -1, 0, 9, 10, 11	14	4.7	3.2	5.2
1. Zwakke Surinaamse oriëntatie: 1, 7, 8, 17, 18	130	43.2	21.4	72.6
2. Matig Surinaamse oriëntatie: 12, 13, 14, 16	45	15.0	15.6	13.7
3. Sterke Surinaamse oriëntatie: 2, 3, 4, 5, 6, 15	112	37.2	59.7	8.5
totaal	301	100	100	100

* De codes op de tweede regel verwijzen naar de codes zoals gepresenteerd in tabel 5.4.

We constateren bij deze tweede maat voor Surinaamse oriëntatie een betere spreiding over de antwoordcategorieën dan bij de *Nine Statements Test*. Van de ondervraagden met twee Surinaamse ouders heeft 75% een matige of sterke Surinaamse oriëntatie en van de ondervraagden van Surinaams-Hollandse afkomst heeft 22% een matige of sterke Surinaamse oriëntatie. Volgens deze maat hebben degenen met twee Surinaamse ouders een hogere score (gemiddeld 2.3) dan degenen met één Surinaamse en één Nederlandse ouder (gemiddeld 1.3). Het verschil is significant ($t= 10.64$, $df=267$, $p<.001$; pooled estimate).

Met deze methode komt gemiddeld een sterkere gerichtheid op de Surinaamse groep naar voren dan wanneer we de NST hanteren. Over de betrouwbaarheid van deze methode valt weinig te zeggen, omdat het hier slechts om één vraag en één meetmoment gaat. We concluderen dat deze maat voor Surinaamse oriëntatie voldoende valide is en dus bruikbaar is als indicator voor de etnisch-culturele positie.

5.1.3 *Een itemset met een beperkt aantal antwoordmogelijkheden*

Het derde meetinstrument voor etnische zelfdefinitie betreft een set meerkeuze-items. Om de verschillende uitspraken vergelijkbaar te maken, dichotomiseren we de antwoorden in wel, respectievelijk niet Surinaams georiënteerd. Zo zijn bij de uitspraak 'Ik voel me sterk verbonden met de Surinaamse gemeenschap' de antwoorden 'helemaal mee eens', 'mee eens' en 'tussenin' als wel Surinaams georiënteerd gecodeerd, en de overige mogelijkheden als niet Surinaams georiënteerd. Bij het item 'Als je aan jezelf denkt, denk je dan aan een Nederlander, Surinamer of anders?' is alleen het antwoord 'Surinaams' als een Surinaams georiënteerd antwoord gecodeerd. Op deze wijze zijn alle antwoorden gedichotomiseerd. Met behulp van een Mokken-analyse gaan we na of de items kunnen worden samengevoegd tot een schaal die een indicatie geeft van de mate waarin men bij de zelfdefinitie Surinaams georiënteerd is. We hanteren bij deze en volgende Mokken-analyses het criterium dat de homogeniteitswaarden van de items niet beneden .30 mogen liggen en de betrouwbaarheid niet beneden .50. Items met een lagere homogeniteitswaarde nemen we niet op in de schaal. De resultaten van de Mokken-analyse zijn in tabel 5.6 te vinden, voorzover de items passen in de schaal. De h(i)-waarden in de tabel zijn aanduidingen van de mate van homogeniteit van dit item ten opzichte van de totaalscore. Drie van de acht items passen niet in de schaal; deze items gebruiken we niet. We tellen het aantal wél Surinaams georiënteerde antwoorden op de overgebleven items van de schaal; deze optelling vormt de schaalscore en heeft een minimum van nul en een maximum van vijf.

Tabel 5.6 Percentage Surinaams georiënteerde antwoorden en homogeniteitswaarden van meerkeuzevragen rond etnische zelfdefinitie, voorzover de items schaalbaar bleken te zijn.

Error! Bookmark not defined.statements en code van Surinaams georiënteerde antwoorden	percentage Surinaams georiënteerde antwoorden	h(i)
1. Ik voel me sterk verbonden met de Surinaamse gemeenschap in Nederland (1,2,3)	61	.51
2. Ik voel me helemaal geen Surinamer (4,5)	57	.48
3. Als mijn familie zegt dat ik een rasechte Nederlander ben, dan ben ik beledigd (1,2,3)	48	.32
4. Stel dat een Hollander je hier vraagt: "waar kom je vandaan?" wat antwoord je dan? (2)	38	.35
5. Denk je meestal over jezelf als over een Surinamer of Nederlander of anders? (2,3)	22	.63

De homogeniteit (H) van deze schaal van vijf items is goed, namelijk .44. De betrouwbaarheid van deze schaal (ρ) is .68, wat acceptabel is. Een ander gunstig kenmerk van deze schaal is dat het percentage instemmende antwoorden over de schaalbare items een regelmatig aflopend patroon vertoont.

De gemiddelde schaalscore is 2.3 en de standaarddeviatie van de schaalscore is 1.6. Als we de percentages Surinaams georiënteerde antwoorden in de tabel bekijken, valt op dat een relatief groot aantal mensen een Surinaams georiënteerd antwoord geeft als we een vraag stellen over de verbondenheid met de Surinaamse gemeenschap in Nederland. Gemiddeld over alle items geeft 45% een Surinaams georiënteerd antwoord. Als we de schaalscores van personen met één respectievelijk twee Surinaamse ouder(s) vergelijken, blijkt dat ook bij deze schaal de schaalscore van degenen met twee Surinaamse ouders (3.0) significant hoger is dan de schaalscore van degenen met één Surinaamse ouder (1.2) ($t=11.33$, $df=269$, $p < 0.01$ pooled estimate). Over de derde waarnemingsmethode voor etnische zelfdefinitie valt het volgende te concluderen: deze schaal biedt meer mogelijkheden dan de andere twee instrumenten die slechts uit één vraag bestaan. Bij deze schaal komt gemiddeld een sterkere gerichtheid op de Surinaamse groep naar voren dan met de voorafgaande besproken methoden. Als indicator voor de etnisch-culturele positie is de schaal goed bruikbaar. De homogeniteit en betrouwbaarheid van de schaal zijn bevredigend. De schaalscores van de ondervraagden hebben een relatie in de verwachte richting met het geboorteland van de ouders; dit interpreteren we als een teken van externe validiteit van de schaal.

5.1.4 Overeenkomst en verschil tussen de maten voor etnische zelfdefinitie

Gebleken is dat de *Nine Statements Test* als indicator voor saillantie niet voldoende getest en onderbouwd kan worden. We gebruiken deze daarom alleen als indicator voor de mate waarin men zich richt op een Surinaamse zelfdefinitie. Op de vraag in hoeverre alle indicatoren tezamen de etnisch-culturele positie meten, gaan we in hoofdstuk 6 in. Nu berekenen we de samenhang tussen de drie in dit hoofdstuk geconstrueerde en bruikbaar bevonden maten voor etnische zelfdefinitie. In tabel 5.7 zijn de correlaties te vinden tussen deze drie maten.

tabel 5.7 Correlaties tussen de verschillende maten voor etnische zelfdefinitie.

Error! Bookmark not defined.	Surinaamse oriëntatie m.b.v. N.S.T	Surinaamse oriëntatie m.b.v. bevolkingsgroepvraag	schaal met 5 items
Surinaamse oriëntatie m.b.v. Nine Statements Test	1.00		
Surinaamse oriëntatie m.b.v. bevolkingsgroepvraag	.30	1.00	
Surinaamse oriëntatie m.b.v. schaal met 5 items	.21	.66	1.00

Bij de constructie van de respectievelijke maten is ervan uitgegaan dat de maten voor oriëntatie op de Surinaamse groep positief met elkaar dienen samen te hangen. De drie maten voor oriëntatie op de Surinaamse groep zijn onderling gecorreleerd volgens de verwachtingen, hoewel correlaties met de maat op basis van de NST (.21 en .30) niet hoog te noemen zijn. Dit heeft te maken met het grote aantal personen dat bij dit instrument geen enkele etnische aanduiding noemt. Het feit dat met de Nine Statements Test een iets andere kant van de etnische zelfdefinitie gemeten wordt, betekent niet dat de indicator niet bruikbaar is binnen het model van de etnisch-culturele positie. We handhaven daarom drie indicatoren.

5.2 Evaluatie van de meetinstrumenten voor groepsdifferentiatie

De items over dit onderwerp zijn in drie hoofdgroepen ingedeeld: (a)

houding ten opzichte van Surinamers (12 items); (b) houding ten opzichte van Hollanders (7 items); en (c) vragen over verschillen tussen Surinamers en Hollanders (13 items). Het veronderstelde achterliggende continuüm loopt van zwakke tot sterke groepsdifferentiatie. Op de subdimensies houdt dit in dat we:

- een positieve houding ten opzichte van Surinamers associëren met een sterke groepsdifferentiatie, terwijl we een negatieve houding associëren met een zwakke groepsdifferentiatie;
- een negatieve houding ten opzichte van Hollanders associëren met een sterke groepsdifferentiatie, terwijl we een positieve houding associëren met een zwakke groepsdifferentiatie;
- een gering verschil tussen Surinamers en Hollander associëren met een zwakke groepsdifferentiatie en groot verschil met een sterke groepsdifferentiatie.

We dichotomiseren de antwoorden op de items steeds in sterke en zwakke groepsdifferentiatie. Op deze gedichotomiseerde scores passen we een Mokken-analyse toe. Uit de Mokken-zoekprocedure blijkt dat slechts bij de houding ten opzichte van Surinamers sprake is van een voldoende homogene en betrouwbare schaal. Binnen de subcomponenten a tot en met c groeperen zich hier en daar twee items samen rond onderwerpen als de positie van de vrouw, de partner, de familie. Deze onderwerpen zijn blijkbaar te divers om tezamen één eenduidige schaal te vormen. Het komt niet voor dat items uit twee subcategorieën samenhangen; de indeling van a tot en met c lijkt op zichzelf houdbaar.

Blijkbaar is het continuüm van zwakke tot sterke groepsdifferentiatie niet voldoende duidelijk te meten met de huidige items. De oorzaak ligt waarschijnlijk in de grote diversiteit aan terreinen die deze items beslaan. De verschillen tussen de groepen bestaan op het ene terrein wel en op het andere niet.

We slagen er dus niet in om één voldoende homogene schaal voor groepsdifferentiatie te verwezenlijken. Wél lukt het binnen één van de factoren, namelijk bij de items over de houding ten opzichte van Surinamers, een bruikbare schaal te realiseren. Het betreft de vijf items waarin de taal en cultuur van de Surinaamse groep aan de orde komen. Deze schaalbare items, het percentage instemmende antwoorden en de homogeniteitswaarden zijn opgenomen in tabel 5.8.

Tabel 5.8 Percentage instemmende antwoorden en homogeniteit van de items van de taal- en cultuurschaal.

Error! Bookmark not defined.statements en code van Surinaams georiënteerd antwoord	percentage instemmende antwoorden	h(i)
1. De Surinaamse cultuur vind ik belangrijk (1,2,3)	84	.55
2. Ik vind het belangrijk om een Surinaamse taal te spreken (1,2,3)	71	.66
3. Ik vind het belangrijk dat mijn kinderen een Surinaamse taal leren (1,2,3)	56	.60
4. Ik spreek geen enkele Surinaamse taal (4,5)	53	.55
5. Ik beheers Sranan Tongo erg goed (1,2)	24	.79

Loevingers $H = .62$, $\rho = .79$

De items vormen een specifiek onderdeel van de houding ten opzichte van Surinamers, te benoemen als 'de oriëntatie op de Surinaamse taal en cultuur'. Van de vijf items hebben er vier taal tot onderwerp en een het belang van cultuur, waarbij aan de respondenten is overgelaten wat zij onder cultuur verstaan. De homogeniteit van de schaal (Loevingers H) is .62 en de betrouwbaarheid (ρ) is .79. De schaal loopt van 0 (zwakke oriëntatie op de Surinaamse taal en cultuur) tot 5 (sterke oriëntatie op de Surinaamse taal en cultuur), het gemiddelde is 2.9 en de standaarddeviatie 1.6. De items die deel uitmaken van deze schaal passen inhoudelijk zonder probleem in het overkoepelend continuüm dat voor de verwerving van de etnisch-culturele positie is geformuleerd. De variatie in het percentage instemmende antwoorden is niet optimaal: met vier van de vijf items stemt meer dan 50% van de ondervraagden in.

Ondervraagden met twee Surinaamse ouders hebben een gemiddelde score van 3.6 op deze schaal, terwijl personen met één Surinaamse en één Hollandse ouder een gemiddelde score van 1.9 hebben ($t=10.06$, $df=243$, $p<.001$, separate estimate). Als we de kenmerken van deze schaal voor oriëntatie op de Surinaamse taal en cultuur overzien, functioneert deze schaal op acceptabele wijze en kan deze gebruikt worden als indicator in dit onderzoek. De oriëntatie op de Surinaamse taal en cultuur is overigens zeer essentieel voor de etnisch-culturele positie als geheel.

5.3 Evaluatie van de meetinstrumenten voor mate van contact met Surinamers

Voor deze component zijn vier observatietermen onderscheiden: (a)

kwantiteit en (b) kwaliteit van de contacten binnen en buiten de Surinaamse groep in Nederland; (c) contacten met personen in Suriname en (d) de oriëntatie op contacten met Surinamers.

5.3.1 *Kwantiteit en kwaliteit van contacten binnen en buiten de Surinaamse groep*

Onze bedoeling, zoals bij elk meetinstrument, is om aan elke ondervraagde een score voor oriëntatie op de Surinaamse groep toe te wijzen. Er zijn verschillende mogelijkheden om voor dit meetinstrument een dergelijke score te berekenen. We werken hier drie mogelijkheden uit en vergelijken deze.

We inventariseren het sociale netwerk van de ondervraagden als volgt. We starten met de identificatie van netwerkleden. De eerste identificatievraag was: 'Kun je de huisgenoten noemen die belangrijk voor je zijn?' Op dezelfde manier is gevraagd naar de familieleden (buiten het huishouden), klas- of studiegenoten en/of collega's, personen die men kent van organisaties of clubs en de overige personen waarmee men regelmatig contact heeft. Na de identificatievraag is onder andere gevraagd uit welke bevolkingsgroep de genoemde netwerkleden komen. In tabel 5.9 is het gemiddelde aantal personen te vinden dat in de verschillende categorieën is genoemd. In de tabel is per categorie het percentage netwerkleden uit de Surinaamse, Nederlandse en overige etnische groepen gerapporteerd.

Tabel 5.9 Gemiddeld aantal en percentage genoemde netwerkleden naar etnische groep

Error! Bookmark not defined. type relatie	gemiddeld genoemd aantal	% Surinaams	% Nederlands	% overigen
huisgenoten	2.2	39	19	42
familieleden, buiten het huishouden	6.2	47	27	26
klas- of studiegenoten of collega's	1.8	24	45	31
personen in organisaties of clubs	0.3	5	52	43
overige personen	1.5	23	44	33
totaal	12.0	38	31	31

Uit tabel 5.9 blijkt dat het percentage Surinaamse contacten bij familieleden hoger is dan bij de overige relatietypen. Bij huisgenoten en familie overheersen de Surinaamse contacten, bij de overige relatietypen steeds de Nederlanders. Het hoge percentage antwoorden dat bij alle relatietypen in de categorie 'geen/weet niet' voorkomt -- nooit minder dan een vijfde van de genoemde netwerkleden --, veroorzaakt een zekere vertekening. Bij huisgenoten is het percentage dat in de categorie 'overigen' valt hoog, omdat veel kinderen van Surinaams-Nederlandse afkomst hun broers en zussen in deze categorie plaatsen. De Surinaamse netwerkleden vormen de grootste categorie (38%). Het percentage Surinaamse netwerkleden verschilt aanzienlijk voor de verschillende relatietypen.

Het percentage netwerkleden uit de Surinaamse bevolkingsgroep is een maat voor de kwantiteit van de contacten in de Surinaamse groep. Deze maat heeft zijn beperkingen, omdat niet in alle situaties sprake is van een vrijwillige keuze van contacten, zoals in het geval van familieleden. Bovendien kan de kwaliteit van de contacten sterk wisselen. Zo is het mogelijk dat een ondervraagde alleen goede vrienden in de Surinaamse groep heeft en alleen oppervlakkige contacten daarbuiten. Over de betrouwbaarheid van de maat kunnen we verder geen uitspraken doen.

We proberen nu een maat te construeren waarin met de kwaliteit van de relaties rekening wordt gehouden: de maat voor kwaliteit van de contacten in Surinaamse kring. We gebruiken daartoe de antwoorden op de vraag in hoeverre de genoemde netwerkleden ondersteunend zijn voor de ondervraagde. De vraag naar ontvangen ondersteuning heeft vier antwoordcategorieën, oplopend van 1 (niet ondersteunend) tot 4 (sterk ondersteunend). De gemiddelde mate van ontvangen ondersteuning naar relatietype en naar etnische groep van de netwerkleden is weergegeven in tabel 5.10.

Tabel 5.10 Gemiddelde mate van ontvangen ondersteuning (1-4) naar relatietype bij Surinaamse, Nederlandse en overige relaties.

Error! Bookmark not defined.	Surinaams	Nederlands	overigen	totaal
huisgenoten	3.2 (n=260)	3.0 (n=126)	3.5 (n=47)	3.2 (n=433)
familieleden, buiten het huishouden	2.6 (n=877)	2.4 (n=516)	2.4 (n=199)	2.6 (n=1592)
klas- of studie- genoten of collega's	2.7 (n=128)	2.5 (n=142)	2.6 (n=67)	2.6 (n=437)
personen in organisaties of clubs	- (n=4)	2.2 (n=44)	- (n=8)	2.3 (n=56)
overige personen	2.3 (n=104)	2.5 (n=202)	2.3 (n=50)	2.4 (n=356)
totaal	2.7 (n=1373)	2.5 (n=1130)	2.7 (n=371)	2.6 (n=2874)

Opm. Bij 20% van de 3626 genoemde netwerkleiden (752 netwerkleiden) is geen informatie over de ontvangen ondersteuning beschikbaar; verder is in een aantal cellen het gemiddelde niet weergegeven vanwege een te kleine n.

Uit tabel 5.10 blijkt dat nauwelijks verschil bestaat in de gemiddelde mate van ondersteuning vanuit de verschillende etnische groepen; deze verschillen betreffen slechts tienden op een schaal van 1 tot 4. Een variantieanalyse wijst uit dat etnische afkomst significant verschilt ($F=9.46$, $df=3$, $p<.001$ wanneer alleen ontvangen steun en afkomst van het netwerklid worden opgenomen, $F=46.78$, $df=4$, $p<.001$ wanneer ook het type relatie in de analyse wordt opgenomen). Overigens blijkt de ondersteuning van de zijde van huisgenoten die van anderen te overtreffen, onafhankelijk van de etnische herkomst van de netwerkleiden.

De gemiddelde mate van ondersteuning binnen relaties met Surinaamse netwerkleiden is nog geen maat voor de oriëntatie op de Surinaamse groep. Om een dergelijke maat samen te stellen, vermenigvuldigen we het aantal Surinaamse contacten met de ondersteuningsscore (gegeven en ontvangen ondersteuning opgeteld) en delen dit getal door het totale aantal contacten vermenigvuldigd met de ondersteuningsscore (gegeven plus ontvangen):

aantal Surinaamse netwerkleiden x gemiddelde ondersteuning Surinaamse netwerkleiden

totale aantal netwerkleiden x gemiddelde ondersteuning alle netwerkleiden

Er ontstaat dan een score voor de Surinaamse oriëntatie in het netwerk, rekening houdend met de kwantiteit en kwaliteit van Surinaamse contacten in het totale netwerk. Op dezelfde wijze kunnen we de proportie Nederlandse ondersteuning en de proportie ondersteuning uit andere groepen berekenen.

Tabel 5.11 Gegeven plus ontvangen ondersteuning uit de verschillende groepen als percentage van de totale gegeven plus ontvangen ondersteuning van de 301 ondervraagden.

Error! Bookmark not defined.	percentage Surinaamse steun	percentage Nederlandse steun	percentage steun overigen
huisgenoten	52	35	13
familie	55	33	12
school- studiegenoten en collega's	29	56	15
leden van clubs en organisaties	5	73	22
overigen	34	51	15
totaal	48	39	13

* Onder overigen vallen personen uit andere etnische groepen dan Surinamers en Nederlanders, personen met meer dan $\square\square$ n etnische groepen en personen waarvan de respondent geen duidelijk etnisch groepslidmaatschap geeft.

In tabel 5.11 zijn de percentages weergegeven volgens deze maat: gegeven plus ontvangen ondersteuning uit de Surinaamse, Nederlandse en overige groep als percentage van de totale gegeven plus ontvangen ondersteuning. De Surinaamse huisgenoten en familie blijken sterker ondersteunend te zijn dan de Nederlandse huisgenoten en familie. Bij studiegenoten en collega's, leden van clubs en organisaties en de overige genoemde netwerkleden is het percentage ondersteuning van Nederlandse netwerkleden hoger dan het percentage ondersteuning van Surinaamse netwerkleden. De scores van personen met twee Surinaamse ouders (54% Surinaamse netwerkleden en 70% Surinaamse ondersteuning) verschillen significant van de scores van personen met één in Suriname en één in Nederland geboren ouder (17% Surinaamse netwerkleden en 21% Surinaamse ondersteuning) ($t= 15.09$, $df=268$, $p<.001$). De in deze paragraaf geconstrueerde maten geven elk een ander soort specifieke informatie over de mate waarin de ondervraagden zich oriënteren op contacten met Surinamers, Nederlanders of anderen. Voor de kwantiteit van contacten in Surinaamse kring hanteren we de

eerste maat, voor de kwaliteit van de contacten in Surinaamse kring hanteren we de derde maat.

5.3.2 *Contacten met personen in Suriname*

Bij deze maat voor de etnische samenstelling van het sociale netwerk gaat het in het bijzonder om gedrag. De items voor dit onderwerp hebben als antwoordcategorieën 'ja' en 'nee'. De optelling van het aantal Surinaams georiënteerde antwoorden vormt de schaalscore. Uit tabel 5.12 blijkt dat het resultaat van de Mokken-analyse een schaal is van vier items.

Tabel 5.12 Percentage instemmende antwoorden en homogeniteit van de items van de schaal contacten via post en telefoon met personen in Suriname.

Error! Bookmark not defined.statements en code van Surinaams georiënteerd antwoord	Percentage instemmende antwoorden (n=302)	h (i)
1. Ik heb contact met mensen in Suriname (1)	51	.82
2. Ik heb de afgelopen maand een brief, pakje of geld uit Suriname ontvangen (1)	22	.50
3. Ik heb de afgelopen maand een brief, pakje of geld naar Suriname gestuurd (1)	21	.48
4. Ik telefoneer regelmatig met mensen in Suriname (1)	13	.44

Loevingers H = .55, rho = .72

Uit tabel 5.12 blijkt dat het percentage instemmende antwoorden niet goed verdeeld is: het hoogste percentage instemmende antwoorden is 51%. De variatie in het percentage instemmende antwoorden is dus niet optimaal: in drie van de vier gevallen is dit beneden 50%. De totaalscore op de schaal loopt van 0 tot 4, de gemiddelde schaalscore voor alle respondenten is 1.0, de standaarddeviatie 1.2. De homogeniteit van de schaal (Loevingers H) is .55 en de betrouwbaarheid (rho) is .72. Al met al is er sprake van een goede schaal. De meeste ondervraagden hebben dus weinig contacten in Suriname.

De gemiddelde schaalscore van personen met twee Surinaamse ouders, 1.2, verschilt significant van de gemiddelde schaalscore van personen met één Surinaamse en één Nederlandse ouder, 0.9. Een t-test wijst uit dat dit verschil significant is ($t=2.29$, $df=261$, $p<.05$, separate estimate). Alle criteria overziend, concluderen we dat de schaal bruikbaar is voor

ons doel. We noemen deze schaal voor de duidelijkheid in het vervolg: contacten in Suriname via post en telefoon.

5.3.3 Oriëntatie op contacten met Surinamers

Voor dit onderwerp zijn acht items geformuleerd, alle beweringen waar een ondervraagde het in meer of mindere mate mee eens kan zijn (vijf antwoordcategorieën). We brengen de oorspronkelijke vijf antwoordcategorieën ten behoeve van de Mokken-analyse terug tot twee antwoordcategorieën: wel en niet georiënteerd op contacten met Surinamers. We vatten een antwoord in de middencategorie op als wel Surinaams georiënteerd.

Tabel 5.13 Percentage instemmende antwoorden en homogeniteit van de items van de schaal rond het belang van vriendschappen met Surinamers.

Error! Bookmark not defined.item	percentage Surinaams georiënteer de antwoorden (n = 302)	h(i)
1. Ik heb liever een Surinaamse sfeer om me heen dan een Hollandse (1,2,3)	78	.47
2. Omgaan met een Surinaamse vriend(in) is anders dan omgaan met een Hollandse, Turkse of Marokkaanse vriend(in) (1,2)	53	.34
3. Het is belangrijk voor mij om Surinaamse vriend(inn)en te hebben (1,2)	47	.36
4. Als er Surinamers in de buurt zijn, voel ik mij beter op mijn gemak (1,2,3)	43	.43
5. Echte goede vrienden heb ik alleen onder Surinamers (1,2,3)	29	.45
6. Mijn contacten met Hollanders zijn oppervlakkig (1,2,3)	25	.41
7. Ik voel me door Hollanders vaak buitengesloten (1,2,3)	19	.34
8. Met problemen kan ik alleen bij Surinamers terecht (1,2,3)	15	.46

Loevingers $H = .40$, $\rho = .74$

Zoals in tabel 5.13 te zien is, zijn alle items bruikbaar in de schaal. De schaal heeft een range van 0 (=niet georiënteerd op Surinaamse contacten) tot 8 (=sterk georiënteerd op Surinaamse contacten). In tabel

5.13 is het percentage instemmende antwoorden en de homogeniteitswaarde van de items weergegeven. De gemiddelde schaalscore van alle ondervraagden is 3.5 en de standaarddeviatie 2.0. Er komt een item in de schaal voor waar 78% van de ondervraagden mee instemt en een item waar slechts 15% van de ondervraagden mee instemt. De items zijn goed verdeeld over het spectrum van zwak tot sterk georiënteerd op contacten met Surinamers. De homogeniteit (Loevingers H) is .40 en de betrouwbaarheid (rho) is .74. De ondervraagden met twee Surinaamse ouders scoren gemiddeld 4.1 op deze schaal. De ondervraagden met één Surinaamse ouder scoren gemiddeld 2.7. Dit verschil is significant ($t= 6.3$; $df= 269$, $p<.001$, pooled estimate) en in de verwachte richting. Wij hanteren deze uitkomst als een aanwijzing voor externe validiteit van deze schaal. Deze schaal voldoet aan alle gestelde criteria voor het gebruik als indicator voor de etnisch-culturele positie.

5.3.4 *Samenhang tussen maten voor de samenstelling van het sociale netwerk*

De correlaties tussen de maten zijn weergegeven in tabel 5.14.

Tabel 5.14 Correlaties tussen de verschillende maten rond gerichtheid op contacten in de Surinaamse groep.

Error! Bookmark not defined.	1	2	3	4
1. Kwantiteit: percentage Surinaamse contacten van de totale contacten in het netwerk	1.0			
2. Kwaliteit: proportie Sur. steun op de totale steun (gegeven plus ontvangen) van netwerkliden	.76	1.0		
3. Contacten via post en telefoon in Suriname	.35	.28	1.0	
4. Oriëntatie op contacten in de Surinaamse groep	.38	.48	.17	1.0

Uit tabel 5.14 blijkt dat de maten zoals verwacht positief met elkaar correleren. De hoogste correlatie vinden we tussen de twee maten die ontleend zijn aan de gegevens over het sociale netwerk, maar die twee maten zijn ook gedeeltelijk op dezelfde gegevens gebaseerd. Alle maten zijn in principe bruikbaar voor verdere analyses, maar het is in vervolgonderzoek niet verstandig om de maten 1 en 2 tegelijk te gebruiken omdat ze gedeeltelijk op dezelfde gegevens zijn gebaseerd. Dat wil niet zeggen dat deze maten niet allebei een indicator kunnen

vormen voor de etnisch-culturele positie. Wij zullen de maten wél beide gebruiken.

5.4 Evaluatie van de meetinstrumenten voor gepercipieerde positietoewijzing

In totaal maken 28 items over dit onderwerp deel uit van de vragenlijst. Over positieve positietoewijzing is slechts één item opgenomen. Positieve en negatieve positietoewijzing zijn weliswaar analytisch te onderscheiden, maar voor de huidige analyse worden ze tezamen opgenomen onder de noemer algemene positietoewijzing. In paragraaf 5.4.1 worden de items over algemene positietoewijzing behandeld die aan alle ondervraagden zijn voorgelegd. In paragraaf 5.4.2 wordt ingegaan op de specifieke items voor scholieren, in paragraaf 5.4.3 op die voor werkenden en in paragraaf 5.4.4 op die voor werklozen. Ten slotte gaan we in paragraaf 5.4.5 in op de samenhang tussen de diverse maten voor positietoewijzing.

5.4.1 Algemene positietoewijzing

Er zijn elf items onderscheiden over negatieve positietoewijzing (met elk vijf antwoordcategorieën) en één item over positieve actie. Om vast te stellen of de items over negatieve positietoewijzing kunnen worden samengevoegd tot een homogene schaal, voeren we een Mokken-analyse uit; hiertoe zijn de items gedichotomiseerd. We vatten het antwoord 'tussenin' niet als een neutraal antwoord op. Als een respondent bijvoorbeeld op de stelling 'Ik voel me wel eens gediscrimineerd' met 'tussenin' reageert, kunnen we niet concluderen dat de respondent nooit discriminatie voelt. We hercoderen de middencategorie daarom tot een 'wel toegewezen' antwoord. In tabel 5.15 presenteren we de uitkomsten van de Mokken-analyse, voorzover de items passen in de schaal voor positietoewijzing.

Tabel 5.15 Percentage instemmende antwoorden en homogeniteit van de positietoewijzingsitems die tezamen de positietoewijzingsschaal vormen.

statements en code van instemmende antwoorden	percentage instemmende (toegewezen) antwoorden (n = 302)	h(i)
1. Hollanders begrijpen niet hoe het is om zwart te zijn in een overheersend witte samenleving (1,2,3)	78	.64
2. Ik voel me wel eens gediscrimineerd door Hollanders (1,2,3)	57	.64
3. Ik heb regelmatig het gevoel dat ik door anderen in het hokje 'Surinamers' wordt geplaatst (1,2,3)	42	.55
4. Op de arbeidsmarkt heb ik last van discriminatie (1,2,3)	20	.48
5. Ik voel me regelmatig door Hollanders buitengesloten (1,2,3)	19	.49

Loevingers H = .55, rho = .71

Zoals in tabel 5.15 duidelijk wordt, vormen vijf van de elf voorgelegde items een schaal met een range van 0 (=geen toewijzing) tot 5 (=veel toewijzing), een homogeniteit (Loevingers H) van .55 en een betrouwbaarheid (rho) van .71. Daarmee hebben we een goede schaal geconstrueerd. De gemiddelde schaalscore is 2.2 op een range van 0 tot 5. De items die in de schaal passen, variëren goed als het gaat om het percentage instemmende antwoorden. Het hoogste percentage instemmende antwoorden vinden we bij de uitspraak 'Hollanders begrijpen niet hoe het is om zwart te zijn in een overheersend witte samenleving', en het laagste percentage instemmende antwoorden vinden we bij de uitspraak 'Ik voel me regelmatig door Hollanders buitengesloten'. In het vervolg spreken we over de toewijzingsschaal als we de gesommeerde score op deze vijf gedichotomiseerde items bedoelen.

Als we de schaalscores van de ondervraagden met één respectievelijk twee Surinaamse ouder(s) vergelijken, blijkt dat ook bij deze schaal een relatie bestaat met dit externe criterium. De ondervraagden met twee Surinaamse ouders scoren gemiddeld 2.5 op deze schaal. De ondervraagden met één Surinaamse ouder scoren gemiddeld 1.7. Dit verschil is significant ($t=4.61$, $df=262$, $p<.001$, separate estimate) en in de verwachte richting. Deze uitkomst vatten we op als een teken dat de externe validiteit van deze schaal in orde is.

5.4.2 Positietoewijzing op school

In onze steekproef bevinden zich 169 ondervraagden die naast het algemene gedeelte over ervaren toewijzing het gedeelte van de vragenlijst voor schoolgaanden hebben beantwoord. Aan deze ondervraagden zijn zes specifieke items aangeboden over positietoewijzing voor schoolgaanden. Op basis van de antwoorden gaan we na of we met deze specifieke items een homogene en betrouwbare schaal kunnen vormen. We dichotomiseren de items op dezelfde wijze als vermeld in paragraaf 5.4.1. De items zijn, waar nodig, gehercodeerd in de richting van gepercipieerde positietoewijzing. Vervolgens voeren we een Mokken-analyse uit voor de schoolgaande respondenten. De resultaten van de Mokken-analyse zijn, voorzover de items in een schaal passen, te vinden in tabel 5.16.

Tabel 5.16 Percentage instemmende antwoorden en homogeniteit van de items uit de schaal voor positietoewijzing specifiek voor scholieren.

Error! Bookmark not defined.statements en code van instemmende (toegewezen) antwoorden	percentage instemmende (toegewezen) antwoorden (n = 169)	h(i)
1. Op deze school wordt wel eens op een negatieve manier over Surinamers gesproken (1, 2, 3)	32	.45
2. Ik voel me als Surinamer volledig geaccepteerd door mijn Hollandse klasgenoten (studiegenoten) (3, 4, 5)	15	.34
3. Ik word door de leraren hetzelfde behandeld als mijn Hollandse klasgenoten (directe studiegenoten) (3, 4, 5)	14	.35
4. Ik word op school gediscrimineerd (1, 2, 3)	10	.50

Loevingers H = .40, rho = .60

Vier van de zes items vormen samen een schaal voor gepercipieerde positietoewijzing op school; de schaal heeft een bereik van 0 (=geen toewijzing) tot 4 (=veel toewijzing), waarbij het gemiddelde 0.7 is en de standaarddeviatie 1.0. Gemiddeld gesproken ervaren scholieren volgens deze schaal blijkbaar weinig negatieve positietoewijzing. Deze schaal heeft een homogeniteit (Loevingers H) van 0.40 en een betrouwbaarheid (rho) van .60; de schaal is daarmee bruikbaar voor het beoogde doel. Het percentage instemmende items varieert van 10 tot 32, wat wil zeggen dat met deze items weinig positietoewijzing wordt

gemeten.

Als we de schaalscores van de ondervraagden met één respectievelijk twee Surinaamse ouder(s) vergelijken, blijken de scores van deze twee groepen in de verwachte richting te verschillen. De ondervraagden met twee Surinaamse ouders scoren gemiddeld 0.7. De ondervraagden met één Surinaamse ouder scoren gemiddeld 0.6. Dit verschil is niet significant.

5.4.3 Positietoewijzing op het werk

In het onderzoek komen 113 mensen voor die antwoord hebben gegeven op de specifieke vragen voor werkenden. Voor gepercipieerde positietoewijzing op het werk zijn zeven items opgenomen. We dichotomiseren deze items op dezelfde manier als de eerderbehandelde toewijzingsitems en hercoderen waar nodig in de richting van ervaren toewijzing. Op de gedichotomiseerde en gehercodeerde scores voeren we een Mokken-analyse uit. De uitkomsten van deze analyse zijn, voorzover sprake is van schaalbare items, terug te vinden in tabel 5.17.

Tabel 5.17 Percentage instemmende antwoorden en homogeniteit van de items van de positietoewijzingsschaal voor werkenden.

Statements en code van instemmende (toegewezen) antwoorden	percentage instemmende (toegewezen) antwoorden (n = 113)	h(i)
1. Een Surinamer moet twee keer zo hard werken als een Hollander om hetzelfde te bereiken (1,2,3)	57	.51
2. Surinamers hebben in de instelling waar ik werk dezelfde kansen op promotie als Nederlanders (3,4,5)	29	.34
3. Ik voel me als Surinamer volledig geaccepteerd bij mijn collega's (3,4,5)	23	.40
4. Als er een vervelende klus moet worden opgeknapt worden Surinamers benadeeld (1,2,3)	12	.44
5. Ik word op mijn werk gediscrimineerd (1,2,3)	7	.64

Loevingers H = .44, rho = .60

Vijf van de zeven items vormen samen een schaal voor gepercipieerde positietoewijzing op het werk. De schaal heeft een bereik van 0 (=geen toewijzing) tot 5 (=veel toewijzing), een gemiddelde van 1.2 en een standaarddeviatie van 1.1. De homogeniteit van de schaal (Loevingers H) is .44 en de betrouwbaarheid (rho) is .60; daarmee is de kwaliteit

voldoende voor verder gebruik in dit onderzoek. Het percentage instemmende antwoorden varieert meer dan bij de toewijzingsitems voor schoolgaanden, namelijk van 7 tot 57.

Als we de schaalscores van de ondervraagden met één respectievelijk twee Surinaamse ouder(s) vergelijken, constateren we een verschil in de verwachte richting. De ondervraagden met twee Surinaamse ouders scoren gemiddeld 1.5; de ondervraagden met één Surinaamse ouder scoren gemiddeld 1.0. Dit verschil is significant ($t=2.04$, $df= 101$, $p<.05$, pooled estimate) en in de verwachte richting. Wij hanteren deze uitkomst als een aanwijzing voor externe validiteit van deze schaal.

5.4.4 *Positietoewijzing onder werklozen*

Van het totale aantal respondenten is 23% werkloos, volgens de gebruikelijke criteria berekend. Niet alle geregistreerde werklozen hebben echter het vragenlijstonderdeel voor werklozen ingevuld. Personen die bijvoorbeeld minder dan twee dagen per week werken of een avondopleiding volgen, hebben vaak respectievelijk het deel voor werkenden of voor schoolgaanden gekozen. Door het kleine aantal ondervraagden dat dit onderdeel heeft ingevuld, namelijk twaalf, zijn op de items van dit onderdeel geen analyses mogelijk.

5.4.5 *De samenhang tussen de maten voor positietoewijzing*

Afsluitend gaan we na of de ervaren algemene positietoewijzing verband houdt met de ervaren toewijzing op school of op het werk. Daartoe berekenen we de correlatie tussen het algemene en de specifieke instrumenten.

Voor de schoolgaande respondenten is de correlatie tussen de algemene toewijzingsschaal en de specifieke toewijzingsschaal voor scholieren .40. We constateren dat een correlatie van .40 niet erg hoog is. Blijkbaar meten de algemene toewijzingsschaal en de toewijzingsschaal voor scholieren een ander aspect van positietoewijzing.

We berekenen ook voor de werkende ondervraagden de correlatie tussen de score op de schaal toewijzing op het werk en de algemene toewijzingsschaal, deze is .51. De correlatie tussen de specifieke en de algemene schaal is bij de werkende ondervraagden hoger dan bij de schoolgaande ondervraagden. Dit kan te maken hebben met vraag 4 (over discriminatie op de arbeidsmarkt) van de algemene schaal. Toch is ook bij de specifieke situatie van werkenden geen sprake van een hoge correlatie. Opvallend is dat zowel bij de specifieke items voor werkenden als bij die voor schoolgaanden een lager percentage instemmende antwoorden voorkomt dan bij de algemene items.

Mogelijk is het voor ondervraagden moeilijker om hun directe collega's en klasgenoten te beschuldigen van discriminatie dan wanneer bij de algemene schaal niemand in het bijzonder beschuldigd wordt. Bij een onderwerp als discriminatie ligt de situatie niet zo simpel dat men zou kunnen beweren dat de oorzaak bij één bepaalde persoon ligt. Het proces van positietoewijzing verloopt subtieler. Zo stemt 57% van de werkenden wel in met de stelling dat een Surinamer twee keer zo hard moet werken als een Hollander om hetzelfde te bereiken, maar voelt slechts 7% zich op het werk gediscrimineerd.

*Hoofdstuk 6***Evaluatie van het model voor de etnisch-culturele positie**

In hoofdstuk 2 is een theoretisch model van het concept etnisch-culturele positie voorgesteld. In het conceptualiserings- en operationaliseringsproces zijn nu de volgende fasen afgerond: (1) conceptualisering, (2) operationalisering en (3) uitvoering survey. Van fase 4 is het eerste gedeelte afgerond, namelijk de controle op de meetinstrumenten. We zijn nu aangeland bij de laatste fase van het proces: de evaluatie van het geformuleerde conceptuele model van dimensies en componenten.

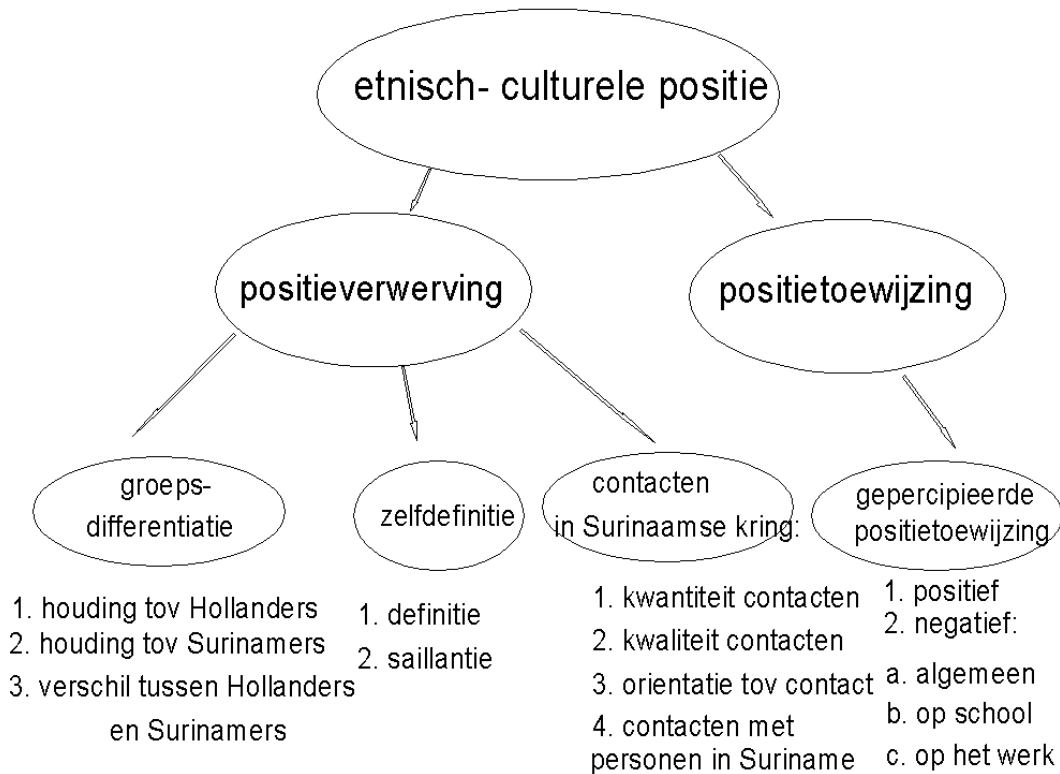
Het theoretische construct etnisch-culturele positie heeft twee theoretische hoofddimensies: positietoewijzing en positieverwerving; daarbinnen zijn vier componenten onderscheiden en daarbinnen weer een aantal observatietermen. De observatietermen zijn inmiddels omgezet in indicatoren, meestal in de vorm van schaalscores. Deze indicatoren gebruiken we nu om te evalueren of het theoretische model houdbaar is. We gaan in dit hoofdstuk na of de in hoofdstuk 5 geformuleerde meetinstrumenten als indicatoren kunnen dienen voor de etnisch-culturele positie, of de veronderstelde theoretische tweedimensionaliteit werkelijkheidswaarde heeft en hoe de indicatoren daar in passen.

In paragraaf 6.1 vatten we het theoretische model nog eens kort samen. In paragraaf 6.2 wordt ingegaan op de bruikbaarheid van de meetinstrumenten uit de voorgaande hoofdstukken als indicatoren voor de etnisch-culturele positie. In paragraaf 6.3 analyseren we hoe de indicatoren samenhangen met de theoretische dimensies en het achterliggende begrip. We willen toetsen of de indicatoren tezamen naar de dimensies verwijzen en daarboven naar één achterliggend begrip op abstract niveau: de etnisch-culturele positie. Tot slot gaan we kort in op de vraag of het zinvol is om voor het vervolg van dit onderzoek uit te gaan van één schaalscore voor de etnisch-culturele positie.

6.1 De dimensies, componenten en observatietermen in het theoretische model

De twee theoretische dimensies (a) positieverwerving en (b) -toewijzing van de etnisch-culturele positie zijn gedefinieerd als (a) de mate waarin leden van een bepaalde groep zichzelf primair als leden van een specifieke groep beschouwen en/of gedragen en (b) de mate waarin zij door (het grootste deel van) de samenleving primair als vertegenwoordigers van een specifieke groep worden beschouwd

(belevingsaspect) of de groep zichzelf primair als zodanig beschouwd (gedragsaspect). De drie theoretische componenten van positieverwerving zijn groepsdifferentiatie, etnische zelfdefinitie en mate van contact met Surinamers. De dimensie positietoewijzing is geconcretiseerd in de component gepercipieerde positietoewijzing. Onder de componenten vallen de observatietermen. Het complete theoretische model is nogmaals weergegeven in figuur 6.1.

Figuur 6.1 Theoretisch model van de etnisch-culturele positie

In hoofdstuk 4 zijn op basis van de observatietermen specificaties op empirisch niveau geformuleerd. Voor groepsdifferentiatie zijn de volgende items gehanteerd: (1) items over de houding ten opzichte van Hollanders, (2) items over de houding ten opzichte van Surinamers en (3) items over de waargenomen verschillen tussen Hollanders en Surinamers. Voor etnische zelfdefinitie zijn drie vraagtypen gebruikt, inclusief een open vraagvorm voor saillantie van het etnisch groeps lidmaatschap. Voor de mate van contact met Surinamers is uitgegaan van de volgende specificaties: (1) uitspraken over de oriëntatie op contacten met Surinamers in de directe omgeving, (2) netwerkvragen over de kwantiteit van contacten in Nederland, (3)

netwerkvragen over de kwaliteit van contacten in Nederland en (4) vragen over contacten via post en telefoon met personen in Suriname. Onder gepercipieerde positietoewijzing vallen positieve en negatieve positietoewijzing. Positieve positietoewijzing is geoperationaliseerd met behulp van één vraag over positieve actie. Negatieve positietoewijzing valt uiteen in algemene positietoewijzing en specifieke positietoewijzing op een aantal terreinen en is geoperationaliseerd met behulp van sets van uitspraken, waar men in meer of mindere mate mee kan instemmen (vijf antwoordalternatieven). De eerste set uitspraken is algemeen toepasbaar. Drie sets van uitspraken zijn toegespitst op een specifieke situatie, namelijk op de school- en werksituatie en de situatie van werklozen.

6.2 De bruikbaarheid van de meetinstrumenten

Zoals uit hoofdstuk 5 is gebleken, is het merendeel van de theoretische componenten en observatietermen in principe bruikbaar op empirisch niveau. Het bleek mogelijk uit de itemsets meetinstrumenten te ontwikkelen. We gaan hier nader in op de bruikbaarheid van de geconstrueerde indicatoren voor de etnisch-culturele positie (voor meer details, zie hoofdstuk 5).

Een wezenlijke verandering in het theoretische model wordt veroorzaakt doordat groepsdifferentiatie niet als zodanig gemeten kan worden. Het blijkt niet mogelijk met de gebruikte items een schaal te vormen voor de houding ten opzichte van Hollanders en de mate waarin men verschil waarneemt tussen Hollanders en Surinamers. De oorzaak hiervan is mogelijk dat de groepsdifferentiatie, zoals theoretisch voorgesteld, te veel blijkt geeft van 'zwart-witdenken'. We hebben namelijk verondersteld dat positief denken ten opzichte van de eigen groep (Surinamers) automatisch inhoudt dat men negatief staat ten opzichte van de andere groep (Hollanders). Dit spiegelbeeld positief-negatief is klaarblijkelijk een te eenvoudige voorstelling van zaken. Ook het idee dat de combinatie van een positieve houding ten opzichte van de éne groep en een negatieve houding ten opzichte van de andere zou leiden tot een groot waargenomen verschil tussen die twee groepen, blijkt niet houdbaar. Het is namelijk denkbaar dat men zowel ten opzichte van Surinamers als Hollanders een positieve houding heeft en toch veel verschil waarneemt.

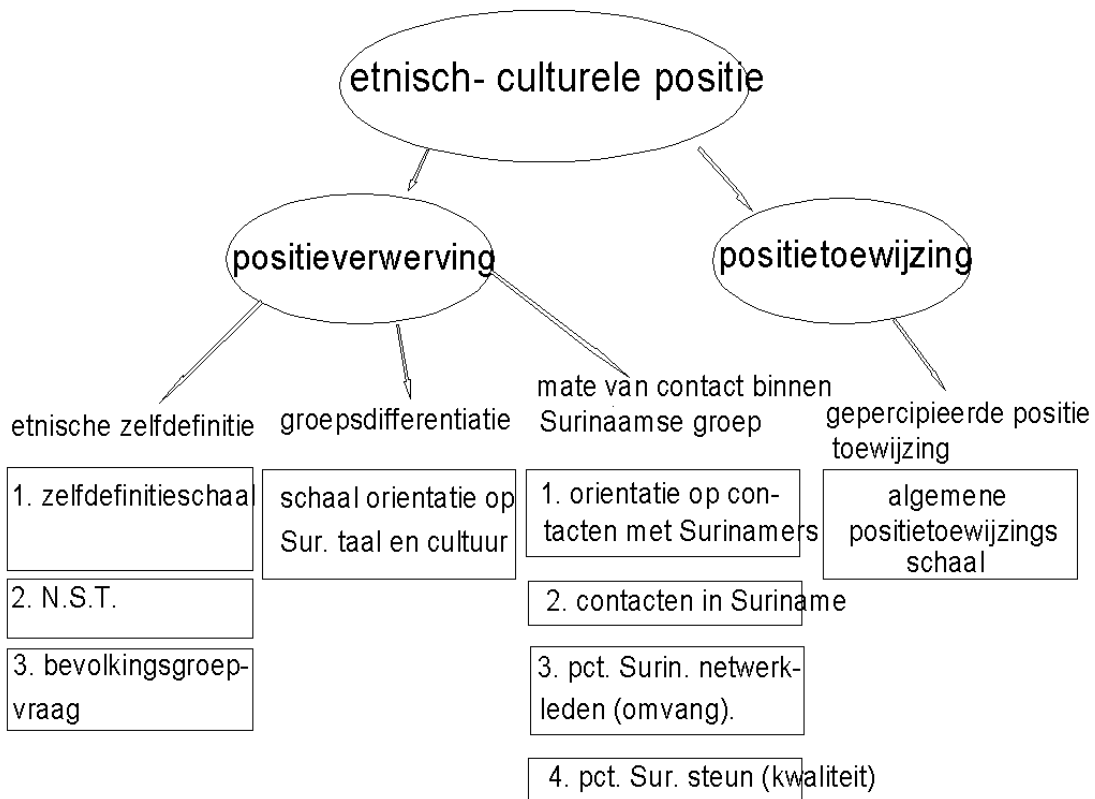
Het ontwikkelde meetinstrument, de schaal voor oriëntatie op de Surinaamse taal en cultuur, dekt niet volledig de lading van de totale component groepsdifferentiatie zoals bedoeld in het theoretische model. Gelet op de empirische resultaten herformuleren we daarom de component *groepsdifferentiatie* door deze in te perken. Niet het verband tussen de houdingen ten opzichte van Hollanders en Surinamers en de

waargenomen verschillen tussen die groepen vormen deze component, maar alleen de houding ten opzichte van de Surinaamse taal en cultuur. Deze houding geeft overigens wel een belangrijke indicatie van de houding ten opzichte van de Surinaamse groep: de items hebben betrekking op zaken die met de eerste generatie Surinamers en met Suriname geassocieerd worden.

Bij de component *etnische zelfdefinitie* zijn drie meetinstrumenten bruikbaar: het continuüm op basis van de *Nine Statements Test*, het continuüm bij de vraag naar de bevolkingsgroep en de itemlijst voor zelfdefinitie die een schaal vormt. De drie meetinstrumenten verschillen wel in kwaliteit. Het meetinstrument voor de saillantie van het etnisch groeps lidmaatschap gebruiken we in het vervolg niet vanwege de scheve verdeling van de antwoorden en omdat er geen vergelijking mogelijk is met andere items. In het vervolg zullen we steeds eerst de zelfdefinitie en dan de oriëntatie op de Surinaamse taal en cultuur aan de orde stellen, zoals reeds in hoofdstuk 5 is aangekondigd.

Bij de component *mate van contact met Surinamers* zijn eveneens bruikbare meetinstrumenten geconstrueerd. Uit de gegevens over de kenmerken van het sociale netwerk zijn twee indicatoren samengesteld: (1) het percentage Surinaamse netwerkliden als maat voor de kwantiteit van de contacten en (2) het percentage ondersteuning uit de Surinaamse groep als maat voor de kwaliteit daarvan. Ook uit de items over (3) de oriëntatie op contacten met Surinamers en (4) de contacten in Suriname zijn bruikbare meetinstrumenten samengesteld.

Bij de component *gepercipieerde positietoewijzing* gebruiken we alleen de algemene toewijzingsschaal. De toewijzingsschalen voor schoolgaanden en werkenden zijn slechts bij een beperkt aantal ondervraagden toepasbaar en kunnen daarom niet als algemene indicatoren voor het achterliggende begrip gelden. De gerealiseerde meetinstrumenten voor de etnisch-culturele positie zijn grafisch weergegeven in figuur 6.2.

Figuur 6.2 Gerealiseerde meetinstrumenten voor de etnisch-culturele positie

6.3 Analyse van de samenhang tussen de indicatoren

Het voorafgaande kort samenvattend, is het totale aantal bruikbare meetinstrumenten negen: drie voor de etnische zelfdefinitie, één voor de aangepaste component oriëntatie op de Surinaamse taal en cultuur, vier voor de mate van contacten met Surinamers en één voor de gepercipieerde positietoewijzing. We gaan in deze paragraaf na of deze instrumenten afzonderlijk dan wel gezamenlijk bruikbaar zijn als indicatoren voor de dimensies van de etnisch-culturele positie. Het is van belang om te weten in hoeverre de indicatoren onderling samenhangen. Als namelijk een hoge onderlinge samenhang tussen de indicatoren bestaat, is het waarschijnlijk dat er sprake is van één achterliggend theoretisch concept. Eerst zijn daartoe de correlaties tussen de negen instrumenten uitgerekend en weergegeven in tabel 6.1.

Tabel 6.1 Correlaties tussen negen meetinstrumenten die indicatoren vormen voor de etnisch-culturele positie.

toewijzing	zelf definitie	continuüm bevolk.gr.	N.S.T.	taal en cultuur	contact Z-A	oriëntatie Sur.vriend	prop.Sur. netwerkl.	proportie Sur.steun	
Zelfdefinitieschaal	1.00								
Continuum bevolkingsgroep	.65**	1.00							
N.S.T.	.21**	.30**	1.00						
Taal en cultuur	.67**	.55**	.26**	1.00					
Contact in Z-Amerika	.31**	.23**	.27**	.35**	1.00				
Oriëntatie Sur.vrienden	.52**	.42**	.19**	.48**	.17*	1.00			
Proportie Sur. netwerkl.	.55**	.51**	.21**	.46**	.35**	.38**	1.00		
Proportie Sur. steun	.67**	.62**	.25**	.54**	.28**	.48**	.76**	1.00	
Toewijzing	.33**	.34**	.20**	.38**	.05	.53**	.19**	.27**	1.00

n = 297 significantie: * p < .01 ** p < .001

De indicatoren correleren allemaal positief met elkaar. De sterkte van de correlaties varieert van .05 tussen positietoewijzing en het aantal contacten in Suriname (geen significante samenhang) tot .67 (sterke samenhang) tussen de zelfdefinitieschaal en de schaal voor oriëntatie op de Surinaamse taal en cultuur. De correlaties tussen de *Nine Statements Test* en de overige variabelen is maximaal .30, een lage waarde. Tussen de maat voor contacten in Suriname en de overige variabelen vinden we een maximale samenhang van .35: ook een tamelijk lage waarde. Bij gepercipieerde positietoewijzing is sprake van een combinatie van een aantal zwakkere samenhangen en één sterkere samenhang. De hoge correlatie van .53 vinden we tussen positietoewijzing en de schaal voor oriëntatie op contacten in de Surinaamse groep. We veronderstellen dat de negen indicatoren tezamen het achterliggende construct, de etnisch-culturele positie meten. Als eerste stap om te toetsen of dit werkelijk zo is, gebruiken we een exploratieve factoranalyse waarbij het aantal factoren vrij is. We gaan uit van een oblique rotatie, aangezien het zeer waarschijnlijk is dat de factoren gecorreleerd zijn.

De resultaten van de factoranalyse zijn weergegeven in tabel 6.2. Uit de analyse blijkt dat twee achterliggende factoren de samenhang tussen de indicatoren verklaren (verklaarde variantie 61%). In de tabel zijn onder de factoren de factorladingen te vinden. Bij een hoge factorlading kunnen we concluderen dat de indicator belangrijk is voor de betreffende factor. Bij een lage factorlading hangt deze indicator weinig samen met de betreffende factor. Indien de indicator met de lage factorlading ook theoretisch gezien niet tot de kern van het achterliggend construct behoort, is het beter deze buiten beschouwing te laten. Daardoor verbetert de eenduidigheid van het construct. We hanteren als criterium om een indicator al dan niet te gebruiken een factorlading van minstens .45. Zoals uit de tabel blijkt, laden de indicatoren positietoewijzing en oriëntatie op contacten in de Surinaamse groep op de tweede factor en de overige indicatoren op de eerste factor. Onze veronderstelling is dat de eerste factor positieverwerving representeert en de tweede factor positietoewijzing.

Tabel 6.2 Factorladingen van meetinstrumenten indien we één latente variabele veronderstellen.

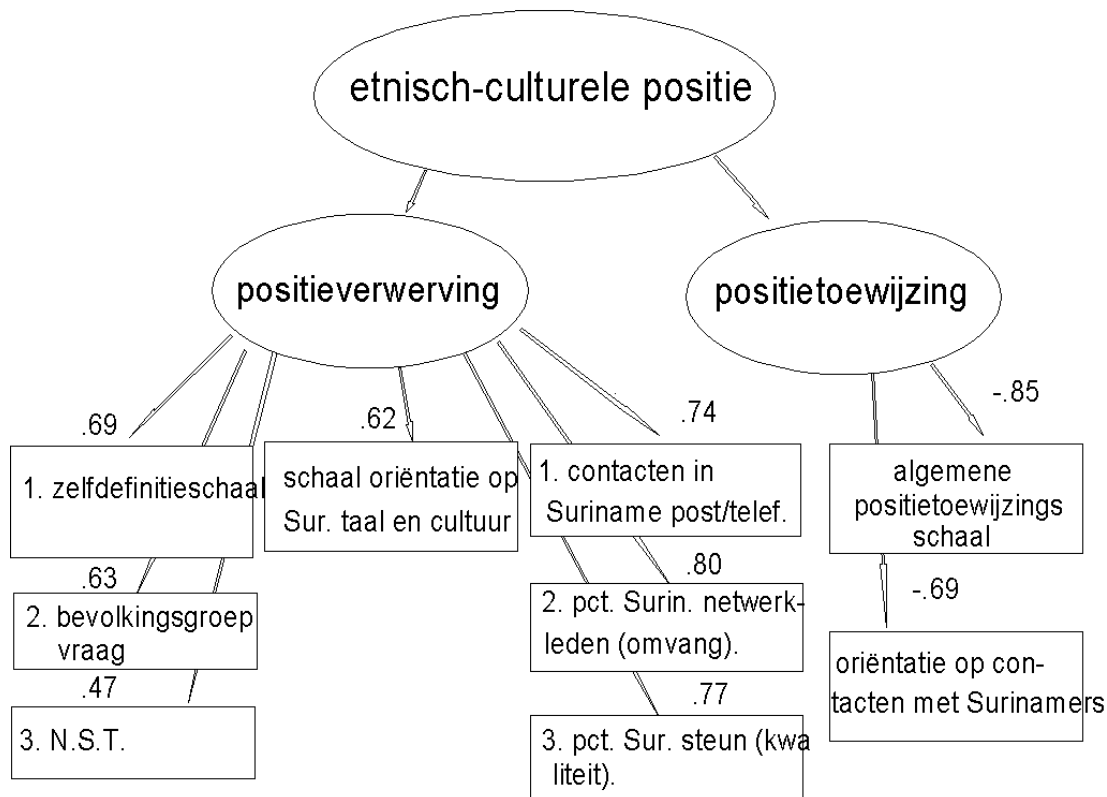
	factor 1	factor 2
<i>Etnische zelfdefinitie</i>		
1. Zelfdefinitieschaal	.69	-.32
2. Bevolkingsgroepvraag (continuüm)	.63	-.32
3. N.S.T. (continuüm)	.47	.04
<i>Oriëntatie Surinaamse taal en cultuur</i>		
4. Schaal oriëntatie op Surinaamse taal en cultuur	.62	-.33
<i>Oriëntatie op contacten in de Surinaamse groep</i>		
5. Schaal contacten met Suriname via post en telefoon	.74	.39
6. Schaal oriëntatie op vriendschap in de Surinaamse groep in Nederland	.27	-.69
7. Percentage Surinaamse netwerkleiden	.80	-.01
8. Percentage ondersteuning uit de Surinaamse groep	.77	-.18
<i>Positietoewijzing</i>		
9. Algemene toewijzingschaal	-.01	-.85
verklaarde variantie	48%	13%

Het theoretische onderscheid tussen positietoewijzing en -verwerving, zoals door Penninx voorgesteld in zijn model, vinden we terug in de resultaten van deze analyse. Een onverwachte uitkomst is de hoge lading op de tweede factor van oriëntatie op contacten in de Surinaamse groep. Deze indicator heeft tevens een lading van .27 op de eerste factor.

Deze uitkomst is onverwacht, omdat we in het voorafgaande stelden dat de oriëntatie op contacten in de Surinaamse groep zou samenhangen met de andere indicatoren voor contacten in de Surinaamse groep. Wellicht kan een verklaring voor deze uitkomst gevonden worden in het feit dat de overige drie indicatoren voor contacten betrekking hebben op werkelijke contacten. Bij de oriëntatie op contacten gaat het daarentegen om een attitude. Blijkbaar heeft de gepercipieerde positietoewijzing (een gepercipieerde negatieve houding bij Hollanders) direct te maken met de oriëntatie op contacten in de Surinaamse groep. We kunnen de samenstelling van deze factor dan ook als theoretisch passend accepteren.

Het ligt voor de hand de nadere verklaring van de samenhang tussen

gepercipieerde positietoewijzing en de oriëntatie op contacten in de Surinaamse groep te zoeken in een causale relatie tussen de twee aspecten. Zo is het waarschijnlijk dat een sterke gepercipieerde positietoewijzing door de Hollandse omgeving een sterkere oriëntatie op contacten in de eigen etnische groep teweegbrengt. In afbeelding 6.3 is het model van de etnisch-culturele positie weergegeven, met per indicator steeds de hoogste factorlading.

Figuur 6.3 Factormodel met factorladingen van de indicatoren

De dimensies positietoewijzing en -verwerving kunnen in het theoretische model van de etnisch-culturele positie, maar ook in de empirie als zodanig herkend en aangetoond worden. De dimensies hebben dus ook op empirisch niveau werkelijkheidswaarde. De twee factoren hebben een onderlinge correlatie van .64, waarmee tevens aannemelijk is gemaakt dat zij naar één achterliggend begrip verwijzen.

Is het nu zinvol om voor het vervolg van dit onderzoek uit te gaan van één schaalscore voor de etnisch-culturele positie? Het construeren van één maat of twee maten voor respectievelijk toewijzing en verwerving

afzonderlijk is namelijk mogelijk, omdat er voldoende samenhang is tussen de dimensies en de componenten. We blijven evenwel in de hiernavolgende hoofdstukken gebruikmaken van de afzonderlijke schaalscores, omdat het samenvoegen ervan zou kunnen leiden tot verlies van informatie. Met het hanteren van aparte schaalscores kan een genuanceerder beeld van de etnisch-culturele positie verkregen worden dan bij gebruik van samengevoegde maten. We menen ook dat een door optelling en weging ontstane maat inhoudelijk zo abstract is dat deze in de volgende hoofdstukken weinig duidelijkheid zou bieden.

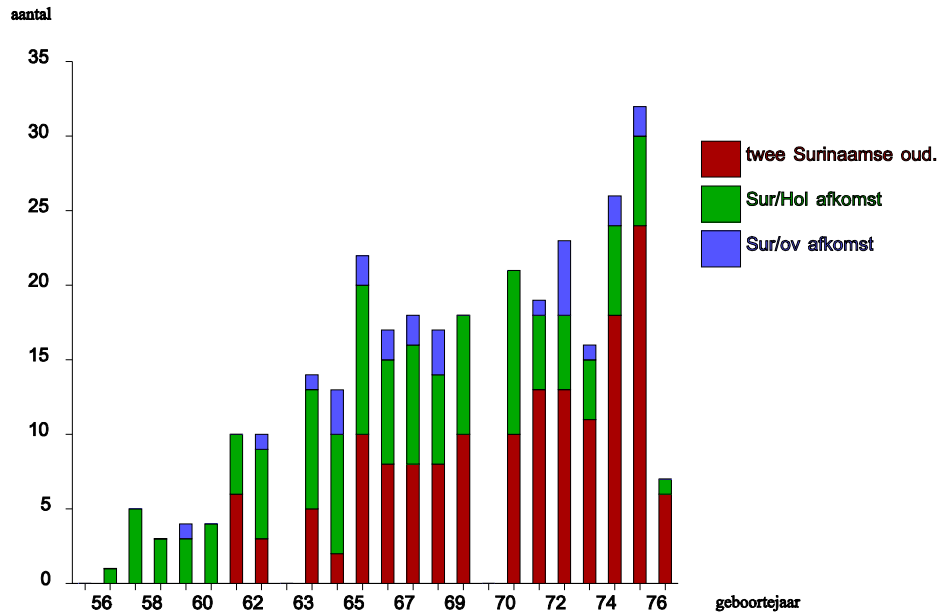
Met de set meetinstrumenten die in de voorafgaande hoofdstukken zijn samengesteld, is het mogelijk om de positie van de tweede generatie Surinamers nader te beschrijven. Dat doen we in het volgende hoofdstuk.

*Hoofdstuk 7***De positie van de tweede generatie Surinamers nader bezien**

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de tweede doelstelling van het onderzoek: het verzamelen van informatie over de positie van tweede-generatie Surinamers, mede met behulp van het ontwikkelde instrumentarium. In paragraaf 7.1 geven we eerst een beschrijving van de kenmerken van de groep ondervraagden in relatie tot de migratiegeschiedenis van Surinamers. In paragraaf 7.2 wordt de maatschappelijke positie van de ondervraagden behandeld, in paragraaf 7.3 gaan we in op aspecten van de etnisch-culturele positie. In paragraaf 7.4 wordt de relatie tussen de maatschappelijke en etnisch-culturele positie geanalyseerd. Daarbij gaan we na in hoeverre kenmerken als bezigheden en opleidingsniveau gerelateerd zijn aan de etnisch-culturele positie. In paragraaf 7.5 vatten we de hoofdpunten samen.

7.1 Tweede-generatie Surinamers in relatie tot de migratiegeschiedenis

In hoofdstuk 1 is kort de geschiedenis van de Surinaamse migratie naar Nederland beschreven (zie paragraaf 1.3). Deze migratiegeschiedenis heeft consequenties voor de samenstelling van de huidige tweede generatie, en derhalve ook voor de steekproef van dit onderzoek. In de eerste plaats geldt dit voor de sociaal-economische achtergrond van de tweede generatie. Alle ondervraagden zijn in Nederland geboren kinderen van één of twee Surinamer(s). Zij zijn geboren tussen 1956 en 1976. De oudste ondervraagden zijn dus kinderen van vroege Surinaamse immigranten. Zij behoren overwegend tot degenen die in de literatuur worden aangeduid als leden van de middenklasse en elite. Ondervraagden die na 1970 geboren zijn, kunnen zowel uit deze oorspronkelijke middenklasse als uit de latere categorie van immigranten afkomstig zijn. Het percentage kinderen van late immigranten ten opzichte van het totale aantal Surinaamse immigrantenkinderen neemt met de tijd toe, en daarmee ook het percentage met een gemiddeld lagere sociaal-economische status. Een tweede consequentie betreft de verdeling van respondenten met één respectievelijk twee Surinaamse ouder(s). De helft van de ondervraagden heeft twee Surinaamse ouders (51%); 39% heeft één Surinaamse ouder en een Hollandse ouder en 10% heeft één Surinaamse ouder en één ouder uit een derde land. De gemiddelde leeftijd van de ondervraagden met één Hollandse ouder is 27, die van de ondervraagden met twee Surinaamse ouders 23.

Figuur 7.1 Aantal ondervraagden naar geboortejaar en afkomst

In figuur 7.1 is het aantal respondenten naar geboortejaar weergegeven. Daarbij zijn personen met één en twee Surinaamse ouder(s) onderscheiden. Voor de overzichtelijkheid is een indeling gemaakt in drie categorieën, namelijk geboortejaren 1956-1962, 1963-1969 en 1970-1976. Uit de figuur blijkt dat ondervraagden geboren tussen 1956 en 1960 allemaal één Surinaamse ouder hebben. Onder de ondervraagden geboren tussen 1970 en 1976 daarentegen is het aandeel van personen met twee Surinaamse ouders hoog: er is over de totale periode zowel absoluut als relatief een stijging van het aantal kinderen met twee Surinaamse ouders. Het aantal kinderen van Surinaams-Hollandse afkomst neemt relatief af. De hier gesignaleerde verschuivingen zijn direct gerelateerd aan de in paragraaf 1.3 beschreven migratiegeschiedenis. Onder de eerste immigranten die bijvoorbeeld als student naar Nederland kwamen, bevonden zich relatief veel alleenstaande mannen. De kans om een Surinaamse huwelijkspartner te ontmoeten was klein vanwege het geringe aantal Surinamers in Nederland. Daarom heeft het oudste deel van de tweede generatie hoofdzakelijk Hollands-Surinaamse ouders. Van de respondenten met een Hollands-Surinaamse afkomst heeft 69% een Surinaamse vader en een Hollandse moeder en 31% een Surinaamse moeder en een Hollandse vader. Naarmate het aantal immigranten toenam, kwamen meer reeds gehuwde personen naar Nederland en nam tevens voor ongehuwde immigranten de kans toe om een Surinaamse partner te vinden. Zoals in paragraaf 4.5 duidelijk is geworden, is het percentage

tweede-generatie Surinamers met Surinaams-Hollandse ouders niet specifiek voor onze steekproef; landelijk vinden we vergelijkbare cijfers.

7.2 De maatschappelijke positie van tweede-generatie Surinamers

In paragraaf 4.2 is aangegeven hoe de maatschappelijke positie van de respondenten geoperationaliseerd is. Als indicatoren voor de maatschappelijke positie gebruiken we het opleidingsniveau, de arbeidsstatus en de woonstatus. Over het al dan niet verrichten van arbeid, de deelname aan het onderwijs en het bereikte opleidingsniveau van de respondenten is in hoofdstuk 4 reeds enige informatie gegeven bij de beschrijving van de steekproef (zie paragraaf 4.4). In deze paragraaf ligt de nadruk op de maatschappelijke positie van tweede-generatie Surinamers in vergelijking met eerste-generatie Surinamers en Hollanders van dezelfde leeftijd. Bovendien betrekken we, net als bij de etnisch-culturele positie, waar mogelijk de afkomst van de tweede generatie Surinamers in de analyse.

7.2.1 Opleidingsniveau

Het opleidingsniveau is niet van alle ondervraagden op dezelfde manier vast te stellen, aangezien ongeveer de helft van hen ten tijde van het onderzoek nog een opleiding volgde. We behandelen daarom degenen die nog aan een opleiding deelnamen en degenen die hun opleiding reeds hadden afgerond apart. Om toch een indicatie te hebben van het opleidingsniveau van de totale groep, is in paragraaf 4.4 tabel 4.3 samengesteld. Tevens is in paragraaf 4.5 onze steekproef vergeleken met die van tweede-generatie Surinamers in het onderzoek Sociale Positie en Voorzieningsgebruik Allochtonen (SPVA) van 1991. Van de SPVA-gegevens is het hoogst behaalde diploma van de ondervraagden gebruikt. Het gaat dus om een andere bepaling van het opleidingsniveau dan wij in de rest van dit hoofdstuk hanteren. Omwille van de vergelijking is in tabel 4.5 dus het hoogst behaalde diploma van de schoolgaanden en niet-schoolgaanden uit ons onderzoek bepaald en zijn de gegevens naast die van het SPVA gezet. Uit de vergelijking met de SPVA-data in hoofdstuk 4 is gebleken dat zich in onze steekproef relatief weinig personen met een lage opleiding en relatief veel met een hoge opleiding bevinden. De personen in onze steekproef zijn dus relatief hoog opgeleid. Ook als we onze cijfers over het opleidingsniveau van de tweede generatie naast cijfers van het opleidingsniveau van autochtonen en van eerste-generatie Surinamers zetten, blijft deze conclusie gehandhaafd. Een mogelijke oorzaak is dat non-response vooral optreedt onder lager opgeleiden wanneer men hen zelf vraagt aan een onderzoek mee te werken. In de SPVA-enquêtes is

gebruikgemaakt van huishoudenspools, waarbij de vader over de kinderen is ondervraagd. Toch is het niet onmogelijk dat ook in de SPVA-enquêtes non-response specifiek onder laagopgeleiden voorkomt. De enige verklaring die dan overblijft, is dat het opleidingsniveau in de steekproef feitelijk hoger is dan gemiddeld vanwege het migratiecohort waar dit onderzoek betrekking op heeft. Om de resultaten over het opleidingsniveau in het hiernavolgende beter te kunnen plaatsen, geven we hier nogmaals de gegevens uit tabel 4.5 van hoofdstuk 4 weer.

Tabel 7.1 Hoogste behaalde diploma van schoolgaande en niet meer schoolgaande tweede generatie Surinamers van 15-35 jaar in het landelijke SPVA onderzoek (1991) en in onderhavig onderzoek, in percentages.

Error! Bookmark not defined.	SPVA *	onderhavig onderzoek	
	opleiding afgerond (n=51)	opleiding afgerond (n=157)	schoolgaand (n=144)
geen/basis o.w.	16	8	0
LBO	24	16	10
MAVO	20	15	17
MBO	12	15	18
HAVO/WVO	16	16	17
HBO	12	17	14
WO	2	13	23

* De 62 schoolgaande ondervraagden uit de SPVA-steekproef vormen geen goede vergelijkingsgroep en zijn daarom niet opgenomen

Schoolgaanden

Ongeveer de helft van de ondervraagden (51%) volgt een opleiding. Dit hoge percentage heeft te maken met de leeftijd van de ondervraagden; in de leeftijdscategorie van 15 tot 19 jaar volgt zelfs 87% een opleiding -- waarvan 4% een avondopleiding. Het is mogelijk dat ondervraagden hun opleiding na het onderzoek hebben afgebroken en dus uiteindelijk een lager opleidingsniveau hebben bereikt dan wij hier registreren, maar het is niet waarschijnlijk dat dit veelvuldig is voorgekomen. Waarschijnlijker is dat vooral de jongere ondervraagden (tussen 15 en 18 jaar) nog een andere vervolgopleiding zijn gaan volgen, waarmee hun uiteindelijke opleidingsniveau hoger zal zijn dan hier

geregistreerd.

Ongeveer 10% van de ondervraagden neemt deel aan lager beroepsonderwijs, 17% aan middelbaar algemeen onderwijs, 18% aan middelbaar beroepsonderwijs, 17% aan havo/vwo, 14% aan hoger beroepsonderwijs en 23% aan wetenschappelijk onderwijs. In vergelijking met cijfers van Amsterdam (Groen en Nottelman 1993) volgt een duidelijk hoger percentage van de respondenten een wetenschappelijke opleiding of hbo dan dezelfde leeftijdsgroep autochtone Amsterdammers. Hiervoor hebben we reeds twee factoren genoemd die dit gunstige beeld bewerkstelligen: een mogelijk selectieve hoge response van hoogopgeleide mensen in het onderzoek en de migratiegeschiedenis; de kinderen uit de elitegroep hebben een gemiddeld hoog opleidingsniveau.

Omdat we eerder veronderstelden dat ondervraagden met één Surinaamse ouder mogelijk deel uitmaken van een beter gesitueerde groep, is nagegaan of er verschil bestaat tussen het opleidingsniveau van de respondenten met één en twee Surinaamse ouder(s). Dit blijkt het geval te zijn: schoolgaanden met één Surinaamse ouder nemen gemiddeld aan een hogere opleiding deel dan schoolgaanden met twee Surinaamse ouders: $\chi^2_{(2)} = 11.74$ ($p=.003$) -- overigens heeft dit ook te maken met de gemiddeld hogere leeftijd van ondervraagden van Surinaams-Hollandse afkomst.

Evenals Berdowski (1994), die constateert dat zowel autochtone als Surinaamse meisjes in Amsterdam succesvoller op school zijn dan jongens, vinden wij een significant verschil tussen het opleidingsniveau van jongens en meisjes: $\chi^2_{(2)} = 10.09$ ($p=.02$). Schoolgaande meisjes in dit onderzoek hebben gemiddeld een iets hoger opleidingsniveau dan jongens.

Ondervraagden die geen onderwijs meer volgen

Van deze respondenten heeft 8% lager algemeen vormend onderwijs als hoogste opleidingsniveau, 16% heeft een opleiding op lbo-niveau, 15% een opleiding op mavo-niveau, 15% een opleiding op mbo-niveau, 16% havo/vwo, 17% hbo en 13% heeft een wetenschappelijk opleiding. Ook hier is het opleidingsniveau hoog vergeleken met dat van autochtone jongeren van dezelfde leeftijd in Amsterdam (Groen en Nottelman 1993). Het opleidingsniveau van tweede-generatie Surinamers in onze steekproef is bovendien aanzienlijk hoger dan dat van eerste-generatie Surinamers in Amsterdam (idem).

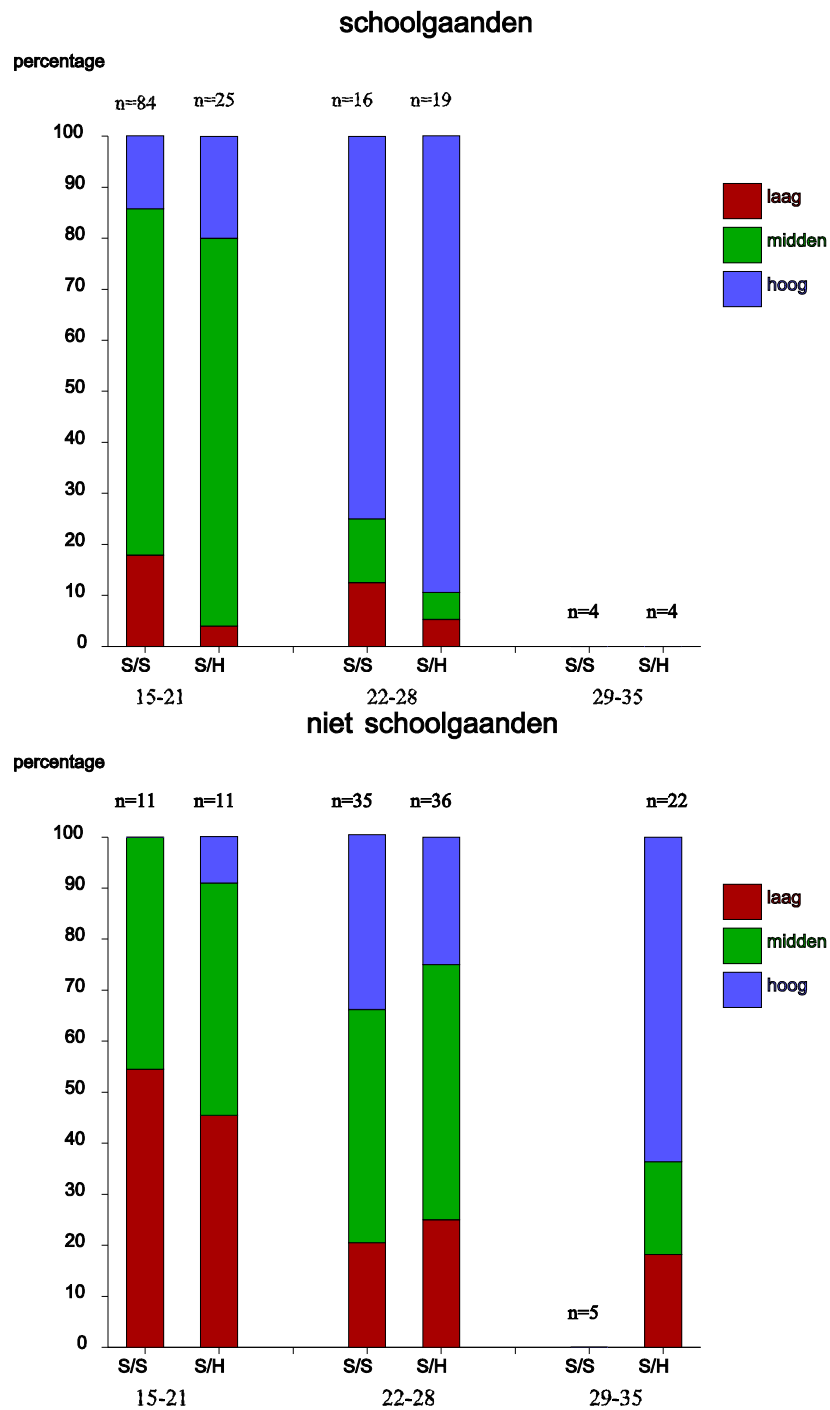
Tussen personen met één en twee Surinaamse ouder(s) constateren we hier geen significante verschillen: $\chi^2_{(2)} = 1.49$ ($p=.48$).¹¹ Ook tussen meisjes en jongens vinden we geen significante verschillen: $\chi^2_{(2)} = 2.72$ ($p=.26$).

In figuur 7.2 zijn twee histogrammen weergegeven waarin afkomst,

¹¹ Hier is de indeling in drie opleidingsniveaus gebruikt: hoog, midden en laag.

leeftijd en opleidingsniveau (in drie categorieën) zijn verdisconteerd. Deze dienen vanwege de kleine aantallen per categorie met voorzichtigheid bezien te worden. De ondervraagden met één Surinaamse ouder en één ouder die noch Surinaams noch Hollands is, zijn vanwege een te gering aantal ondervraagden niet opgenomen. In figuur 7.2 is te zien dat schoolgaanden van 15 tot 21 jaar zich hoofdzakelijk in onderwijs op het middenniveau bevinden; 35 schoolgaanden van 22 tot 28 jaar vinden we hoofdzakelijk in onderwijs op het hogere niveau. Bij degenen met één Surinaamse ouder is voor beide leeftijdscategorieën steeds de groep met de hogere opleiding iets groter. Voor de niet-schoolgaanden geldt dat een hoog percentage personen een hogere opleiding heeft afgerond, vooral in de middelste en hoogste leeftijdsgroep.

Als algemene conclusie kan worden gesteld dat de tweede generatie Surinamers van ons onderzoek een aanzienlijk betere positie innemen dan eerste-generatie Surinamers, alsook een gunstigere positie dan Nederlandse leeftijdgenoten. Een minder gunstig punt is dat onze respondenten vergeleken met Nederlandse leeftijdgenoten tot erg hoge leeftijd onderwijs volgen (Distelbrink en Veenman 1994).

Figuur 7.2 Opleidingsniveau naar leeftijdscategorie en afkomst

7.2.2 Arbeidsparticipatie

In hoofdstuk 4 zijn de bezigheden van de ondervraagden in dit onderzoek vergeleken met die van autochtonen en eerste- en tweede-generatie Surinamers in het onderzoek Sociale Positie en Voorzieningengebruik Allochtonen (SPVA) van 1991. We herhalen ook hier voor alle duidelijkheid de tabel uit hoofdstuk 4 waarin deze vergelijking is weergegeven.

Tabel 7.2 Hoofdbezigheid van autochtonen en eerste en tweede generatie Surinamers van 15-35 in het landelijke SPVA- onderzoek (1991) en van tweede generatie Surinamers in onderhavig onderzoek, in percentages.

Error! Bookmark not defined.	autochtonen SPVA (n=742)	1e gen.Sur SPVA (n=772)	2e gen.Sur SPVA (n=115)	2e gen. Sur onderhavig onderzoek (n=301)
werkend (>18 uur)	60	40	27	34
schoolgaand	21	23	55	51
werkloos *	6	18	10	10
huisvrouw	11	16	6	4
anders	2	3	2	1

* Dit is niet het werkloosheidspercentage zoals door het arbeidsbureau gehanteerd (werklozen als percentage van de beroepsbevolking), maar het percentage werklozen van de totale steekproef.

Van de ondervraagden in onze steekproef werkt 34% meer dan 3 dagen; bij het SPVA is dat 27%. In onze steekproef volgt 51% een dagopleiding (SPVA: 55%), is 10% werkloos (SPVA idem) en is 4% huisvrouw (SPVA: 6%). In onze steekproef bevinden zich dus iets meer schoolgaanden en iets minder werkenden dan in de SPVA-steekproef, maar qua bezigheden wijkt onze steekproef niet sterk af van die van het SPVA.

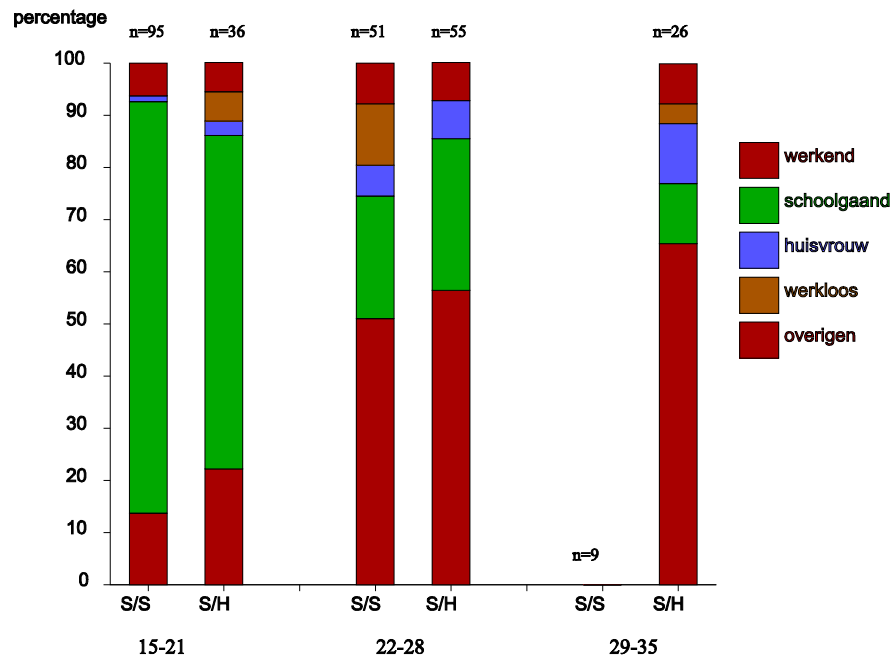
De arbeidsparticipatie wordt hier niet berekend op basis van de totale steekproef, maar op basis van de personen die tot de beroepsbevolking gerekend kunnen worden. Deze bestaat uit de werkenden en werklozen; scholieren en huisvrouwen behoren hier niet toe.

Op deze wijze berekend, valt 44% van de steekproef te beschouwen als behorend tot de beroepsbevolking. Dit percentage is zeer laag, niet alleen vergeleken met autochtonen in Amsterdam van 15 tot 34 jaar in het jaar van de enquête (74%), maar ook vergeleken met eerste-generatie Surinamers in Amsterdam van 15 tot 34 jaar (63%) (Groen en

Nottelman 1993). In onze steekproef zijn relatief meer 15 tot 24-jarigen, terwijl in de steekproef van Groen en Nottelman relatief meer 25 tot 34-jarigen te vinden zijn. Vanwege het sterk afwijkende cijfer is gecontroleerd of de oververtegenwoordiging in de jongste leeftijdscategorie misschien de oorzaak is van het lage percentage in de beroepsbevolking. Zoals uit tabel 7.3 duidelijk wordt, is het percentage voor 15 tot 24-jarige eerste-generatie Surinamers (48) nog steeds aanzienlijk hoger dan ons percentage voor de tweede generatie (35); voor 25 tot 34-jarigen is het verschil minder groot (respectievelijk 79 en 73). Het percentage ondervraagden dat onder de beroepsbevolking valt, is dus laag en het percentage schoolgaanden is hoog, ook als we controleren voor leeftijd. Dit geldt in sterkere mate voor de 15 tot 24-jarigen. Het hoge opleidingsniveau hangt samen met het hoge percentage scholieren.

Tabel 7.3 Percentage personen dat tot de beroepsbevolking gerekend kan worden in het onderzoek van Groen & Nottelman (1993) en in het onderhavig onderzoek.

	15-24	25-34
autochtonen (Groen & Nottelman)	59%	86%
1e gen. Sur.(Groen & Nottelman)	48%	79%
2e gen. Sur.	35%	73%

Figuur 7.3 Bezigheden van ondervraagden naar leeftijd en afkomst

In figuur 7.3 zijn de bezigheden van de ondervraagden weergegeven naar afkomst en leeftijd. We constateren een hoger percentage werkenden met de toename van de leeftijd. Ook het percentage huisvrouwen is in de leeftijdsgroep van 29-35 hoger dan in de leeftijdsgroep van 15-21.

De 112 werkende respondenten zijn onder andere in de volgende beroepen actief: datatypist, administratief medewerk(st)er, winkelpersoneel, ziekenverzorg(st)er, chauffeur, militair, kok, marketing-medewerker, software-ontwikkelaar, jurist, accountant en balletdanser. Langbroek en Muus (1991) constateren een oververtegenwoordiging van Surinamers ten opzichte van het landelijk gemiddelde in administratieve en commerciële functies en een ondervertegenwoordiging in bijvoorbeeld de agrarische sector. Ingedeeld naar beroepsgroep zien we dat ook in onze steekproef niemand werkzaam is in de landbouw (weinig verrassend in Amsterdam), terwijl zeer veel respondenten een administratief beroep noemen. Weinig ondervraagden noemen een beroep in de technische sfeer, behalve een aantal computerprogrammeurs, één automonteur en één elektricien. Twee ondervraagden noemen een beroep in de kunst en één een beroep in de sport. Beroepen in het toerisme, de horeca en de dienstverlening zijn regelmatig genoemd.

7.2.3 *Werkloosheid*

Van eerste-generatie Surinamers is bekend dat vergeleken met autochtonen een hoog percentage werkloos is. Op basis van gegevens van de Mini Arbeidskrachten Telling van de gemeente Amsterdam is berekend dat de werkloosheid onder eerste-generatie Surinamers van 15 tot 34 jaar in Amsterdam in het jaar van de ondervraging (1991) 45% was, terwijl dat percentage onder autochtonen in dezelfde leeftijdscategorie slechts 16% was. De ontwikkeling van het werkloosheidspercentage over de generaties is een interessant gegeven. De werkloosheid als percentage van de beroepsbevolking is in onze steekproef 21%. Tweede-generatie Surinamers in ons onderzoek zijn dus relatief iets vaker werkloos dan autochtonen in Amsterdam, maar relatief minder frequent werkloos dan eerste-generatie Surinamers in Amsterdam. Vergeleken met eerste-generatie Surinamers is er dus een betere positie te constateren, vergeleken met autochtonen een achterstand. We merken wel op dat in dit onderzoek het aandeel van personen in de beroepsbevolking laag is: veel ondervraagden volgen nog een opleiding. Berekeningen van het Sociaal en Cultureel Planbureau (Tesser et al. 1996) tonen aan dat de werkloosheid onder Surinamers in de periode 1987-1994 scherp is gedaald, vooral onder Surinaamse vrouwen. Het werkloosheidspercentage, berekend op basis van de beroepsbevolking in onze steekproef, is bij de groep met twee

Surinaamse ouders 26% en bij de groep van Surinaams-Hollandse afkomst 17%.

In de vragenlijst is een aantal items opgenomen over de manier waarop werkloosheid wordt ervaren en hoe men daarmee omgaat. Zoals in hoofdstuk 5 al naar voren kwam, hebben slechts twaalf werklozen dit speciale onderdeel in de vragenlijst beantwoord. De overige respondenten die volgens de officiële definitie werkloos zijn, hebben óf de items voor scholieren óf die voor werkenden ingevuld, omdat zij die meer op zichzelf van toepassing achten, bijvoorbeeld omdat ze een avondopleiding volgen of twee dagen of minder werken. Van de twaalf ondervraagden die de vragen over werkloosheid wél hebben beantwoord, zijn er zes die zich in een tussenfase tussen school en werk bevinden, veelal hoger opgeleiden. Ook zijn er twee die een beroep hebben waarin zij vrijwel alleen op freelance basis werkzaam zijn. In dit type beroep zijn periodes van werkloosheid onvermijdelijk. Slechts bij een enkeling lijkt sprake van een problematische situatie. We kunnen ervan uitgaan dat het perspectief op betaalde arbeid van degenen die een avondopleiding volgen, verbetert zodra zij hun opleiding afronden. We vermoeden dat de genoemde cijfers over werkloosheid enigszins vertekend zijn door de -- vergeleken met werkenden en schoolgaanden -- hogere non-response onder werklozen. Ook bij ander onderzoek onder jong volwassenen is geconstateerd dat de non-response onder werklozen en lager opgeleiden relatief hoog is: zij verlenen minder snel medewerking aan surveys dan bijvoorbeeld werkenden of schoolgaanden. Taris et al. (1993) constateren naar aanleiding van een longitudinaal onderzoek dat respondenten die in een eerste meting werkloos zijn significant minder meedoen aan een tweede meting dan respondenten die werken of naar school gaan. Volgens Van der Velde (1994: 68) bestaat er een relatie tussen non-response enerzijds en het 'zich minder goed voelen' en 'in minder gunstig beschouwde positie verkeren' anderzijds.

7.2.4 Kenmerken van huisvrouwen

Onder de respondenten bevinden zich vijftien huisvrouwen. Huismannen komen niet voor. Er zijn evenmin vrouwen die zichzelf huisvrouw noemen terwijl zij geen kinderen hebben. Onder de huisvrouwen bevinden zich vier moeders die financieel afhankelijk zijn van hun partner, zeven alleenstaande moeders die van een uitkering leven, één vrouw die met partner en kind van een uitkering leeft en drie moeders met een baan van minder dan drie dagen. Slechts twee huisvrouwen (met kind) vallen in de jongste leeftijdscategorie (15-21), in de middencategorie (21-28) vallen acht huisvrouwen en in de oudste categorie (29-35) zes. Zes huisvrouwen hebben twee Surinaamse ouders, acht huisvrouwen zijn van Surinaams-Hollandse afkomst en één huisvrouw is van Surinaams-overige afkomst.

7.2.5 *Kwaliteit van de woning, woonbuurt en huishoudensvorm*

In hoofdstuk 4 is aangegeven hoe de woonstatus is geoperationaliseerd. Huurprijs, ouderdom en oppervlakte van de woning zijn daar samengevoegd tot één indicator voor woonkwaliteit (zie paragraaf 4.2.5). We vergelijken hier in tegenstelling tot de overige twee indicatoren voor de maatschappelijke positie onze steekproef niet met autochtonen en eerste-generatie Surinamers, omdat we op het moment van de analyse niet over direct vergelijkbare gegevens beschikten. Naast de kwaliteit van de woning gaan we in op de woonbuurt en huishoudensvorm. Deze onderwerpen vallen niet onder de maatschappelijke positie, maar zijn daaraan gerelateerd. We beschikken over postcodes en gebruiken deze om wat extra informatie te geven over de woonsituatie van tweede-generatie Surinamers en daaraan gerelateerd aan hun huishoudensvorm.

Wanneer drie categorieën voor woonkwaliteit worden gehanteerd (de scores 0-18 verdeeld in 0-6 = lagere kwaliteit; 7-12 = middelmatige kwaliteit; 13-18 = hogere kwaliteit), blijkt dat de helft van de woningen van respondenten in de hoogste categorie valt, de andere helft in de middencategorie. Ook Tesser et al. (1995) constateren dat Surinamers in woningen van behoorlijke kwaliteit wonen. Zij concluderen dat allochtonen in het algemeen overwegend in wijken gehuisvest zijn met relatief slechte woningen, maar dat Surinamers in betere woningen gehuisvest zijn dan de overige allochtonen. Het woonruimteverdelingssysteem in Amsterdam en huursubsidieregelingen maken het mogelijk dat men kan kiezen voor relatief (ten opzichte van het inkomen) duurere woningen.

Ondervraagden met twee Surinaamse ouders wonen ten opzichte van ondervraagden met Surinaams-Hollandse ouders in duurere en grotere woningen: op de samengestelde indicator komen zij vaker in de hoogste categorie terecht. Het verschil tussen ondervraagden met twee Surinaamse ouders en ondervraagden met één Hollandse en één Surinaamse ouder is significant: huurprijs: $t^2_{(6)} = 13.6$; oppervlakte: $t^2_{(5)} = 11.8$; woonkwaliteit $t^2_{(2)} = 5.3$.

Overigens hangt het wonen in grote en dure woningen positief samen met het aantal huisgenoten. Onder de ondervraagden met twee Surinaamse ouders komen relatief meer jongeren voor die bij hun ouders inwonen, terwijl onder degenen van Surinaams-Hollandse afkomst meer ondervraagden voorkomen die alleen wonen of uitsluitend met een partner samenwonen.

Naast de kwaliteit van de woning stellen we de woonbuurt vast, op basis van de postcode. We gaan hierbij uit van de indeling in stadsdelen, met enkele vereenvoudigingen om op postcodenummer te kunnen selecteren. Het aantal ondervraagden in de verschillende

stadsdelen is weergegeven in tabel 7.4. Voor een aantal gegevens in deze tabel gaan we uit van een indeling in vier categorieën: (1) Centrum-Zuid (de Binnenstad, Zuid, Rivierenbuurt en Buitenveldert); (2) 'oude' wijken (Spaarndammer-, Staatslieden- en Westerparkbuurt, Oud-West, de Baarsjes/ Schinkelbuurt, Bos en Lommer, de Pijp, Oost, Indische Buurt; (3) de 'nieuwere' wijken (Zeeburg (Oostelijke Eilanden), Nieuw-West, Watergraafsmeer en Noord; en (4) Zuid-Oost.

Tabel 7.4 Aantal ondervraagden naar afkomst per stadsdeel en buurttype.

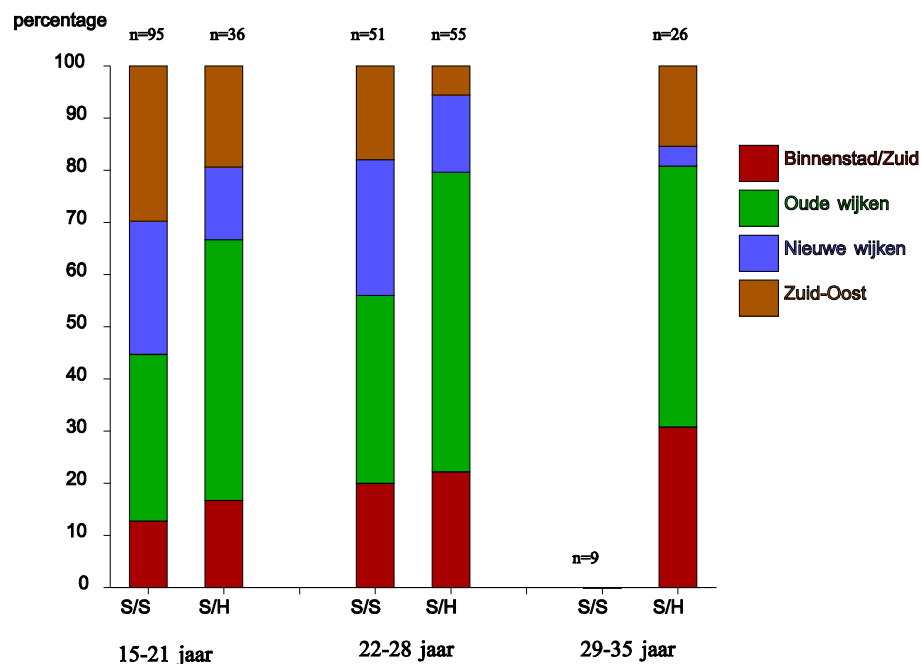
stadsdeel	aantal	%	comb inatie %	twee Sur ouders (n=153) %	Sur/Hol ouders (n=116) %	Sur/ov ouders (n=29) %
Binnenstad	23	7,7	19	15	22	30
Zuid	13	4,3				
Rivierenbuurt	15	5,0				
Buitenveldert	6	2,0				
Westerpark	10	3,3	42	33	53	41
Oud West	20	6,6				
De Baarsjes/Schinkelbuurt	14	4,7				
Bos en Lommer	26	8,6				
De Pijp	23	7,6				
Oost	31	10, 3				
Nieuw West	30	10,	20	26	12	19
Watergraafsmeer	1	1				
Noord	23	0,3				
Zeeburg	6	7,7 2,0				
Zuid-Oost	57	19, 1	19	26	12	11
Totaal *	298 (3 missing values voor stadsdeel)					

* Door afronding tellen percentages niet op tot 100%

Uit tabel 7.4 blijkt dat tweede-generatie Surinamers in bijna alle stadsdelen te vinden zijn. Het hoogste percentage (19%) vinden we in Zuid-Oost (het betreft hier een samenvoeging van het hoogbouwgebied de Bijlmer en de lage nieuwbouwwijken ten zuiden van de Bijlmer), vervolgens in Oost (10%) en Nieuw-West (eveneens 10%). Uit de tabel blijkt tevens dat relatief meer ondervraagden met twee Surinaamse ouders in de nieuwere wijken en in Amsterdam Zuid-Oost wonen, terwijl relatief meer ondervraagden met één Surinaamse ouder in de

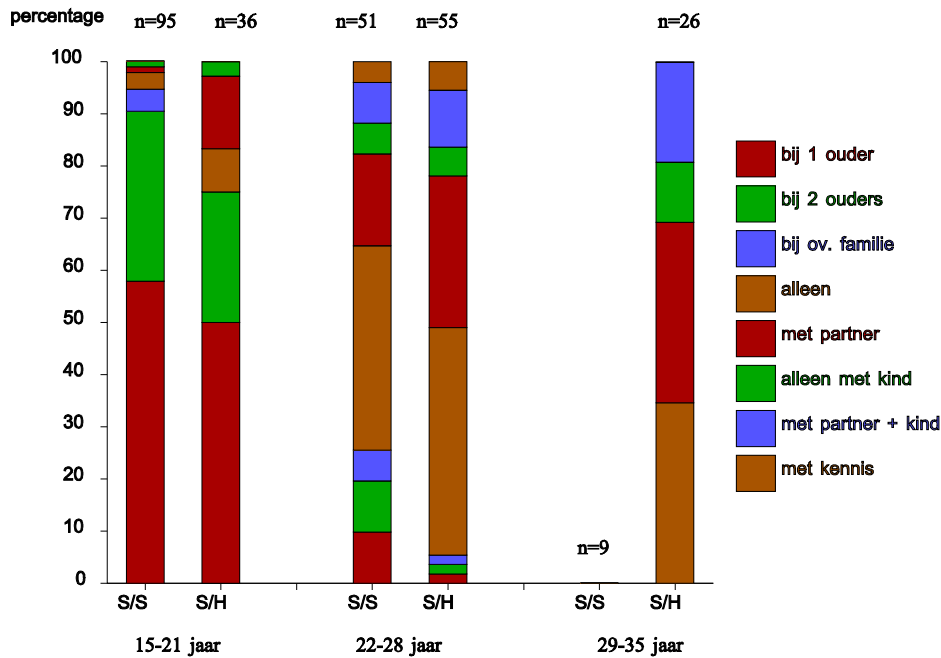
oude stadswijken wonen.¹²

De gegevens uit tabel 7.4 zijn grafisch weergegeven in figuur 7.4. In figuur 7.5 is de huishoudensvorm van de respondenten weergegeven naar afkomst en leeftijd.

Figuur 7.4 Woonbuurt van de ondervraagden naar afkomst en leeftijd

¹² Groen en Nottelman (1993) constateren dat in de combinaties West/Pijp (Spaarndammer-, Staatslieden- en Westerparkbuurt, Oud-West, de Pijp), Oud-Oost (Oost, Watergraafsmeer, Zeeburg) en Zuid-Oost de werkloosheid aanzienlijk hoger is dan gemiddeld in Amsterdam, terwijl in Centrum-Zuid (de Binnenstad, Zuid, Rivierenbuurt en Buitenveldert), Nieuw-West, de Baarsjes en Bos en Lommer de werkloosheid lager is dan gemiddeld.

Figuur 7.5 Huishoudensvorm van de ondervraagden naar afkomst en leeftijd

De kwaliteit van de woning heeft een direct verband met woonbuurt en met de vraag of respondenten zelfstandig dan wel bij de ouders wonen. Ondervraagden met twee Surinaamse ouders zijn gemiddeld vier jaar jonger en wonen vaker bij hun ouder(s) in grotere woningen dan ondervraagden van Surinaams-Hollandse afkomst. De grotere woningen zijn te vinden in de nieuwere wijken. Ondervraagden van Surinaams-Hollandse afkomst wonen vaker alleen of samen met een partner, zoals duidelijk wordt uit figuur 7.5. Deze alleenstaanden en samenwonenden wonen vaak in twee- en driekamerwoningen, die meer voorkomen in de 'oude' wijken.

7.2.6 De drie indicatoren voor de maatschappelijke positie tezamen bezien

Uit het voorafgaande is duidelijk geworden dat een aantal kenmerken van de respondenten samenhangen. De afkomst van de ondervraagden is gerelateerd aan de migratiegeschiedenis van Surinamers en daarmee aan de leeftijd van de ondervraagden. De oudere ondervraagden zijn vaak van Surinaams-Hollandse afkomst, terwijl de jongere vaak van Surinaams-Surinaamse afkomst zijn. Afkomst en leeftijd hebben invloed op het bereikte opleidingsniveau: naarmate de ondervraagden ouder zijn, bereiken ze een hoger opleidingsniveau. In de categorie met één Surinaamse en één Hollandse ouder heeft 43% een hoog opleidingsniveau, terwijl in de groep met twee Surinaamse ouders 27%

een hoog opleidingsniveau heeft. Degenen met twee Surinaamse ouders zijn echter gemiddeld vier jaar jonger en kunnen nog een hogere opleiding bereiken in de nabije toekomst.

Een andere consequentie van de lagere gemiddelde leeftijd van de ondervraagden met twee Surinaamse ouders is dat er zich onder hen meer schoolgaanden bevinden dan onder degenen van Surinaams-Hollandse afkomst. Onder de laatste groep bevindt zich een hoger percentage werkenden. Er blijkt sprake van duidelijk verschillende kenmerken van de groepen met één respectievelijk twee Surinaamse ouder(s).

Naast afkomst en leeftijd is mogelijk sekse van invloed op opleidingsniveau en bezigheden. Als we de bezigheden van mannen en vrouwen met één respectievelijk twee Surinaamse ouder(s) afzonderlijk bezien, blijkt dat het percentage werkenden onder mannen steeds iets hoger is dan onder vrouwen. Bij degenen met twee Surinaamse ouders komt dat omdat er meer vrouwen in de categorie overigen vallen: huisvrouwen en werklozen. Bij degenen van gemengd Surinaams-Hollandse afkomst komt dat omdat zeer veel meisjes nog een opleiding volgen, ondanks hun gemiddeld hogere leeftijd.

Onder respondenten met twee Surinaamse ouders komen wat meer vrouwen met een hogere opleiding voor en wat meer mannen met een lage opleiding. Onder degenen van Surinaams-Hollandse afkomst komen zowel meer mannen met een lage opleiding voor als meer mannen met juist een hogere opleiding; de vrouwen zijn daar oververtegenwoordigd in de middencategorie.

Op basis van onze gegevens over de kwaliteit van de woning is weinig interessants te constateren over de woonstatus als indicator van de maatschappelijke positie.

7.3 De invloed van opleidingsniveau, leeftijd, sekse, afkomst en bezigheid op de componenten van de etnisch-culturele positie

In de vorige paragraaf is naar voren gekomen dat opleidingsniveau en bezigheid (twee indicatoren van de maatschappelijke positie) met elkaar, maar ook met leeftijd en afkomst samenhangen. We gaan nu in op de etnisch-culturele positie. Eerst nemen we met behulp van een variantieanalyse (ANOVA) het effect van de genoemde kenmerken op de etnisch-culturele positie in één analyse op om hun relatieve invloed vast te stellen. Voor de volledigheid nemen we ook de invloed van sekse op de etnisch-culturele positie in de analyse op. In paragraaf 7.4 gaan we dieper in op de afzonderlijke componenten van de etnisch-culturele positie.

In deze paragraaf hanteren we als afhankelijke variabelen: de etnische zelfdefinitie, de oriëntatie op de Surinaamse taal en cultuur, de contacten in Suriname via post en telefoon, Surinaamse steun als

percentage van de totale steun, de oriëntatie op contacten in de Surinaamse groep en de gepercipieerde positietoewijzing. Omdat de meetinstrumenten van de etnisch-culturele positie samenhangen (zie de correlatiematrix, tabel 6.1), verwachten we dat ook de invloed van de vijf onafhankelijke variabelen min of meer volgens hetzelfde patroon verloopt.

We verdelen de ondervraagden in drie leeftijdscategorieën: 15-21, 22-28, 29-35; drie opleidingscategorieën: laag (basisonderwijs, lbo), midden (middelbaar algemeen, mbo, havo/vwo) en hoog (hbo, wetenschappelijk onderwijs); drie hoofdbezigheden: werkend, schoolgaand en overigen, en twee afkomstcategorieën: beide ouders zijn in Suriname geboren, dan wel één ouder is in Suriname geboren en één ouder in Nederland. Ondervraagden met één ouder uit Suriname en één ouder uit een derde land laten we buiten beschouwing.

In tabel 7.5 zijn de uitkomsten van zes ANOVA's gegeven. Daarin zijn de door ANOVA gecorrigeerde gemiddelden, dat wil zeggen de gemiddelden rekening houdend met de overige effecten, en de bèta's weergegeven. De laatste zijn indicatoren voor de relatieve invloed van een variabele. Bij de bèta is met een sterretje aangegeven of het hoofdeffect van deze variabele significant is. In de tekst zijn de significante hoofd- en interactie-effecten opgenomen met hun F- en p-waarden. In de variantieanalyse zijn interactie-effecten van de derde en hogere orde buiten beschouwing gelaten. We behandelen eerst de kolommen afzonderlijk en vergelijken ze daarna.

Tabel 7.5 De invloed van afkomst, sekse, leeftijd, opleidingsniveau en bezigheid op de indicatoren voor de etnisch-culturele positie: gecorrigeerd gemiddelde, bèta en significantie van hoofdeffecten volgens ANOVA.

	zelfdefinitie (0-5)		oriëntatie op Sur. taal en cultuur (0- 4)		contacten in Suriname d.m.v. post en telefoon (0-4)		Sur. steun (g+o) als pct van de totale steun (0- 100)		oriëntatie op vriendschap in Surinaamse kring (0-7)		toewijzing (0-5)	
	gem.	bèta	gem.	bèta	gem.	bèta	gem.	bèta	gem.	bèta	gem.	bèta
<i>afkomst</i>		.52***		.46***		.14*		.60***		.29***		.23***
2 Sur. ouders (n=154)	3.0		3.5		1.2		67		3.0		2.5	
Sur/Nl ouder (n=117)	1.3		2.1		0.9		24		2.9		1.8	
<i>sekse</i>		.04		.03		.13*		.00		.09		.15*
mannen (n=116)	2.2		2.8		0.9		48		3.7		2.4	
vrouwen (n=155)	2.3		2.9		1.2		49		3.4		1.0	
<i>leeftijd</i>		.12		.15		.09		.08		.15		.21*
15-21 (n=130)	2.5		3.1		1.2		51		3.8		2.3	
22-28 (n=106)	2.1		2.7		1.0		45		3.3		1.4	
29-35 (n=35)	2.2		2.5		1.2		48		3.2		1.7	
<i>opleidingsniveau</i>		.09		.13		.04		.16**		.14		.15
laag (n=49)	2.1		2.8		1.0		53		3.4		2.1	
midden (n=131)	2.4		3.1		1.1		53		3.8		2.4	
hoog (n=91)	2.2		2.6		1.2		40		3.2		2.2	
<i>bezigheid</i>		.07		.10		.16*		.17**		.05		.12
werkend (n=101)	2.3		3.0		1.2		44		3.6		2.2	
schoolgaand (n=129)	2.3		2.9		1.1		55		3.4		2.0	
overige (n=41)	2.0		2.6		0.7		39		3.4		2.4	

*** p<.001, ** p<.01, * p<.05

7.3.1 *Etnische zelfdefinitie*

De effecten op de etnische zelfdefinitie zijn te vinden in de eerste kolom van tabel 7.5. Afkomst is de enige variabele die significante verschillen oplevert ($F=102.3$, $df=1$, $p=.000$). Ondervraagden met twee Surinaamse ouders hebben een hogere score op de zelfdefinitie maat (wat wil zeggen dat zij zich sterker oriënteren op een Surinaamse zelfdefinitie) dan degenen van Surinaams-Hollandse afkomst. De overige hoofdeffecten en twee-weg-interactie-effecten zijn niet significant. Dit betekent dat verschillen tussen mannen en vrouwen, alsook verschillen in bezigheden en opleidingsniveau niet significant zijn. Ook het interactie-effect tussen leeftijd en afkomst dat we op basis van de migratiegeschiedenis zouden verwachten, is niet significant gegeven de reeds gesignaleerde significante betekenis van afkomst. Afkomst vormt het belangrijkste effect op de zelfdefinitie ($\hat{\alpha}=.52$) en daarna, maar niet significant, leeftijd ($\hat{\alpha}=.12$). Uit de lage bèta's bij de andere variabelen is te concluderen dat de overige effecten zwak zijn: de bèta van sekse is slechts .04, de bèta van opleidingsniveau .09 en die van bezigheden .07. Met deze vijf variabelen wordt in dit model 36% van de variantie in etnische zelfdefinitie verklaard.

7.3.2 *Oriëntatie op de Surinaamse taal en cultuur*

In de tweede kolom van tabel 7.5 blijkt dat voor oriëntatie op de Surinaamse taal en cultuur ongeveer hetzelfde beeld naar voren komt als voor etnische zelfdefinitie: de gemiddelden van de twee afkomstcategorieën verschillen significant ($F=72.48$, $df=1$, $p=.000$). De score van ondervraagden met twee Surinaamse ouders is hoger dan die van ondervraagden met één Surinaamse ouder. Verder zijn noch de hoofdeffecten, noch de (twee-weg-)interactie-effecten significant. De relatieve invloed van de variabelen is te zien aan de bèta's: afkomst heeft een sterke en significante invloed ($\hat{\alpha}=.46$); leeftijd, opleidingsniveau en bezigheid hebben alle drie ongeveer een even sterke, maar niet significante invloed (respectievelijk $\hat{\alpha}=.15$; $\hat{\alpha}=.13$ en $\hat{\alpha}=.10$); sekse heeft nauwelijks invloed ($\hat{\alpha}=.03$). De verklaarde variantie in dit model is 33%.

7.3.3 *Contacten in Suriname via post en telefoon*

In de derde kolom van tabel 7.5 zien we dat voor de verklaring van verschillen in contacten in Suriname drie variabelen een significante invloed hebben: afkomst ($F=4.9$, $df=1$, $p=.03$), sekse ($F=4.4$, $df=1$, $p=.04$) en bezigheden ($F=3.5$, $df=2$, $p=.03$). Ondervraagden met twee Surinaamse ouders hebben meer contacten in Suriname dan

ondervraagden met één Surinaamse ouder. Het is opvallend dat het aantal Surinaamse ouders bij het onderhouden van contacten in Suriname geen sterke rol speelt: anders dan bij de voorgaande schalen verschillen de gemiddelden weinig. Vrouwen hebben meer contacten in Suriname dan mannen en het interactie-effect tussen afkomst en sekse is significant ($F=5.2$, $df=1$, $p=.02$). Vrouwen met twee Surinaamse ouders hebben de meeste contacten in Suriname, daarna mannen met twee Surinaamse ouders en daarna mannen van Surinaamse-Hollandse afkomst. Vrouwen van Surinaams-Hollandse afkomst hebben de minste contacten in Suriname. Verder hebben schoolgaanden meer contacten in Suriname dan werkenden, en werkenden meer dan overigen, gecontroleerd voor afkomst en leeftijd. De invloed van de overige variabelen en de invloed van de twee-weg-interactie-effecten zijn niet significant.

Wanneer we de relatieve effecten van de variabelen bekijken, blijken afkomst, sekse en bezigheden een ongeveer even sterke invloed te hebben ($\hat{\alpha}=.14$, $.12$ en $.16$), terwijl leeftijd en opleidingsniveau minder invloed hebben ($\hat{\alpha}=.08$ en $.06$). De verklaarde variantie in dit model is slechts 7%. Het lage percentage verklaarde variantie vergeleken met eerdere modellen is te verklaren uit de geringe invloed van afkomst.

7.3.4 Surinaamse steun als percentage van de totale steun

Bij deze afhankelijke variabele, de vierde kolom in tabel 7.5, hebben drie variabelen een significante invloed: afkomst ($F=184.9$, $df=1$, $p=.000$), opleiding ($F=5.4$, $df=2$, $p=.005$) en bezigheden ($F=5.7$, $df=2$, $p=.004$). Bij ondervraagden met twee Surinaamse ouders is het percentage steun uit Surinaamse kring hoger dan bij ondervraagden met één Surinaamse ouder. Schoolgaanden hebben vergeleken met werkenden en werklozen een relatief hoger percentage (gegeven plus ontvangen) steun binnen hun relaties met Surinaamse netwerkleden. Bij het middelste opleidingsniveau is het percentage steun van Surinaamse netwerkleden hoger dan bij het laagste en hoogste opleidingsniveau. We constateren verder een significant interactie-effect tussen afkomst en sekse ($F=4.6$, $df=1$, $p=.03$). Vrouwen met twee Surinaamse ouders hebben een hoger percentage steun uit Surinaamse kring dan mannen met twee Surinaamse ouders, terwijl voor personen van Surinaams-Hollandse afkomst juist de mannen een hoger percentage steun uit Surinaamse kring hebben dan vrouwen. De invloed van de overige variabelen en twee-weg-interactie-effecten is niet significant. De verklaarde variantie in dit model is 53%, waarbij afkomst een zeer sterke invloed heeft ($\hat{\alpha}=.60$), opleidingsniveau en leeftijd een matige invloed hebben ($\hat{\alpha}=.16$ en $\hat{\alpha}=.17$) en leeftijd en sekse nauwelijks ($\hat{\alpha}=.08$ en $.00$).

7.3.5 Oriëntatie op contacten in de Surinaamse groep

Hier vinden we weer een significant effect van afkomst ($F=26.6$, $df=1$, $p=.000$) en een significant interactie-effect tussen afkomst en sekse ($F=15.7$, $df=1$, $p=.001$). Vrouwen met twee Surinaamse ouders zijn sterker georiënteerd op contacten in de Surinaamse groep dan mannen van Surinaams-Hollandse afkomst. De overige hoofd- en interactie-effecten zijn niet significant. Het model heeft een verklaarde variantie van 20%, waarbij afkomst de meeste invloed heeft ($\hat{\alpha}=.29$), vervolgens leeftijd en opleidingsniveau ($\hat{\alpha}=.18$ en $.17$), en ten slotte sekse en bezigheden met de minste invloed ($\hat{\alpha}=.08$ en $.07$).

7.3.6 Gepercipieerde positietoewijzing

Bij positietoewijzing, de laatste kolom in tabel 7.5, vinden we een significante invloed van afkomst ($F=15.7$, $df=1$, $p=.000$), sekse ($F=7.3$, $df=1$, $p=.007$) en leeftijd ($F=5.2$, $df=2$, $p=.006$). Ondervraagden met twee Surinaamse ouders ondervinden meer positietoewijzing dan ondervraagden van Surinaams-Hollandse afkomst. Mannen en jongere ondervraagden percipiëren meer toewijzing dan vrouwen en oudere ondervraagden. Er is een significant twee-weg-interactie-effect tussen afkomst en opleidingsniveau ($F=3.1$, $df=2$, $p=.05$). De ondervraagden met één Surinaamse ouder en een hogere opleiding hebben een lagere toewijzingsscore dan ondervraagden met twee Surinaamse ouders en een lagere opleiding.

De totale verklaarde variantie in dit model is 14%, waarbij afkomst en leeftijd het sterkste effect hebben ($\hat{\alpha}=.23$ en $.21$), en sekse, opleidingsniveau en bezigheden een matig effect ($\hat{\alpha}=.15$, $.15$ en $.12$).

Wanneer we de invloed van afkomst, sekse, leeftijd, opleidingsniveau en bezigheden over de zeven meetinstrumenten vergelijken, kunnen we concluderen dat afkomst in alle zeven gevallen een significant (hoofd)effect oplevert.

De sekse van ondervraagden blijkt van invloed op de contacten in Suriname via post en telefoon en op de positietoewijzing. Vrouwen hebben meer contacten in Suriname dan mannen. Mannen ervaren meer positietoewijzing dan vrouwen.

Driemaal vinden we een significant interactie-effect tussen afkomst en sekse, namelijk bij contacten in Suriname, bij de Surinaamse steun als percentage van de totale steun en bij de oriëntatie op contacten in de Surinaamse groep. In deze drie gevallen constateren we hetzelfde patroon. Steeds hebben vrouwen met twee Surinaamse ouders een hogere score dan mannen met twee Surinaamse ouders, terwijl voor personen van Surinaams-Hollandse afkomst juist de mannen een hogere score hebben dan vrouwen.

In twee gevallen vinden we een significant effect van bezigheden, maar

niet op dezelfde manier. Werkenden hebben meer contacten in Suriname dan schoolgaanden en die weer meer dan overigen. Schoolgaanden hebben een hoger percentage Surinaamse ondersteuning van de totale steun dan werkenden en die weer meer dan overigen.

Opleidingsniveau speelt bij één meetinstrument een rol, namelijk de Surinaamse ondersteuning als percentage van de totale ondersteuning. Het lage en middelste opleidingsniveau hebben de hoogste score, dan het hoogste opleidingsniveau.

Leeftijd speelt voor alle afhankelijke variabelen een matige rol: de score neemt steeds af als leeftijd toeneemt. Slechts in één geval is het effect van leeftijd significant, namelijk bij positietoewijzing: de jongste groep ervaart meer positietoewijzing dan de andere twee leeftijdsgroepen. In de interactie-effecten is leeftijd niet significant. In paragraaf 7.1 is gebleken dat de migratiegeschiedenis van invloed is op het aantal tweede-generatie Surinamers van Surinaams-Hollandse en Surinaams-Surinaamse afkomst. Uit het feit dat het leeftijdseffect steeds niet significant van invloed is op de etnisch-culturele positie concluderen we dat het niet het geboortjaar op zichzelf is dat invloed uitoefent, maar dat de al dan niet gemengde afkomst van doorslaggevende betekenis is.

7.4 De componenten van de etnisch-culturele positie nader uitgewerkt

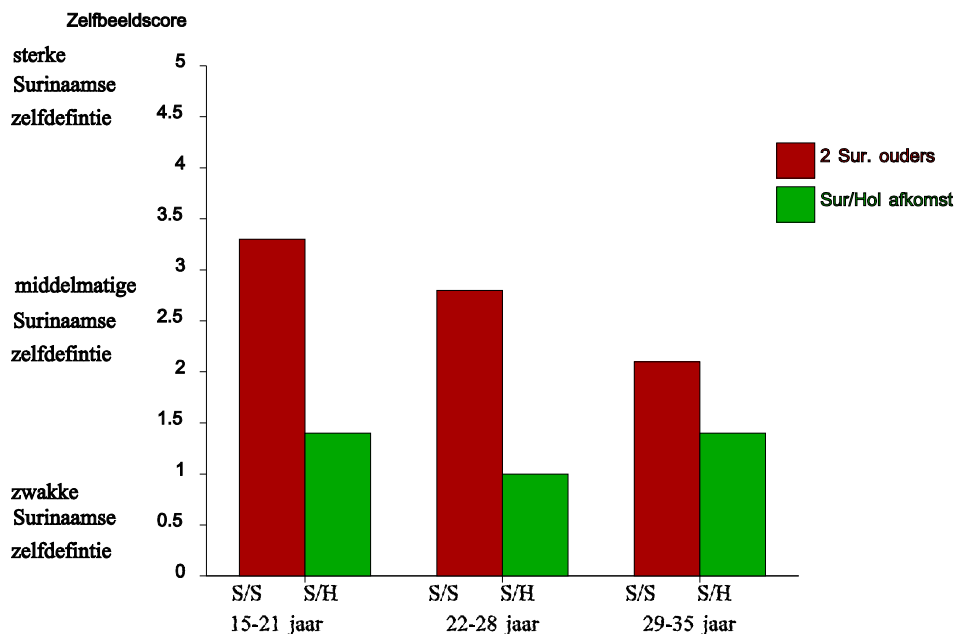
In de vorige paragraaf is duidelijk geworden welke variabelen van invloed zijn op de componenten van de etnisch-culturele positie. We zullen nu op elke component afzonderlijk dieper ingaan, rekening houdend met de kennis uit eerdere paragrafen. Inhoudelijke gegevens over de etnisch-culturele positie van de tweede generatie Surinamers zijn gedeeltelijk aan de orde geweest in de hoofdstukken 4 en 5 over de operationalisering van de etnisch-culturele positie en de evaluatie van de meetinstrumenten. We hanteren ook hier de indeling in componenten van de etnisch-culturele positie, die in de voorafgaande hoofdstukken beargumenteerd is.

7.4.1 Etnische zelfdefinitie

In paragraaf 5.1 is de constructie van de meetinstrumenten voor etnische zelfdefinitie besproken. Afkomst en leeftijd beïnvloeden de scores van de ondervraagden. Daarom is in figuur 7.6 de zelfbeeldscore weergegeven naar afkomst en leeftijdscategorie. In deze afbeelding is opnieuw duidelijk zichtbaar dat de neiging om zichzelf als Surinamer te definiëren (hogere zelfbeeldscore) sterker is bij ondervraagden met

twee Surinaamse ouders dan bij ondervraagden van Surinaams-Hollandse afkomst. Verder is zichtbaar dat een sterkere Surinaamse zelfdefinitie voorkomt bij degenen met twee Surinaamse ouders uit de jongere leeftijdscategorieën. Bij degenen van Surinaams-Hollandse afkomst lijkt leeftijd nauwelijks uit te maken.

Een ander interessant punt, ook reeds vermeld in paragraaf 5.1, betreft de saillantie van het etnisch groepslidmaatschap. Bij de vraag aan respondenten om zichzelf te beschrijven, blijkt dat de meerderheid *niet* spontaan refereert aan de etnische achtergrond. We kunnen hieruit opmaken dat etniciteit voor de meerderheid geen belangrijk kenmerk is, tenminste als we afgaan op de reacties bij deze vraagformulering. Het aantal etnische aanduidingen dat ondervraagden met één respectievelijk twee Surinaamse ouder(s) noemen, blijkt bij deze open methode ook niet te verschillen.

Figuur 7.6 Etnische zelfdefinitie naar afkomst en leeftijd

Bij het voorleggen van expliciet verschillende keuzemogelijkheden van bevolkingsgroepen waartoe zij zichzelf rekenen, blijkt dat een relatief groot deel van de ondervraagden (42%) voor 'Hollanders' kiest; 37% rekent zich tot 'Surinamers', inclusief de Surinaamse subgroepen, en 15% geeft een antwoord waaruit een oriëntatie op twee bevolkingscategorieën blijkt. Het antwoord 'Surinamer' neemt een belangrijker plaats in dan aanduidingen van de Surinaamse subgroepen als Creool, Hindostaan, enzovoort. Vaak wordt bij de term Surinamer gedacht aan iemand uit de eerste generatie, bijvoorbeeld ouders of familie. Dat zijn in de ogen van de tweede generatie 'echte

Surinamers', waarbij zij kenmerken noemen als warmhartig, gastvrij en betrokken bij hun familie. Blijkbaar ziet men zichzelf niet als een 'echte Surinamer'. Sommige ondervraagden geven aan dat familieleden hen vernederlandst vinden, hetgeen een negatieve bijklank heeft. Bijna de helft (43%) van de ondervraagden gaat zelfs zo ver dat men instemt met de stelling 'Ik voel me helemaal geen Surinamer'. Ze denken bij de term Hollander aan een efficiënt, zakelijk en koel persoon.

'Nederlander' heeft een neutralere lading omdat daarmee niet alleen op karaktereigenschappen, maar vooral op nationaliteit gedoeld wordt. Zoals verwacht, kiezen de ondervraagden met één Surinaamse ouder vaker voor 'Nederlander' bij de zelfdefinitie dan ondervraagden met twee Surinaamse ouders. Van degenen met twee Surinaamse ouders kiest 57% voor 'Surinamer' of één van de Surinaamse subgroepen, terwijl 21% kiest voor 'Nederlander'. Met andere woorden: ook al heeft men twee Surinaamse ouders, dan nog kiest slechts iets meer dan de helft voor een zelfdefinitie als Surinamer. Het is waarschijnlijk dat degenen die door de buitenwereld vanwege hun uiterlijk vaak als Surinamer worden aangesproken, deze definitie van buitenaf (toewijzing) ook zelf vaker hanteren. Uit de interviews blijkt dat ondervraagden met één Surinaamse ouder niet altijd door de buitenwereld als Surinamer worden aangesproken. Diverse ondervraagden antwoorden dat hun omgeving hen niet kan plaatsen; aan hen wordt dan bijvoorbeeld gevraagd of ze Marokkaans, Spaans of Indisch zijn.

In Suriname is het onderscheid tussen Creolen, Hindostanen, Javanen, Chinezen en andere bevolkingsgroepen belangrijk. Dit onderscheid lijkt voor de tweede generatie in Nederland van minder belang dan voor de eerste generatie. In Nederland komen niet alleen veel huwelijken voor tussen Hollanders en Surinamers, ook hebben steeds meer kinderen bijvoorbeeld een Chinese vader en een Creoolse moeder. Ook bij Hindostanen is deze ontwikkeling zichtbaar. Slechts 4.7% van de ondervraagden kiest 'Hindostaan' bij de meerkeuzevraag naar bevolkingsgroep. Het aantal ondervraagden dat zichzelf als Hindoe beschouwt, is lager dan het aantal dat de ouders als Hindoe beschouwt. Daarentegen zijn er meer ondervraagden die zichzelf als moslim beschouwen dan ondervraagden die hun ouders als zodanig zien.¹³ Overigens is het lage percentage Hindostanen te verklaren uit het feit dat in Amsterdam weinig Hindostanen wonen. Bovendien zijn de ondervraagden grotendeels kinderen van de vroege migranten naar Nederland; de Hindostaanse migratie kwam pas rond de onafhankelijkheid van Suriname op gang.

Kort samengevat: spontaan refereert slechts een minderheid van de ondervraagden aan etnisch groepslidmaatschap; bij gericht doorvragen

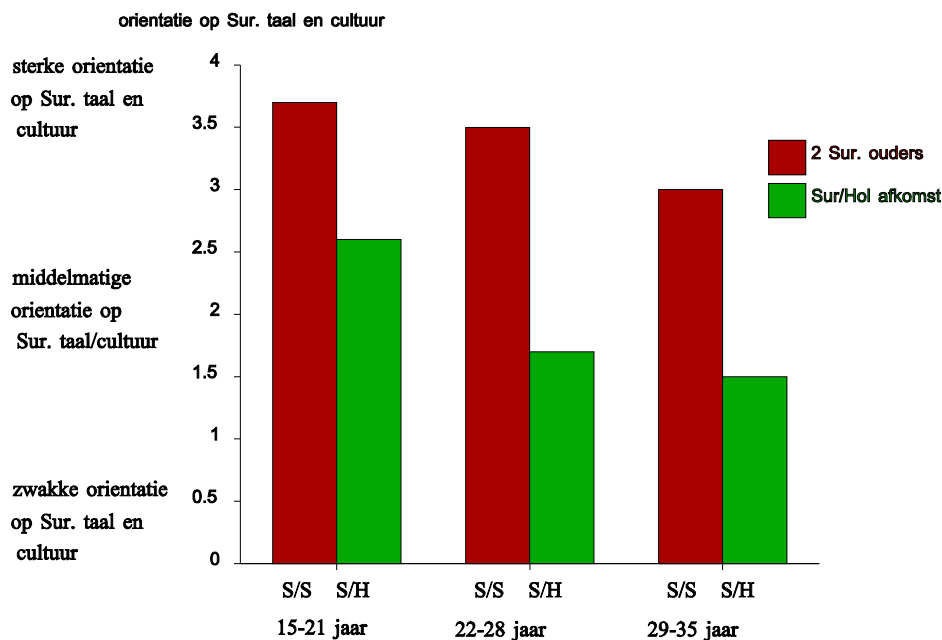
¹³ Zelf Hindoe zijn 13 ondervraagden (4.3%), de ouders bij 16 ondervraagden (5.3%). Zelf moslim zijn 6 ondervraagden (2.0%), de ouders bij 5 ondervraagden (1.7%).

benadrukken veel tweede- generatie Surinamers dat zij Nederlands zijn en definieert een minderheid zichzelf expliciet als Surinamer.

7.4.2 Oriëntatie op de Surinaamse taal en cultuur

Van de vijf items van de schaal over de oriëntatie op de Surinaamse taal en cultuur, gaan er vier over Surinaamse talen en één over Surinaamse cultuur. De gemiddelde score van alle ondervraagden is 2.9 op een schaal van 0-5. Ondervraagden met twee Surinaamse ouders hebben een aanzienlijk hogere gemiddelde score op deze schaal (3.6) dan ondervraagden van Surinaams-Hollandse afkomst (gemiddelde score van 1.9). De schaalscore is in figuur 7.7 weergegeven naar afkomst en leeftijdscategorie.

Zoals in hoofdstuk 6 is gebleken, hangen de componenten van positieverwerving samen. Daarom is te verwachten dat de oriëntatie op de Surinaamse taal en cultuur ongeveer hetzelfde patroon vertoont als de Surinaamse zelfdefinitie. De oriëntatie op de Surinaamse cultuur correleert .67 (Pearson correlatie) met een gerichtheid op een Surinaamse zelfdefinitie. Dit wil zeggen dat degenen die een sterke Surinaamse zelfdefinitie hanteren ook meer georiënteerd zijn op de Surinaamse taal en cultuur.

Figuur 7.7 Oriëntatie op Surinaamse taal en cultuur naar afkomst en leeftijd

In de figuur is zichtbaar dat de oriëntatie op de Surinaamse taal en

cultuur sterker is bij ondervraagden met twee Surinaamse ouders dan bij ondervraagden van Surinaams-Hollandse afkomst en dat de oriëntatie afneemt naarmate de leeftijd toeneemt.

Naast de genoemde gegevens is nog een aantal bevindingen het vermelden waard. Van de ondervraagden stelt 24% dat zij het Sranan Tongo goed beheersen; 37% spreekt geen enkele Surinaamse taal. Een krappe meerderheid (53%) vindt het wel belangrijk een Surinaamse taal te kunnen spreken. Ook vindt 35% het belangrijk dat hun kinderen een Surinaamse taal kunnen spreken. Of het realistisch is dat de derde generatie een Surinaamse taal leert van de tweede generatie die deze taal zelf lang niet altijd goed beheerst, betwijfelen we.

Van de totale groep ondervraagden spreekt 80% Nederlands met hun huisgenoten, 18% spreekt meer talen (vaak een Surinaamse taal en Nederlands), 1% spreekt alleen een Surinaamse taal en 1% spreekt een andere taal, bijvoorbeeld Engels. Met hun ouders spreekt de overgrote meerderheid (82%) Nederlands, slechts 17% spreekt meer talen of Sranan Tongo (0.7%) of Sarnami (0.3%) of een andere Surinaamse taal (0.3%) en 0.3% een andere, niet-Surinaamse taal, namelijk Engels. Zelfs de ondervraagden met twee Surinaamse ouders spreken meestal Nederlands met hun ouders (74%), 25% spreekt meer talen en 1% Sranan Tongo.

Naast deze concrete vragen over taal zijn respondenten door open vragen op andere onderwerpen gekomen die te maken hebben met cultuur. Ter illustratie geven we hier een aantal antwoorden weer op de vraag of er aspecten van de Surinaamse cultuur zijn die men aan zijn of haar kinderen zou willen doorgeven. Men noemt vaak de kookkunst, kennis van de geschiedenis van Suriname en de manier van met elkaar omgaan. Een aantal citaten over het laatste: 'Zorgzaam zijn voor degenen die voor je gezorgd hebben'; 'Dat ze zich uiten, geen binnenvetter worden, maar wel leren hun temperament te beheersen'; 'Genieten van het leven en weten wanneer je moet genieten; wel serieus, maar ook los leven. Je alleen maar druk maken als het nodig is'. Sommige ondervraagden denken bij cultuur vooral aan 'kennis van de geesten', wat wil zeggen kennis van de winti-rituelen die nodig zijn als er iemand in de problemen komt. Zo zegt een vrouw: 'Als ze ziek worden, dat ze op elkaar letten, dat ze weten welke wassing [kruidenbad, AvH] ze dan moeten doen.' Anderen benadrukken een heel ander element: zij willen hun kinderen leren 'dat je er rekening mee moet houden dat je toch zwart bent, en dat sommige mensen daar moeilijk over kunnen gaan doen ... dat ze daar op voorbereid zijn'.

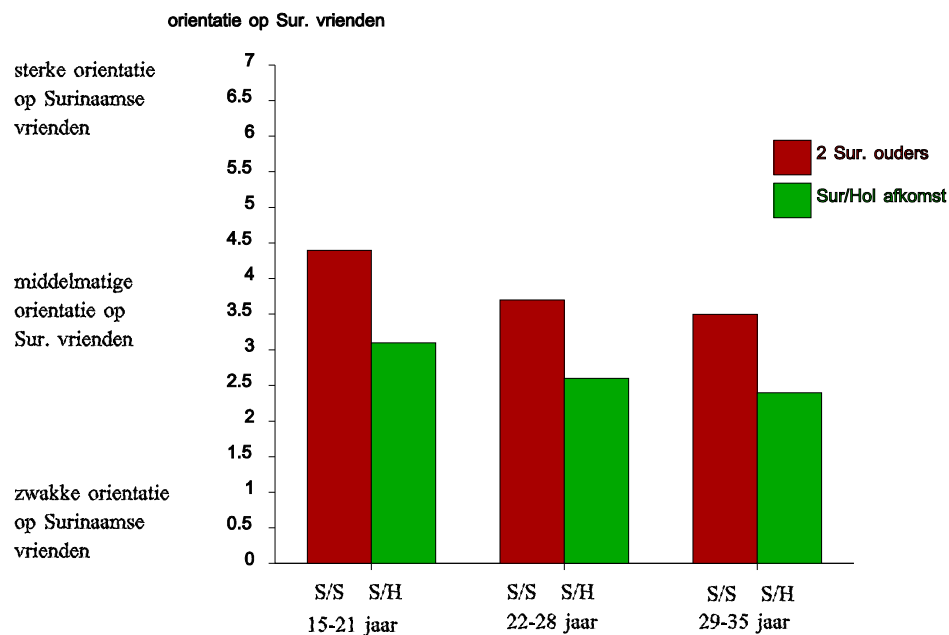
7.4.3 *Mate van contact met Surinamers*

In paragraaf 5.3 zijn resultaten behandeld over deze component. Aan de orde kwamen: de kwantiteit en kwaliteit van de contacten binnen en buiten de Surinaamse groep, de kwantiteit en intensiteit van contacten

met personen in Suriname en de oriëntatie op contacten in de Surinaamse groep. Over de contacten van de ondervraagden is meer informatie beschikbaar dan in hoofdstuk 5 aan de orde kwam. We gaan hier nog even kort in op de behandelde schaalscores, maar ook op bijvoorbeeld de etnische achtergrond van de partner en de eerstgenoemde vriend of vriendin.

Oriëntatie op contacten in de Surinaamse groep

In deze schaal gaat het niet zozeer om feitelijke contacten, maar om een houding ten aanzien daarvan. Afkomst en leeftijd spelen ook bij deze houding een rol. In figuur 7.8 zijn de schaalscores weergegeven naar afkomst en leeftijdscategorie.

Figuur 7.8 Oriëntatie op contacten in de Surinaamse groep naar afkomst en leeftijd

Uit deze figuur blijkt dat de oriëntatie op contacten in de Surinaamse groep sterker is bij ondervraagden met twee Surinaamse ouders dan bij ondervraagden van Surinaams-Hollandse afkomst. Ook is duidelijk deze oriëntatie minder sterk is bij de oudste ondervraagden vergeleken met de jongste ondervraagden.

Figuur 7.6, 7.7 en 7.8 vertonen eenzelfde patroon. De afname van de oriëntatie op contacten in de Surinaamse groep met het toenemen van de leeftijd speelt op dezelfde wijze als bij de zelfdefinitie en de oriëntatie op de Surinaamse taal en cultuur.

Kwantiteit en kwaliteit van contacten binnen en buiten de Surinaamse groep

In paragraaf 5.3.1 is gebleken dat de meeste ondervraagden zich in een multi-etnische vriendenkring bewegen. Er is slechts een klein aantal dat zich enkel op Surinaamse vrienden richt en een klein aantal dat zich enkel op Hollandse vrienden richt. Dit is ook te illustreren aan de hand van de etnische achtergrond van de door ondervraagden eerstgenoemde vriend of vriendin.

De eerstgenoemde vriend of vriendin heeft in 53% van de gevallen een Hollandse achtergrond, in 31% van de gevallen betreft het iemand met een Surinaamse achtergrond (22% wordt als Surinaams aangeduid, 6% als Creools-Surinaams, 3% als Hindostaans-Surinaams en 1% als Chinees-Surinaams), in 3% van de gevallen betreft het iemand met een Surinaams-Hollandse achtergrond; verder betreft het Antillianen/Arubanen (2%), vriend(inn)en met een Indisch-Indonesische (2.1%), Marokkaanse (2.1%) of Molukse (0.4%) achtergrond of een combinatie (0.8%) of anders (5.4%). Verschillen tussen mannen en vrouwen zijn te verwaarlozen als het gaat om het totale aantal genoemde Surinaamse versus Hollandse kennissen of de etnische achtergrond van de eerstgenoemde vriend of vriendin.

Slechts 18% van de ondervraagden zegt dat zij *echte goede* vrienden alleen onder Surinamers hebben. Ook op school gaat slechts 17% liever met Surinaamse klasgenoten om dan met niet-Surinaamse, voor de werkenden gaat dit slechts voor 6% op. De meerderheid propageert dat het niet uitmaakt waar vrienden vandaan komen, hetgeen evenwel niet wil zeggen dat zij het onbelangrijk vinden om Surinaamse of Hollandse vrienden te hebben. Zo vindt 48% het belangrijk om Surinaamse vrienden te hebben, onder andere om kennis te vergaren over de Surinaamse cultuur; 51% vindt het belangrijk om Hollandse vrienden te hebben, onder andere om op de hoogte te zijn van Nederlandse cultuur.

Andere belangrijke informatie -- die niet te reconstrueren is uit de schaa scores -- betreft de bevolkingsgroep van de partner. Van de zeventig samenwonende/gehuwde ondervraagden is de bevolkingsgroep van de partner vastgesteld. Van hen heeft 64% een Hollandse partner en 17% een Surinaamse partner, 1% een Antilliaanse partner, 1% een Indisch-Indonesische partner en 3% een Marokkaanse partner. De partner van de overige 13% is niet ingedeeld in één van deze categorieën. We veronderstellen dat Surinaams-Hollandse personen hierin vallen.

Het is waarschijnlijk dat er ook in dit verband een verschil bestaat tussen ondervraagden met twee Surinaamse ouders en ondervraagden van Surinaams-Hollandse afkomst. De bevolkingsgroep van de partner voor ondervraagden met twee Surinaamse ouders en ondervraagden van Surinaams-Hollandse afkomst is te vinden in tabel 7.6.

Tabel 7.6 Bevolkingsgroep van de partner van ondervraagden met één Surinaamse en één Hollandse ouder en ondervraagden met twee Surinaamse ouders (n=59).

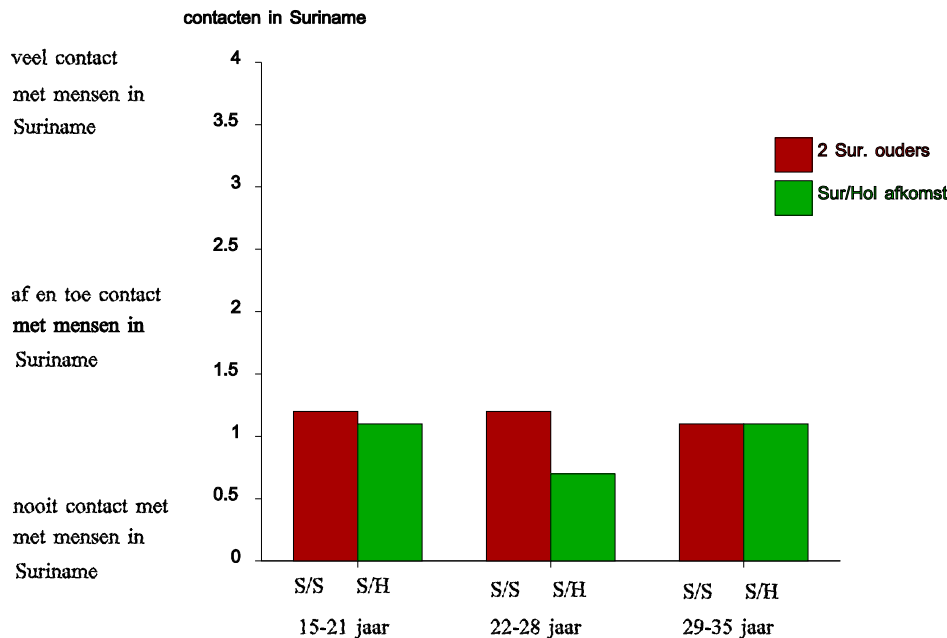
bevolkingsgroep partner	ondervraagde met twee Surinaamse ouders	ondervraagde met één Surinaamse, één Hollandse ouder	totaal
partner Hollands	9 (47%)	29 (71%)	38 (64%)
partner Surinaams	7 (37%)	4 (10%)	11 (18%)
partner anders	2 (11%)	8 (20%)	10 (17%)
totaal	18 (32%)	41 (68%)	59 (100%)

Hoewel een waarschuwing vanwege de kleine aantallen per cel op haar plaats is, valt in tabel 7.6 onmiddellijk op dat zeer veel ondervraagden een Hollandse partner hebben en dat een Hollandse partner vaker voorkomt onder ondervraagden van gemengde afkomst. Van degenen met twee Surinaamse ouders heeft 37% een Surinaamse partner, van degenen met één Surinaamse en één Hollandse ouder heeft 10% een Surinaamse partner.

Over het algemeen hebben respondenten geen negatieve attitude ten aanzien van een partner uit een andere etnische groep: 46% stemt niet in met de stelling 'Een partner uit je eigen bevolkingsgroep begrijpt je beter'; 32% is het wel mee eens met deze stelling, de rest antwoordt 'weet niet' of 'tussenin'. Degenen met een Surinaamse partner spreekt deze stelling meer aan dan degenen met een andere partner, maar het verschil is niet significant. Met de stelling 'Het maakt niet uit uit welke bevolkingsgroep mijn partner komt' is 68% het eens, 22% oneens, de rest weet het niet of antwoordt 'tussenin'. Zowel degenen met een Surinaamse partner als degenen met een andere partner stemmen overwegend in met deze stelling.

Contacten in Suriname via post en telefoon

Slechts 21% van de ondervraagden heeft de maand voorafgaande aan het interview een brief of pakje naar Suriname gestuurd of daarvandaan ontvangen. Regelmatig telefoneren met mensen in Suriname komt in deze groep van respondenten nog minder frequent voor. In paragraaf 5.3.2 zijn de items behandeld die tezamen een schaal vormen om deze contacten te meten. De gemiddelde schaalscore voor alle respondenten is 1.0 op een schaal van 0 tot 4. Uit deze cijfers kunnen we opmaken dat de meeste ondervraagden weinig contacten in Suriname hebben. In figuur 7.9 zijn de schaalscores weergegeven naar afkomst en leeftijdscategorie.

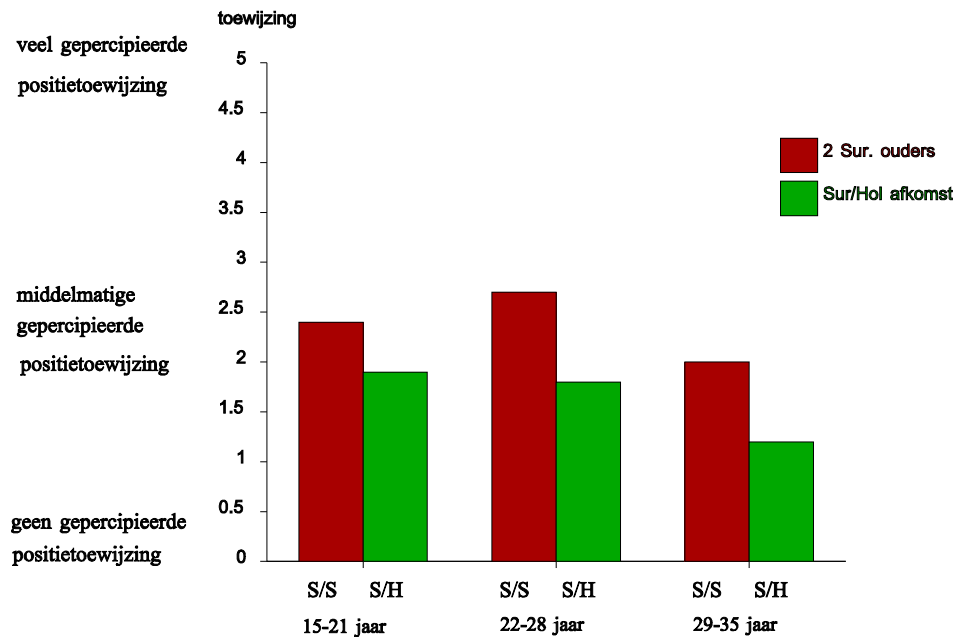

Figuur 7.9 Contacten in Suriname naar afkomst en leeftijd

De ondervraagden met twee Surinaamse ouders onderhouden significant ($t=2.29$, $df=261$, $p<.05$) meer contacten met personen in Suriname (gemiddeld 1.2) dan ondervraagden met één Surinaamse en één Hollandse ouder (gemiddeld 0.9). Zoals uit de figuur blijkt, wordt dit verschil vooral veroorzaakt door de middelste leeftijdscategorie. In beide gevallen is het overigens niet meer dan een kwart van de ondervraagden die contacten onderhoudt. Een relatie tussen het aantal contacten in Suriname en de migratiegeschiedenis, gemedieerd door de leeftijd van de ondervraagden, is niet direct duidelijk.

7.4.4 Gepercipieerde positietoewijzing

Voor deze component zijn schalen samengesteld over toewijzing op school, toewijzing in de werksituatie en een algemene schaal over gepercipieerde positietoewijzing. In de algemene schaal komen onder andere items voor over discriminatie, het gevoel 'in een hokje gestopt te worden' en het gevoel niet begrepen te worden. De gemiddelde schaalscore is 2.2 bij een range van 0 tot 5 (zie ook paragraaf 5.4). De ondervraagden met twee Surinaamse ouders scoren gemiddeld 2.5 op deze schaal, terwijl de ondervraagden van Surinaams-Hollandse afkomst gemiddeld 1.7 scoren, een significant verschil ($t=4.61$, $df=262$, $p<.001$). Hieruit kunnen we opmaken dat de ondervraagden met twee Surinaamse ouders meer positietoewijzing ervaren dan ondervraagden van Surinaams-Hollandse afkomst.

Figuur 7.10 Gepercipieerde positietoewijzing naar afkomst en leeftijd

De scores op de schaal voor gepercipieerde positietoewijzing naar afkomst en leeftijd zijn weergegeven in figuur 7.10. In dit figuur is het verschil tussen de afkomstsgroepen zichtbaar: bij de ondervraagden met twee Surinaamse ouders blijkt de middelste leeftijdsgroep relatief de meeste positietoewijzing te ervaren; voor de ondervraagden van Surinaams-Hollandse afkomst neemt positietoewijzing af met het toenemen van de leeftijd. Voor de ondervraagden van Surinaams-Hollandse afkomst is duidelijk dat de positietoewijzingscore lager is bij de hoogste leeftijdscategorie.

Bij positietoewijzing speelt sekse een rol, in interactie met afkomst. Jongens rapporteren significant meer positietoewijzing dan meisjes en jongens ervaren meer discriminatie dan meisjes. Er bestaat een interactie-effect tussen sekse en afkomst, in de zin dat jongens met twee Surinaamse ouders meer positietoewijzing ervaren dan meisjes met twee Surinaamse ouders en dan jongens met één Surinaamse ouder. Meisjes met één Surinaamse ouder ervaren de minste positietoewijzing. Binnen het thema positietoewijzing is een aantal onderwerpen onderscheiden, waaronder de kansen die een minderheidsgroep in de samenleving heeft. Op de open vraag: 'Hoe denk je over de kansen van Surinamers om vooruit te komen in de maatschappij?', geeft bijvoorbeeld 30% een positief antwoord in de trant van 'Er zijn hier allerlei kansen' en 24% van de ondervraagden vindt dat het van henzelf afhangt, 'Als je je maar inspant om die kansen te gebruiken'. Als

voorbeeld wordt genoemd: 'Het is belangrijk om een opleiding te volgen en niet halverwege daarmee te stoppen: de doorzetter zal zijn kansen kunnen benutten.' Een onafgemaakte opleiding vermindert de kansen in de maatschappij aanzienlijk. Bijna 80% van de ondervraagden meent dat de stelling 'Surinaamse jongeren die van school komen, hebben meer kans op werk dan Hollandse jongeren met hetzelfde diploma' onjuist is.

Een ander onderwerp is het ervaren van een afwijkende behandeling. Met een open vraag is getracht te achterhalen of scholieren iets merken van een andere behandeling op school vanwege hun Surinaamse afkomst. Van de scholieren antwoordt 30% dat ze nooit iets merken, 20% geeft aan dat zij wel iets merken maar dat dit niet specifiek positief of negatief is en slechts 4% zegt iets negatiefs te merken en noemt een voorval van discriminatie.

Ook in de werksituatie zegt 21% niets te merken van een andersoortige behandeling op grond van afkomst. Sommigen (7%) noemen positieve ervaringen, bijvoorbeeld dat collega's geïnteresseerd vragen naar een recept van roti. In de beschrijvingen vinden we slechts in een enkel geval (3%) duidelijke vormen van discriminatie. Toch wordt wel opgemerkt dat Surinamers harder moeten werken dan blanke werknemers, of dat klanten verbaasd opkijken als blijkt dat 'die zwarte meneer' de accountant is. Ook komen 'grapjes' voor, die volgens de ondervraagden niet slecht bedoeld zijn. Een vrouw merkte op dat 'je niet te snel op je tenen getrapt moet zijn, want dan krijg je het zelf alleen maar moeilijk'. In het geval van twijfelachtige opmerkingen moet daar volgens haar niet te veel aandacht aan besteed worden. Anderen proberen in een dergelijk geval door uitleg en overtuiging de andere kant van de zaak te laten zien. Weer anderen beweren dat ze geen last van discriminatie hebben omdat de omgeving op basis van hun uiterlijk de Surinaamse achtergrond niet opmerkt.

Met discriminatie in de zin van duidelijk merkbaar negatief gedrag lijkt het dus bij deze groep mee te vallen. We moeten er echter rekening mee houden dat spreken over ervaringen met discriminatie op het werk betekent dat de ondervraagde directe collega's zou beschuldigen. We veronderstellen dat ondervraagden een voorkeur hebben voor het sociaal-wenselijke antwoord dat hun collega's niet discrimineren. Dat wil overigens niet zeggen dat er geen indirecte discriminatie is of dat iedereen ook gelijke kansen heeft als het bijvoorbeeld gaat om het krijgen van een baan. Het eerder geconstateerde werkloosheidspercentage -- dat voor de tweede generatie Surinamers hoger is dan voor autochtone Amsterdammers -- vormt een aanwijzing in die richting. Een te laag opleidingsniveau kan niet de oorzaak zijn. In de interviews is vaak opgemerkt dat Surinamers extra hun best moeten doen om te bewijzen dat ze even goed zijn in hun werk als Hollanders.

7.5 Samenvatting en conclusie

In dit hoofdstuk is met behulp van het ontwikkelde instrumentarium en extra gegevens ingegaan op de positie van de tweede generatie Surinamers. De kenmerken van deze generatie zijn gerelateerd aan een fase in de migratiegeschiedenis. Onder tweede-generatie Surinamers zijn veel kinderen en jongeren, personen ouder dan 35 komen (nog) nauwelijks voor. In de leeftijdscategorie 30-35 hebben veel respondenten Surinaams-Hollandse ouders. Dit komt doordat in de beginfase van de Surinaamse migratie voornamelijk alleenstaande Surinaamse mannen naar Nederland kwamen om te studeren en de kans op het vinden van een Surinaamse huwelijkspartner gering was. In de periode daarna zijn ongeveer evenveel kinderen uit Surinaams-Hollandse ouderparen geboren als uit Surinaams-Surinaamse ouderparen. Na 1970 is het aantal kinderen met Surinaams-Surinaamse ouders toegenomen. In de steekproef van dit onderzoek van 15 tot 35-jarigen is deze opbouw zichtbaar.

De maatschappelijke positie van de ondervraagden steekt gunstig af tegen die van de eerste generatie Surinamers. Het opleidingsniveau van zowel schoolgaanden als degenen die hun opleiding hebben afgerond, is niet alleen hoger dan dat van 15 tot 35-jarige eerste-generatie Surinamers in Amsterdam, maar ook dan dat van autochtone Amsterdammers in dezelfde leeftijdscategorie. Vergeleken met het gemiddelde voor deze leeftijdscategorie in Amsterdam, volgt een aanzienlijk hoger percentage ondervraagden een opleiding (Groen en Nottelman 1993). Daardoor maakt ook een aanzienlijk lager percentage van onze respondenten deel uit van de beroepsbevolking dan gemiddeld in die leeftijdscategorie. De schoolgaande ondervraagden bevinden zich gemiddeld op een hoger onderwijsniveau dan voor die leeftijdscategorie in Amsterdam gebruikelijk is.

De ondervraagden in dit onderzoek blijken spontaan nauwelijks te refereren aan etnisch groepslidmaatschap. Veel tweede-generatie Surinamers benadrukken dat zij Nederlander zijn en slechts een kleine minderheid definieert zich duidelijk als Surinamer. Slechts 24% van de ondervraagden stelt dat zij het Sranan Tongo goed beheersen; 74% spreekt Nederlands met hun ouders en 80% spreekt Nederlands met hun huisgenoten. Ook in de keuze van vrienden en vriendinnen is men niet sterk op de Surinaamse groep georiënteerd: in 53% van de gevallen heeft de eerstgenoemde vriend of vriendin een Hollandse achtergrond, bij 31% betreft het iemand met een Surinaamse achtergrond en bij 16% is sprake van een andere dan Surinaamse of Hollandse achtergrond. Van de ondervraagden die samenwonen, heeft de grootste groep een Hollandse partner. Dit geldt voor ondervraagden met twee Surinaamse ouders en in versterkte mate voor ondervraagden van Surinaams-Hollandse afkomst. Niet meer dan een kwart van de ondervraagden onderhoudt contacten in Suriname. Slechts 21% heeft in de maand

vooraangaande aan het interview een brief of pakje uit Suriname ontvangen of daar iets naar toe gestuurd. Al deze componenten van positieverwerving van de etnisch-culturele positie wijzen erop dat de oriëntatie op de Surinaamse groep relatief zwak is.

Naast de mate waarin men zichzelf als lid van een specifieke etnische groep beschouwt, is de mate waarin men meent door anderen als lid van een specifieke etnische groep te worden gezien (gepercipieerde positietoewijzing) van belang. Ervaringen met discriminatie spelen daarin een rol. De ondervraagden in dit onderzoek rapporteren weinig discriminatie in de zin van duidelijk merkbaar negatief gedrag: de meerderheid zegt in de werksituatie nooit iets van een negatieve behandeling op grond van hun afkomst te merken, in de schoolsituatie geldt hetzelfde. Anders ligt het met de kansen in de maatschappij: men meent dat men weliswaar in Nederland redelijke kansen heeft als men zich daarvoor inspant, maar dat wil niet zeggen dat men ook dezelfde kansen heeft als autochtone jongeren. Niet zozeer duidelijk merkbaar negatief gedrag is het probleem, maar eerder een constante wantrouwige of negatieve ondertoon. Men is het er bijvoorbeeld over eens dat de berichtgeving in kranten over Surinamers lang niet altijd juist is en dat het beeld dat men in Nederlandse bedrijven van Surinaamse werknemers heeft negatiever is dan het beeld dat men van Hollandse werknemers heeft.

Opleidingsniveau, leeftijd, sekse, afkomst en bezigheid hebben invloed op de etnische zelfdefinitie, de oriëntatie op de Surinaamse taal en cultuur, de oriëntatie op contacten in de Surinaamse groep en de contacten in Suriname. Bij al deze aspecten van positieverwerving constateren we een duidelijke invloed van afkomst: de score op alle schalen van positieverwerving is hoger bij ondervraagden met twee Surinaamse ouders dan bij ondervraagden van Surinaams-Hollandse afkomst. Bij positietoewijzing speelt een verschil tussen mannen en vrouwen een rol: mannen ervaren meer positietoewijzing dan vrouwen. Over de positie van de tweede generatie Surinamers is ongetwijfeld meer te melden dan in dit hoofdstuk naar voren is gekomen. Het analyseschema van Penninx en onze verdere uitwerking in componenten biedt het voordeel dat een groot aantal kanten van de positie van deze groep systematisch aan de orde is geweest. De verschillende onderwerpen zijn dusdanig vastgesteld, dat het onderzoek makkelijk herhaald kan worden bij een andere etnische groep.

*Hoofdstuk 8***Interviewer-effecten: resultaten**

In dit hoofdstuk staat de derde en laatste doelstelling van het onderzoek centraal: het vaststellen van de invloed van de etnische achtergrond van de interviewer op de antwoorden van de ondervraagden. Voor de uitwerking van interviewer-effecten en de onderwerpen die hierover aan de orde komen, verwijzen we naar hoofdstuk 3.

We gaan na óf en zo ja, op welke manier de etnische afkomst van de interviewer het antwoordgedrag van ondervraagden heeft beïnvloed. Het gaat hierbij in de eerste plaats om het testen van de eerder ontwikkelde meetinstrumenten voor de etnisch-culturele positie. Ook de meetinstrumenten voor andere onderwerpen worden in de analyse opgenomen om de oorzaken achter het interviewer-effect te kunnen onderzoeken. We gaan in paragraaf 8.1 eerst in op de manier waarop het interviewer-effect in dit onderzoek wordt geanalyseerd. In paragraaf 8.2 presenteren we de resultaten van de analyse bij verschillende meetinstrumenten.

8.1 Multilevel-analyse

De analyses in de voorafgaande hoofdstukken zijn uitgevoerd op het niveau van de ondervraagden. Zo zijn opleidingsniveau, leeftijd en schaalscores variabelen die per ondervraagde zijn vastgesteld. Voor het analyseren van het effect van de interviewer is een ander type analyse nodig. Zowel het berekenen van een gemiddelde per interviewer over een aantal ondervraagden, als het toekennen van een 'interviewerscore' aan iedere ondervraagde veroorzaakt een verlies van informatie, waardoor zelfs geheel verkeerde conclusies mogelijk zijn. Goldstein (1996) toont dit aan in zijn analyse van schoolklassen, waarin hij school-, klas- en leerlingvariabelen onderscheidt. Multilevel-analyse is een techniek die rekening houdt met het feit dat de gegevens op verschillende niveaus verzameld zijn, in ons geval het niveau van ondervraagden en het niveau van de interviewer. We gebruiken voor de multilevel-analyse het programma ML-3 (Prosser et al. 1991). We laten de gegevens van de interviewers die minder dan tien interviews hebben gedaan buiten beschouwing. We analyseren de gegevens van zestien interviewers, onder wie acht Hollandse interviewers (die 151 respondenten interviewden) en acht Surinaamse interviewers (die 149 respondenten interviewden). Zowel bij de Hollandse als bij de Surinaamse interviewers is sprake van zeven vrouwen en één man. Het opleidingsniveau van alle interviewers was

ten tijde van het veldwerk gelijk, allen studeerden aan een universitaire instelling. De toewijzing van respondenten aan interviewers heeft at-random plaatsgevonden.

8.2 Interviewer-effect bij verschillende onderwerpen

We gaan voor zeven itemsets na of verschil bestaat tussen de antwoorden van ondervraagden die door Surinaamse of Hollandse interviewers zijn ondervraagd. Zoals in hoofdstuk 3 op basis van de literatuur is beredeneerd, verwachten we bij etnisch-specifieke onderwerpen en onderwerpen rond persoonlijke relaties een sterker *race-of-interviewer effect* dan bij niet-etnisch-specifieke onderwerpen en onderwerpen die geen betrekking hebben op persoonlijke relaties. We selecteren hier:

- a. minstens één meetinstrument dat als een *etnisch-specifiek* onderwerp te beschouwen is;
- b. minstens één meetinstrument dat betrekking heeft op *persoonlijke relaties*;
- c. minstens één meetinstrument dat als *etnisch-specifiek* te beschouwen is *en* betrekking heeft op *persoonlijk relaties*; en
- d. minstens één meetinstrument dat *noch* als *etnisch-specifiek* te beschouwen is, *noch* betrekking heeft op *persoonlijk relaties*.

We verwachten dat het interviewer-effect afneemt in de volgorde c, a, b, d. Dat wil zeggen: we verwachten bij de combinatie van twee onderwerpen die gevoelig zijn voor interviewer-effect, namelijk etnisch-specifiek en tevens betrekking hebbend op persoonlijke relaties, het grootste verschil tussen Surinaamse en Hollandse interviewers. We verwachten minder verschil tussen Surinaamse en Hollandse interviewers bij de categorie met etnisch-specifieke onderwerpen en nog minder verschil bij de categorie met onderwerpen rond persoonlijke relaties. Het minste of helemaal geen verschil verwachten we bij de categorie van onderwerpen die niet- etnisch-specifiek zijn en ook geen betrekking hebben op persoonlijke relaties.

We zijn vooral geïnteresseerd in het interviewer-effect bij de schalen die we hanteren om de etnisch-culturele positie te meten. Idealiter zouden de ontwikkelde meetinstrumenten niet gevoelig moeten zijn voor interviewer-effecten, maar een dergelijke verwachting lijkt optimistisch. Alle schalen die in hoofdstuk 5 zijn ontwikkeld, zijn als etnisch-specifiek te beschouwen. Omdat de interviewsituatie als een contact in een etnische context is te beschouwen, is verschil te verwachten tussen de antwoorden die ondervraagden geven aan een Surinaamse interviewer en aan een Hollandse interviewer. We bepalen voor de volgende meetinstrumenten uit de vragenlijst of al dan niet sprake is van interviewer-effect:

- a. Van de etnisch-specifieke meetinstrumenten selecteren we er vier. De eerste betreft de schaal voor *etnische zelfdefinitie*; we hanteren de uitgebreide variant van de schaal (vijf items). De tweede is de schaal voor de *oriëntatie op de Surinaamse taal en cultuur*. Als derde kiezen we de schaal voor *oriëntatie op contacten in Suriname via post en telefoon*. De schaal *gepercipieerde positietoewijzing* is de vierde keuze. Bij de etnische zelfdefinitie, taal en cultuur en positietoewijzing ligt de nadruk op de attitudekant van etnische processen, terwijl contacten in Suriname zijn toegespitst op de meting van het feitelijke aantal telefoongesprekken en verzonden brieven.
- b. Van de meetinstrumenten die betrekking hebben op persoonlijke relaties kiezen we *eenzaamheid*. We meten dit als gezegd met behulp van de eenzaamheidsschaal (De Jong Gierveld en Kamphuis 1985).
- c. Van de meetinstrumenten die zowel etnisch-specifiek zijn als betrekking hebben op persoonlijke relaties selecteren we de *oriëntatie op contacten in de Surinaamse groep*.
- d. In de vragenlijst komt geen 'neutraal' onderwerp voor dat gemeten is met behulp van een schaal van items. Daarom moeten we in dit geval terugvallen op het *opleidingsniveau*, dat aan de hand van een vraag met subvragen gemeten is.

In hoofdstuk 7 is gebleken dat de afkomst van de ondervraagden een zeer belangrijke invloed heeft op de schaalcores. De gemiddelde scores kunnen weliswaar niet gebruikt worden om interviewer-effect aan te tonen, maar verschaffen wel enig inzicht bij welke instrumenten de verschillen optreden. We hebben daarom in tabel 8.1 de gemiddelden en standaarddeviatie weergegeven van de geselecteerde schaalcores van de ondervraagden naar zowel de afkomst van de ondervraagden als die van de interviewers. Het gaat hier om gegevens op respondentniveau. In de tabel staan de etnisch-specifieke onderwerpen bovenaan (1 tot en met 4), gevolgd door het onderwerp dat zowel etnisch-specifiek is als betrekking heeft op persoonlijke relaties (5), het onderwerp dat betrekking heeft op persoonlijke relaties en (6) het onderwerp dat niet-etnisch-specifiek is en evenmin betrekking heeft op persoonlijke relaties.

In de tabel zijn in de tweede kolom de ondervraagden ingedeeld naar afkomst: eerst personen met twee Surinaamse ouders en in de volgende rij personen met één Surinaamse en één Hollandse ouder. We splitsen deze twee groepen in de derde kolom verder op in respondenten die door een Surinaamse interviewer zijn ondervraagd en degenen die door een Hollandse interviewer zijn ondervraagd. In de vierde en vijfde kolom zijn de gemiddelden en standaarddeviaties op de schalen weergegeven. In de zesde en de zevende kolom zijn gestandaardiseerde gemiddelden en standaarddeviaties weergegeven, waarbij het bereik van alle schalen is getransformeerd naar 0-10. Deze

standaardisatie maakt het mogelijk te vergelijken bij welke schaal het verschil tussen Surinaamse en Hollandse interviewers relatief groot is. We presenteren in de laatste kolom van de tabel het verschil tussen het gestandaardiseerde gemiddelde van Surinaamse en Hollandse interviewers per afkomstgroep.

Tabel 8.1 Werkelijke en gestandaardiseerde gemiddelde scores en standaarddeviaties van ondervraagden met één en twee Surinaamse ouders en een Surinaamse of Hollandse interviewer. In de laatste kolom is het verschil tussen Hollandse en Surinaamse interviewers gegeven in de gestandaardiseerde gemiddelde scores.

meetinstrument	respondent	interviewer	gem.	s.d.	gest. gem. (0-10)	gest. s.d.	verschil Sur. Holl. interv.
1. etnische zelfdefinitie (0-5)	S/S	Sur. (n=80)	3.2	1.4	6.4	2.8	
		Holl. (n=69)	2.9	1.4	5.9	2.9	0.5
	S/H	Sur. (n=46)	1.5	1.2	3.0	2.3	
		Holl. (n=68)	1.0	1.2	2.1	2.3	0.9
2. oriëntatie Sur. taal en cultuur (0-5)	S/S	Sur. (n=80)	3.8	1.1	7.7	2.3	
		Holl. (n=69)	3.4	1.5	6.7	3.0	1.0
	S/H	Sur. (n=46)	1.9	1.4	3.8	2.8	
		Holl. (n=68)	1.9	1.4	3.8	2.8	0.0
3. contact Zuid Amerika (0-4)	S/S	Sur. (n=80)	1.3	1.3	3.2	3.1	
		Holl. (n=69)	1.2	1.3	3.1	3.1	0.1
	S/H	Sur. (n=46)	0.9	1.1	2.2	2.9	
		Holl. (n=68)	0.9	1.1	2.3	2.8	-0.1
4. toewijzing (0-5)	S/S	Sur. (n=80)	2.7	1.4	5.3	2.8	
		Holl. (n=69)	2.3	1.6	4.6	3.1	0.7
	S/H	Sur. (n=46)	1.7	1.2	3.4	2.5	
		Holl. (n=68)	1.7	1.4	3.5	2.7	-0.1
5. oriëntatie op Sur. vrienden (0-9)	S/S	Sur. (n=80)	4.6	2.1	5.1	2.4	
		Holl. (n=69)	3.7	1.9	4.1	2.1	1.0
	S/H	Sur. (n=46)	3.2	1.9	3.4	2.1	
		Holl. (n=68)	2.5	1.4	2.8	1.6	0.6
6. eenzaamheid (0-11)	S/S	Sur. (n=80)	2.2	2.5	2.0	2.3	
		Holl. (n=69)	2.0	2.2	1.8	2.0	0.8
	S/H	Sur. (n=46)	1.8	2.5	1.7	1.7	
		Holl. (n=68)	1.1	2.8	1.0	1.0	0.7
7. opleiding (0-3)	S/S	Sur. (n=80)	2.0	0.7	6.8	2.2	
		Holl. (n=69)	2.1	0.7	7.5	2.2	-0.7
	S/H	Sur. (n=46)	2.4	0.8	8.0	2.5	
		Holl. (n=68)	2.2	0.7	7.3	2.4	0.7

In tabel 8.1 blijkt dat bij alle schalen de gemiddelden van personen met twee Surinaamse ouders hoger zijn dan de gemiddelden van personen van Surinaams-Hollandse afkomst; alleen bij het opleidingsniveau geldt het omgekeerde. Ondervraagden met een Surinaamse interviewer hebben meestal een hogere gemiddelde score dan ondervraagden met een Hollandse interviewer (positief verschil). Slechts in drie gevallen is de score van ondervraagden met een Hollandse interviewer hoger (negatief verschil). Een eenduidig patroon is hier niet te herkennen. We zien een positief verschil tussen Hollandse en Surinaamse interviewers bij beide afkomstsgroepen bij (1) zelfdefinitie, (5) oriëntatie op contacten in de Surinaamse groep en bij (6) eenzaamheid. Bij de overige schalen bestaat soms bij één van de twee afkomstsgroepen geen of nauwelijks verschil tussen Surinaamse en Hollandse interviewers, bijvoorbeeld bij (2) oriëntatie op de Surinaamse taal en cultuur, (3) contacten in Suriname en (4) toewijzing. In het geval van (7) opleidingsniveau heeft de afkomst van de interviewer in de twee afkomstsgroepen een tegengesteld effect.

In het begin van deze paragraaf zijn aannamen geformuleerd over de mate waarin we interviewer-effect verwachten bij verschillende onderwerpen. We bezien pas of deze aannamen juist zijn wanneer de multilevel-analyse is gedaan. Op basis van de verschillen tussen Surinaamse en Hollandse interviewers merken we voorlopig alleen op, dat bij drie meetinstrumenten positieve verschillen voor beide afkomstsgroepen voorkomen: oriëntatie op contacten in de Surinaamse groep (etnisch-specifiek én persoonlijke relaties), de etnische zelfdefinitie (etnisch-specifiek) en eenzaamheid (persoonlijke relaties). Bij de overige meetinstrumenten treedt geen systematisch verschil op. We gaan nu verder met de multilevel-analyse. Daarin houden we rekening met het feit dat de gegevens van ondervraagden op een ander niveau zijn verzameld dan de gegevens van de interviewers. Deze werkwijze is ook gevolgd door Smit et al. (1995) en Van Tilburg (1996). We controleren bovendien voor de invloed van de afkomst, bezigheden, opleidingsniveau en leeftijd van ondervraagden op de schaalcores. De analyse vindt in drie stappen plaats. De basis wordt gevormd door een model met twee niveaus, waarin de schaalcores van ondervraagden als afhankelijke variabele en het interviewernummer als onafhankelijke variabele zijn ingevoerd, zodat de (algemene) interviewervariantie berekend kan worden (Dijkstra 1983). In de eerste stap worden sekse, leeftijd, afkomst, opleidingsniveau en bezigheden van de ondervraagden als onafhankelijke variabelen aan het meetmodel toegevoegd. In stap twee wordt de afkomst van de interviewer als onafhankelijke variabele toegevoegd. In stap drie ten slotte wordt de interactie tussen de afkomst van de interviewer en de afkomst van de ondervraagde als onafhankelijke variabele toegevoegd. Bij elke stap

wordt op basis van een F^2 -waarde beoordeeld of sprake is van een significante verbetering in de verklaringskracht van het model. De resultaten van de drie stappen zijn te vinden tabel 8.2.

Tabel 8.2 Multilevel-analyse van interviewereffect en vier controlevariabelen (alleen significante B's).

verklarende variabelen	1. etnische zelfdefinitie	2. oriëntatie op Sur. taal en cultuur	3. contact Zuid Amerika	4. positie toewijzing	5. oriëntatie op Sur. vrienden	6.eenzaamheid	7. opleiding
interviewereffect	5.9%	4.9%	0.0%	3.7%	10.7%	3.9%	6.6%
<i>stap 1. verbetering model t.o.v. leeg model door inbreng van achtergrond variabelen van de respondent:</i>	$\chi^2_{(7)} = 112$ ***	$\chi^2_{(7)} = 99.9$ ***	$\chi^2_{(7)} = 17.7$ *	$\chi^2_{(7)} = 33.5$ ***	$\chi^2_{(7)} = 42.6$ ***	$\chi^2_{(7)} = 11.4$	$\chi^2_{(6)} = 74.3$ ***
seks							.4820
leeftijd		-.3569		-.3780	-.0472		
twee Sur. ouders vs. Sur/Nl ¹	.8526	.7373	.1719	.3625	.5386		
Sur/ov vs. Sur/Nl ¹	1.003	.6749					
opleidingsniveau				.3928			
werkend vs. overigen ¹			.4993				.2165
schoolgaand vs. overigen ¹			.5026	-.6642			.6965
<i>stap 2. verbetering model door inbreng van</i>	$\chi^2_{(7)} = 2.7$	$\chi^2_{(7)} = 3.3$	$\chi^2_{(7)} = 0.2$	$\chi^2_{(7)} = 1.3$	$\chi^2_{(7)} = 7.3$ **	$\chi^2_{(7)} = 1.2$	$\chi^2_{(6)} = 0.5$
afkomst interviewer					.4090		
<i>stap 3. verbetering model door inbreng van</i>	$\chi^2_{(7)} = 0.2$	$\chi^2_{(7)} = 1.3$	$\chi^2_{(7)} = 0.0$	$\chi^2_{(7)} = 0.7$	$\chi^2_{(7)} = 0.2$	$\chi^2_{(7)} = 0.6$	$\chi^2_{(6)} = 2.5$
interactie afkomst interviewer en afkomst respondent							

1. Binnen deze analyse is het noodzakelijk om categorische data te converteren in nul-één scores; om deze reden is twee maal een variabele afkomst en een variabele bezigheden in de tabel opgenomen.

* p < .05, ** p < .01, *** p < .001

In tabel 8.2 is in de eerste rij het percentage variantie weergegeven dat door de interviewers verklaard wordt. Het gaat hier om de variantie per interviewer, dus niet alleen om de variantie zoals gelieerd aan etnische afkomst van de interviewers, maar ook om bijvoorbeeld sekse, interviewerstijl, precisie, enzovoort. We zien dat bij de schaal 'oriëntatie op contacten in de Surinaamse groep' het percentage variantie verklaard door interviewer-effect hoger is dan bij de andere meetinstrumenten. Bij 'contacten in Suriname' daarentegen is de invloed van de interviewer nihil. Bij de overige meetinstrumenten vinden we een percentage tussen 3 en 7. Groves (1989) meent dat een interviewervariantie boven 2% betekent dat interviewers te veel invloed hebben op de antwoorden van ondervraagden. In dit onderzoek komt alleen bij de vragen over contacten per brief en telefoon een interviewervariantie beneden 2% voor, bij alle andere meetinstrumenten is de invloed van de interviewer boven de door Groves gestelde grens. Daarom is het zinvol om de interviewervariantie verder te analyseren. Overigens heeft geen enkele interviewer meer dan 25 interviews gehouden, hetgeen een klein aantal is. Bij een klein aantal kan de variantie per interviewer relatief hoog uitvallen.

In tabel 8.2 is voor stap 1, 2 en 3 aangegeven of het model significant verbetert (Δ^2); van de significante verbeteringen zijn de ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten weergegeven ($\hat{\alpha}$'s). Stap één, het toevoegen van afkomst, sekse, leeftijd, bezigheden en opleidingsniveau van de ondervraagden, veroorzaakt een significant verbeterde verklaring van het model bij de vijf etnisch-specifieke onderwerpen en bij opleiding, niet bij eenzaamheid. De resultaten voor de vijf etnisch-specifieke onderwerpen komen overeen met de in hoofdstuk 7 gepresenteerde resultaten. De afkomst van de ondervraagde heeft bijvoorbeeld bij de etnisch-specifieke onderwerpen steeds invloed op de antwoorden.

Bij stap twee richten we de analyse op de invloed van de afkomst van de interviewer. Dit kan een deel van de totale interviewervariantie verklaren. Het toevoegen van de afkomst van de interviewer in het model leidt, vergeleken met stap 1, echter alleen tot een significant verbeterde verklaring in het geval van oriëntatie op contacten in de Surinaamse groep. In de overige gevallen geeft deze toevoeging geen significante verbetering in het model. De oriëntatie op contacten in de Surinaamse groep viel ook reeds op vanwege het sterke interviewer-effect.

Het is mogelijk dat het niet de afkomst van de interviewer op zichzelf is die het verschil in antwoordpatroon verklaart bij Surinaamse en Hollandse interviewers, maar dat de afkomst van de ondervraagde en de afkomst van de interviewer invloed op elkaar hebben. Een ondervraagde met één Surinaamse en één Hollandse ouder kan

bijvoorbeeld bij een Hollandse interviewer minder het idee hebben dat de interviewer uit een andere etnische groep komt dan een ondervraagde met twee Surinaamse ouders. We voegen daarom in stap 3 de interactie tussen de afkomst van de ondervraagde en de afkomst van de interviewer toe aan het multilevel-model. Deze toevoeging leidt in geen enkel geval tot een significante verbetering bij het verklaren van de scores op de diverse schalen.

Uit de multilevel-analyse blijkt dat de oriëntatie op contacten in de Surinaamse groep sterker vatbaar is voor interviewer-effect dan de andere etnisch-specifieke onderwerpen en dat dit het enige meetinstrument is waar de afkomst van de interviewer invloed heeft op de antwoorden van ondervraagden. Dit onderwerp is etnisch-specifiek, maar heeft tevens betrekking op persoonlijke relaties. Daarmee is onze hypothese bevestigd dat het sterkste effect bij de combinatie van kenmerken optreedt. Onze hypothesen dat bij etnisch-specifieke onderwerpen of bij onderwerpen die betrekking hebben op persoonlijke relaties ook invloed van de afkomst van de interviewer waarneembaar is, zijn niet bevestigd.

De afkomst van de ondervraagden heeft, zoals ook is vastgesteld in de variantieanalyse in hoofdstuk 7, bij alle etnisch-specifieke onderwerpen invloed op de schaalscores. Bij de niet-etnisch-specifieke meetinstrumenten eenzaamheid en opleidingsniveau had afkomst geen significant effect op de scores. Als het gaat om de invloed van sekse, leeftijd en bezigheden wijken de resultaten uit de multilevel-analyse enigszins af van de resultaten uit de ANOVA in hoofdstuk 7. Dit is niet verwonderlijk, aangezien een verklarende variabele is toegevoegd en twee niveaus onderscheiden worden bij de multilevel-analyse. Uit de multilevel-analyse blijkt dat het effect van leeftijd op oriëntatie op contacten in de Surinaamse groep en op oriëntatie op de Surinaamse taal en cultuur, alsook het effect van bezigheden op de toewijzingscore significant is, terwijl dat in de ANOVA niet zo is. Voor de invloed van sekse op contacten in Suriname geldt het omgekeerde: het effect is wel significant in de ANOVA, maar niet in de multilevel-analyse.

8.3 Conclusie

Bijna alle meetinstrumenten die we in dit hoofdstuk onderzochten, blijken gevoelig voor interviewer-effecten. Dit geldt zowel voor meetinstrumenten voor de etnisch-culturele positie als voor opleidingsniveau en eenzaamheid. Alleen bij het meetinstrument voor contacten via post of telefoon in Suriname wordt geen variantie verklaard door interviewer-effect. Bij de overige meetinstrumenten wordt 3 tot 11 % van de variantie verklaard door interviewer-effect. In

vervolgonderzoek dient dus zeker rekening gehouden te worden met de invloed van de interviewer.

We veronderstelden dat bij etnisch-specifieke onderwerpen en bij onderwerpen die betrekking hebben op persoonlijke relaties een sterkere invloed waarneembaar is van de etnische afkomst van de interviewer dan bij neutrale onderwerpen. Uit dit onderzoek blijkt dat de gemiddelde schaalscores van ondervraagden met een Surinaamse interviewer bij etnisch-specifieke onderwerpen systematisch hoger zijn dan de gemiddelde schaalscores van ondervraagden met een Hollandse interviewer. Wanneer we in een multilevel-analyse nagaan of de afkomst van de interviewer *significant* is, blijkt dit slechts bij één van de zeven schalen het geval, namelijk bij oriëntatie op contacten in de Surinaamse groep. Bij de onderwerpen die betrekking hebben op persoonlijke relaties is invloed van de afkomst van de interviewer niet significant. De interactie tussen de afkomst van de interviewer en de afkomst van de ondervraagde is in geen enkel geval significant. Bij bijna alle meetinstrumenten die in dit hoofdstuk zijn geanalyseerd, vinden we een interviewer-effect dat niet door de afkomst van de interviewer verklaard wordt. In dit onderzoek is slechts op één interviewerkenmerk ingegaan, omdat dit kenmerk sterk gerelateerd is aan de inhoud van de vragenlijst. Binnen het vragenlijstonderzoek wordt tegenwoordig gesteld dat vooral kenmerken van de interactie tussen interviewers en ondervraagden nadere aandacht behoeven, naast de kenmerken van de interviewer op zichzelf. Juist de manier waarop interviewer en ondervraagde op elkaar reageren, is mogelijk een verklaring voor de interviewervariantie. In toekomstig onderzoek dient men zeker rekening te houden met allerlei vormen van interviewer-effect, aangezien dit in bijna elke survey te constateren valt. Daarbij is het verstandig om niet alleen diverse interviewerkenmerken, maar ook kenmerken van de interactie tussen de interviewers en ondervraagden te onderzoeken.

*Hoofdstuk 9***Samenvatting en discussie**

In dit slothoofdstuk geven we eerst een samenvatting van de doelstellingen en het design van deze studie (paragraaf 9.1). In paragraaf 9.2 gaan we in op de resultaten in het kader van de doelstellingen. Vervolgens worden in paragraaf 9.3 de implicaties van dit onderzoek besproken, alsook de mogelijkheden om in toekomstig onderzoek van de bevindingen gebruik te maken. In de afsluitende paragraaf (9.4) wordt ingegaan op de maatschappelijke relevantie van deze studie.

9.1 Doelstellingen, onderzoeksdesign en generaliseerbaarheid*9.1.1 Doelstellingen*

Om uitspraken te kunnen doen over de positie van etnische minderheden is het van toenemend belang om niet alleen immigranten, maar ook hun nakomelingen in de beschouwing op te nemen (Vermeulen en Penninx 1994). In het geval van Surinamers (de grootste etnische minderheidsgroep van dit moment) maken de kinderen van immigranten in Nederland reeds veertig procent van de totale Surinaamse bevolking uit. Aandacht voor de tweede en latere generaties is niet alleen belangrijk omdat het aantal personen in die categorieën toeneemt, maar tevens omdat daarmee de ontwikkeling van de positie van immigrantengroepen op langere termijn geanalyseerd kan worden. Zo zijn bijvoorbeeld uitspraken mogelijk over de mate waarin immigrantengroepen in de gezeten samenleving worden opgenomen en zich opgenomen voelen. In dit onderzoek is de aandacht expliciet gericht op de positie van de tweede generatie Surinamers in Nederland.

In hoofdstuk 2 is geconcludeerd dat het model van Penninx (1988a) als uitgangspunt bruikbaar is voor het analyseren van de positie van tweede-generatie Surinamers. Penninx onderscheidt de maatschappelijke positie en de etnisch-culturele positie van minderheidsgroepen in de samenleving. Onder maatschappelijke positie vallen factoren als opleidingsniveau en de mate van participatie in de arbeidsmarkt. De maatschappelijke positie is relatief gemakkelijk meetbaar, aangezien hier van objectieve indicatoren gebruik kan worden gemaakt; de geijkte methoden van het sociale

stratificatieonderzoek bieden hiervoor voldoende aanknopingspunten. Voor het vaststellen van de etnisch-culturele positie kan slechts gebruikgemaakt worden van subjectieve indicatoren. Bovendien kan in dit geval niet teruggerepen worden op eerder ontwikkelde meetinstrumenten. Een duidelijke conceptualisering en operationalisering van de etnisch-culturele positie is een vereiste voor het meten daarvan.

Op de positie van de tweede generatie Surinamers te operationaliseren, is een multidisciplinaire aanpak gehanteerd. Daarbij is uit zeer diverse invalshoeken gekomen tot een onderzoeksopzet met de volgende doelstellingen:

- 1De *eerste doelstelling* was het ontwikkelen van instrumenten voor het meten van de etnisch-culturele positie voor gebruik in surveyonderzoek.
- 2De *tweede doelstelling* was het verzamelen van informatie over de positie van de tweede generatie Surinamers, mede met behulp van het ontwikkelde instrumentarium.
- 3De *derde doelstelling* was het vaststellen van de invloed van de etnische achtergrond (Surinaams versus Hollands) van de interviewers op de antwoorden van de ondervraagden.

9.1.2 Onderzoeksdesign

Om tot een goede operationalisering van de etnisch-culturele positie te komen, zijn na bestudering van de literatuur twee vooronderzoeken verricht. Bij het eerste vooronderzoek (een *face-to-face*-interview) is aan twaalf personen uit de doelgroep eerst een concept-vragenlijst voorgelegd, vervolgens kreeg het gesprek een open karakter. Ondervraagden kregen de gelegenheid om uit te wijden over onderwerpen uit de vragenlijst die voor hen van betekenis waren, dan wel aanvullingen te suggereren of irritaties te luchten. Zodoende werd inzicht verkregen in de mate waarin de tot dusver gekozen onderwerpen aansloten bij de belevingswereld van de respondenten. Naar aanleiding van het eerste vooronderzoek is aan de tweede versie van de vragenlijst een aantal nieuwe onderwerpen toegevoegd en zijn formuleringen aangepast.

De adressen van degenen die aan het tweede vooronderzoek en het hoofdonderzoek deelnamen, zijn verkregen van het bevolkingsregister van de gemeente Amsterdam. Gevraagd is naar de adressen van personen waarvan minstens één ouder in Suriname is geboren. De gemeente vroeg potentiële respondenten toestemming om hun adres door te geven aan de Vrije Universiteit. Van de potentiële respondenten gaf 27% geen toestemming, de overige adressen zijn beschikbaar gesteld.

Het tweede vooronderzoek had als doel om in de verbeterde vragenlijst item- en schaalkarakteristieken van de voorlopig ontwikkelde meetinstrumenten vast te stellen. Hiertoe is aan 600 personen een korte versie van de vragenlijst toegezonden, met het verzoek deze ingevuld terug te sturen. Op dit verzoek reageerden 225 personen positief. Dit responsepercentage (38%) is laag, maar het aantal respondenten was voldoende om op basis van item- en schaalkarakteristieken en op basis van de resultaten de vragenlijst van het hoofdonderzoek bij te stellen. In het hoofdonderzoek zijn mondelinge interviews uitgevoerd. Twintig interviewers volgden voorafgaand aan het veldwerk een uitgebreide training. De interviewers zijn zodanig geselecteerd dat de helft van de interviews door Hollandse interviewers is uitgevoerd, de andere helft door Surinaamse interviewers. De potentiële ondervraagden zijn schriftelijk ingelicht over het doel van het onderzoek. Vervolgens zijn zij telefonisch of aan huis door een interviewer benaderd met het verzoek mee te werken aan een interview. Uiteindelijk zijn 525 personen door de interviewers benaderd, waarvan er 300 (58%) aan een interview hebben meegewerkt; een responsepercentage dat aanzienlijk hoger is dan bij het schriftelijke vooronderzoek.

9.1.3 Generaliseerbaarheid

Surveyonderzoek kampt vandaag de dag met het probleem van non-response. In dit onderzoek is een aantal maatregelen getroffen om de response te maximaliseren, zoals een uitgebreide training van de interviewers om potentiële respondenten over te halen tot deelname en het aankondigen van een cadeaubon in de introductiebrief. Het responsepercentage van 58 is niet buitensporig laag voor een survey (Kalfs en Kool 1994). Toch kan men zich afvragen of de resultaten generaliseerbaar zijn naar de totale populatie tweede-generatie Surinamers in Nederland. We houden er rekening mee dat de uiteindelijke steekproef selectief is. De respondenten uit dit onderzoek vertonen overwegend grote gelijkenis met de gehele categorie tweede-generatie Surinamers in dezelfde leeftijdscategorie in Nederland. Zoals in paragraaf 4.5 aan de orde kwam, bevinden zich in onze steekproef in Amsterdam, vergeleken met landelijke cijfers over 15 tot 35-jarige Nederlanders en zeker vergeleken met een landelijke steekproef van 15 tot 35-jarige Surinamers, weinig werklozen en weinig lager opgeleiden. Het is mogelijk dat juist lager opgeleiden en werklozen niet wilden meewerken aan het onderzoek. Een ondervertegenwoordiging van deze categorieën vinden we ook in ander surveyonderzoek (Van der Velde 1994). Onze maatregelen om de response te maximaliseren, zijn wellicht niet voldoende geweest om ook lager opgeleiden en werklozen in gelijke mate te overtuigen als middelbaar en hoger opgeleiden,

schoolgaanden en werkenden.

9.2 Samenvatting van de resultaten in relatie tot de doelstellingen

In deze paragraaf gaan we eerst in op de operationalisering van de etnisch-culturele positie, ten tweede op de positie van de tweede generatie Surinamers en ten slotte op de invloed van de interviewer.

9.2.1 Operationalisering van de etnisch-culturele positie

Om tot een voor ons doel bruikbare conceptualisering te komen, is Penninx' definitie van dit begrip op een drietal punten aangepast. Voor het onderzoek op het individuele niveau zijn we aldus tot de volgende definitie van de etnisch-culturele positie gekomen:

de mate waarin leden van een bepaalde groep zichzelf primair als leden van een specifieke groep beschouwen en/of gedragen (*positieverwerving*) en de mate waarin zij door (het grootste deel van) de samenleving primair als vertegenwoordigers van een specifieke groep worden beschouwd en/of behandeld (*positietoewijzing*).

De twee theoretische dimensies positieverwerving en -toewijzing zijn vervolgens in hoofdstuk 2 uitgewerkt in vier componenten. Voor positieverwerving zijn drie componenten onderscheiden: *etnische zelfdefinitie*, *groepsdifferentiatie* en *mate van contact met Surinamers*. Positietoewijzing is als één component verder gespecificeerd, namelijk de *gepercipieerde positietoewijzing*. De theoretische componenten zijn verder uitgewerkt in observatietermen.

Vervolgens is in hoofdstuk 4 overgegaan tot de constructie van itemsets voor de observatietermen, met het doel uit deze itemsets meetinstrumenten te ontwikkelen. Binnen de component *etnische zelfdefinitie* zijn de observatietermen (a) de mate waarin iemand zich als Surinamer definieert en (b) de saillantie van het etnisch groepslidmaatschap onderscheiden. Voor het meten van de etnische zelfdefinitie zijn drie methoden gebruikt die qua antwoordformat verschillen. Met de *Nine Statements Test* is onderzocht in hoeverre ondervraagden prioriteit geven aan etnische kenmerken binnen het geheel van termen waarin men zichzelf beschrijft. De ondervraagde kon volledig in eigen woorden weergeven hoe hij of zij zichzelf beschouwt. In het antwoord hoefde geen enkele verwijzing naar een etnische groep voor te komen. Bij de tweede methode, met een gesloten

antwoordformat, ligt het accent op de vraag tot welke bevolkingsgroep de ondervraagden zich rekenen. Bij de derde methode is gebruikgemaakt van vier meerkeuze-items; hier ligt het accent op de mate waarin iemand zichzelf als lid van 'een Surinaamse groep' wil beschrijven. De itemlijst heeft een homogene en betrouwbare schaal opgeleverd. De overige twee methoden kunnen bruikbaar zijn onder de in hoofdstuk 5 geformuleerde voorwaarden.

Voor de component *groepsdifferentiatie* zijn drie observatietermen onderscheiden: (a) de houding ten opzichte van Surinamers, (b) de houding ten opzichte van Hollanders en (c) de mate waarin men verschil ziet tussen Hollanders en Surinamers. De drie aan deze observatietermen gerelateerde itemlijsten hebben niet geleid tot één voldoende homogene en betrouwbare schaal voor groepsdifferentiatie. De constructie van een schaal is slechts mogelijk voor een subset van de items over de houding ten opzichte van Surinamers, namelijk de oriëntatie op de Surinaamse taal en cultuur. De component groepsdifferentiatie is daarom geherformuleerd en ingeperkt tot deze schaal.

Voor de component *de mate van contact met Surinamers* zijn vier observatietermen geformuleerd: (a) de kwantiteit van de contacten binnen en buiten de Surinaamse groep in Nederland, (b) de kwaliteit van die contacten, (c) contacten met personen in Suriname en (d) oriëntatie op contacten met Surinamers. Om (a) en (b) te bepalen, is allereerst het sociale netwerk geïnventariseerd. Daarbij is per genoemd contact naar de etnische afkomstgroep en de sekse gevraagd. Uit de gegevens zijn vervolgens drie maten geconstrueerd. Het percentage Surinaamse netwerkleden en het percentage ondersteuning uit de Surinaamse groep leveren bruikbare maten op voor respectievelijk de kwantiteit en kwaliteit van de contacten. Ook de itemset voor de oriëntatie op contacten met Surinamers (d) vormt een bruikbare schaal. Tot slot is een lijst van uitspraken gebruikt om de intensiteit van contacten met personen in Suriname (c) te inventariseren. Ook hieruit is een bruikbaar instrument samengesteld dat voldoet aan de gestelde schaalcriteria. De vier ontwikkelde maten voor contacten met Surinamers vullen elkaar inhoudelijk aan en zijn goed in combinatie te gebruiken.

De tweede theoretische dimensie positietoewijzing is zoals gezegd gespecificeerd in de component *gepercipieerde positietoewijzing*. We veronderstelden dat voor schoolgaanden, werkenden en werklozen een andere beleving van positietoewijzing waarschijnlijk is. Er is daarom één itemset geconstrueerd voor alle ondervraagden, daarnaast zijn specifieke itemsets voor respectievelijk schoolgaanden, werkenden en werklozen samengesteld. Door het geringe aantal werklozen onder de respondenten is het niet mogelijk de homogeniteit en betrouwbaarheid van de betreffende itemset vast te stellen. De algemene items en de

items voor schoolgaanden en werkenden daarentegen vormen homogene en betrouwbare meetinstrumenten voor door individuen gepercipieerde positietoewijzing.

Nadat in hoofdstuk 5 voor elke component één of meer bruikbare meetinstrumenten zijn ontwikkeld, is in hoofdstuk 6 getest of de meetinstrumenten tezamen het achterliggende begrip 'de etnisch-culturele positie' kunnen representeren. Hiertoe is een factoranalyse uitgevoerd, met als hypothese dat van één achterliggende factor sprake zou zijn. Uit deze analyse zijn twee factoren naar voren gekomen die respectievelijk verwijzen naar positieverwerving en -toewijzing. Eén van de bij positieverwerving ingedeelde meetinstrumenten blijkt bij de factoranalyse op beide factoren te laden (hoger op de dimensie positietoewijzing dan op de dimensie positieverwerving). Het betreft de schaal oriëntatie op contacten in de Surinaamse groep. De correlatie tussen de factoren positieverwerving en -toewijzing van .64 maakt aannemelijk dat deze twee dimensies inderdaad naar één achterliggend begrip verwijzen, de etnisch-culturele positie. Onze poging om een samenhangende set meetinstrumenten te construeren, met als dimensies positieverwerving en -toewijzing, is daarmee succesvol geweest. De meetinstrumenten zijn bruikbaar om de positie van tweede-generatie Surinamers nader te beschrijven.

9.2.2 *De positie van tweede-generatie Surinamers*

De kenmerken van de tweede generatie Surinamers zijn gerelateerd aan het specifieke cohort waaruit de respondenten komen en daarmee aan de eerste fase in de geschiedenis van de migratie van Surinamers naar Nederland. Onder tweede-generatie Surinamers in Nederland bevinden zich veel kinderen en jongeren; personen die ouder zijn dan 35 komen (nog) nauwelijks voor. In de leeftijdscategorie 30 tot 35 hebben veel kinderen Surinaams-Hollandse ouders. Dit komt doordat in de beginfase van de Surinaamse migratie voornamelijk alleenstaande mannen naar Nederland kwamen, veelal om te studeren, en de kans op het vinden van een Surinaamse huwelijkspartner destijds nog gering was. In de volgende periode zijn ongeveer evenveel kinderen met Surinaams-Hollandse ouders en Surinaams-Surinaamse ouders geboren. Na 1970 is het aantal kinderen met twee Surinaamse ouders toegenomen. In onze steekproef van 15 tot 35-jaren is deze opbouw zichtbaar.

Ongeveer de helft van de ondervraagden heeft twee ouders die in Suriname zijn geboren, bijna 40% heeft één Surinaamse en één Hollandse ouder en ongeveer 10% heeft één Surinaamse ouder en één ouder uit een derde bevolkingsgroep. Een vergelijkbaar hoog

percentage kinderen met Surinaams-Hollandse ouders is terug te vinden in landelijke gegevens van het CBS (Harmsen en Van der Heijdt 1993). Een hoge *intermarriage-rate* (huwelijken tussen personen uit verschillende bevolkingsgroepen als percentage van het totale aantal huwelijken) wordt in de Amerikaanse literatuur wel opgevat als een teken van openheid van een etnische groep (Hechter 1978). Als de hoge *intermarriage-rate* bij de tweede en derde generatie Surinamers in Nederland doorzet, zijn er over enkele generaties weinig mensen meer met een volledig Surinaamse afstamming. Het percentage Hollands-Surinaamse ouders neemt volgens Harmsen en Van der Heijdt sinds 1990 relatief iets af. Overigens is het mogelijk dat deze uitkomsten specifiek zijn voor dit cohort, voorspellingen naar andere cohorten zijn daarom enigszins problematisch.

Het percentage ondervraagden dat een opleiding volgt, is volgens cijfers van de gemeente Amsterdam (Groen en Nottelman 1993) aanzienlijk hoger dan bij 15 tot 35-jarige Amsterdammers in het algemeen. Vergeleken met dezelfde categorie, maakt daardoor ook een lager percentage tweede-generatie Surinamers uit ons onderzoek deel uit van de beroepsbevolking. De schoolgaanden uit onze steekproef nemen gemiddeld aan een hoger onderwijstype deel dan voor die leeftijdscategorie Amsterdammers gebruikelijk is. Ook het opleidingsniveau van respondenten die hun opleiding hebben afgerond is hoger dan dat van autochtone Amsterdammers in de leeftijdscategorie 15 tot 35.

Het opleidingsniveau van de ondervraagden steekt ook gunstig af tegen dat van de eerste generatie Surinamers. Dit gunstige beeld is onder andere te verklaren door selectieve non-response -- waarbij aan het onderzoek meer hoger dan lager opgeleiden hebben deelgenomen -- , maar ook door het feit dat deze kinderen van de eerste immigranten uit Suriname vaker uit een gegoede klasse afkomstig zijn dan gemiddeld voor Surinamers geldt. Overigens merken ook Tesser et al. (1996) op dat het opleidingsniveau van jonge Surinamers de afgelopen jaren is toegenomen. Een groot deel van de ondervraagden was ten tijde van het onderzoek (1991) nog bezig met een opleiding. Waarschijnlijk is dat zij daarna nog verdere opleidingen zijn gaan volgen.

Het werkloosheidspercentage (als percentage van de beroepsbevolking) in de steekproef is 21. Dit percentage is hoger dan dat (16%) voor 15 tot 35-jarige Hollandse jongeren in Amsterdam in het jaar van het onderzoek (Groen en Nottelman 1993). Wanneer dit percentage wordt vergeleken met het percentage voor de eerste generatie Surinamers van 15 tot 34 jaar in Amsterdam (gemiddeld 45%) in datzelfde jaar (idem), dan zien we dat de tweede generatie in ons onderzoek minder vaak werkloos is dan de eerste generatie Surinamers. Vergeleken met eerste-generatie Surinamers is er dus sprake van een voorsprong, vergeleken

met autochtonen een achterstand. Omdat velen ten tijde van het onderzoek nog een opleiding volgden, kan de gemiddelde positie op de arbeidsmarkt over de totale groep ondervraagden gezien nog zijn veranderd. Berekeningen van het Sociaal en Cultureel Planbureau (Tesser et al. 1996: 81-82) tonen aan dat de werkloosheid onder 25 tot 44-jarige Surinamers sterk is afgenomen in de periode 1987-1994; dit geldt in zeer sterke mate voor Surinaamse vrouwen en in mindere mate voor Surinaamse mannen.

Een tweede set conclusies over de positie van tweede-generatie Surinamers heeft betrekking op de etnisch-culturele positie. Er is in dit domein enorm veel variatie onder de respondenten. Zo komen we interviewfragmenten tegen van ondervraagden met een gemengde Surinaams-Hollandse afkomst die zich nauwelijks verbonden voelen met Surinamers in Nederland en voor wie dit interview één van de weinige gelegenheden is geweest waarbij zij aan hun Surinaamse achtergrond zijn herinnerd. Er zijn ook respondenten die menen te weinig contacten met Hollanders te hebben. Bij een grotere groep is sprake van een mengvorm: zij bewegen zich in een multi-etnische kring en identificeren zich in meerdere of mindere mate of afwisselend met zowel de Surinaamse als de Hollandse groep.

De ondervraagden in dit onderzoek refereren spontaan nauwelijks aan etnisch groepslidmaatschap. Veel tweede-generatie Surinamers benadrukken dat zij Nederlands zijn en slechts een kleine minderheid definieert zich primair als Surinamer. De categorieën Creolen en Hindostanen vinden we nauwelijks terug bij de vraag naar de bevolkingsgroep. Blijkbaar speelt de subgroeponderscheiding minder sterk bij de tweede generatie dan bij de eerste generatie. Slechts 24% van de ondervraagden stelt dat zij het Sranan Tongo goed beheersen; 74% spreekt Nederlands met hun ouders en 80% spreekt Nederlands met hun huisgenoten. Ook in de keuze van vrienden en vriendinnen is men niet sterk op de Surinaamse groep gericht: in 53% van de gevallen heeft de eerstgenoemde vriend of vriendin een Hollandse achtergrond, in 31% van de gevallen betreft het iemand met een Surinaamse achtergrond, en in 16% iemand met een andere dan Surinaamse of Hollandse achtergrond. Van de ondervraagden die samenwonen, heeft de grootste groep een Hollandse partner. Dit geldt voor ondervraagden met twee Surinaamse ouders en in nog sterkere mate voor ondervraagden van Surinaams-Hollandse afkomst. Niet meer dan een kwart van de ondervraagden onderhoudt contacten via telefoon of post met inwoners van Suriname. Slechts 21% heeft in de maand voorafgaande aan het interview een brief of pakje uit Suriname ontvangen dan wel daar iets naar toe gestuurd. Al deze indicatoren van positieverwerving van de etnisch-culturele positie wijzen erop dat de oriëntatie op de Surinaamse groep zwak is.

Naast de mate waarin men zichzelf als lid van een specifieke etnische groep beschouwt, is de mate waarin men meent door anderen als lid van een specifieke etnische groep te worden gezien van belang. Ervaringen met discriminatie spelen daarin een rol. De ondervraagden in dit onderzoek rapporteren weinig discriminatie in de zin van duidelijk merkbaar negatief gedrag: de meerderheid zegt in de werksituatie nooit iets van een negatieve behandeling op grond van haar afkomst te merken. Hetzelfde geldt voor de schoolsituatie. Anders ligt het met de kansen in de maatschappij: men meent dat men weliswaar in Nederland redelijke kansen heeft als men zich daarvoor inspant, maar dat wil niet zeggen dat men ook dezelfde kansen heeft als autochtone jongeren. Niet zozeer duidelijk merkbaar negatief gedrag is het probleem, maar eerder een constante wantrouwige of negatieve ondertoon. Men is het er bijvoorbeeld over eens dat de berichtgeving in kranten over Surinamers lang niet altijd juist is en dat het beeld dat men in Nederlandse bedrijven van Surinaamse werknemers heeft negatiever is dan dat van Nederlandse werknemers. Scholieren rapporteren meer negatieve positietoewijzing dan werkenden. Helaas is het aantal werklozen in het onderzoek te gering om hen in dit opzicht met werkenden en schoolgaanden te vergelijken. Mannen met twee Surinaamse ouders rapporteren de sterkste positietoewijzing. Dat personen met twee Surinaamse ouders een sterkere positietoewijzing rapporteren komt waarschijnlijk doordat zij op basis van hun uiterlijk duidelijker te onderscheiden zijn van Hollanders dan degenen met één Hollandse ouder en één Surinaamse ouder. Dat mannen meer discriminatie-ervaring rapporteren dan vrouwen is niet nieuw. Dit verschijnsel wordt wel verklaard doordat zwarte vrouwen minder bedreigend gevonden worden dan zwarte mannen.

De kenmerken afkomst, sekse, leeftijd, opleidingsniveau en bezigheid oefenen invloed uit op alle indicatoren voor de etnisch-culturele positie. Afkomst, dat wil zeggen het aantal Surinaamse ouders, heeft een overheersende invloed op alle componenten van positieverwerving. Ondervraagden met twee Surinaamse ouders hebben een sterkere Surinaams georiënteerde etnische zelfdefinitie, zijn sterker georiënteerd op de Surinaamse taal en cultuur, op contacten in de Surinaamse groep en op contacten in Suriname dan ondervraagden van Surinaams-Hollandse afkomst.

Bij de mate van positietoewijzing spelen afkomst, sekse en leeftijd een rol: mannen ervaren meer positietoewijzing dan vrouwen; ondervraagden met twee Surinaamse ouders ervaren meer positietoewijzing dan ondervraagden van Surinaams-Hollandse afkomst en de jongste groep ervaart meer positietoewijzing dan de oudste groep ondervraagden.

9.2.3 *Invloed van de etnische afkomst van interviewers op de antwoorden van ondervraagden*

Uit Amerikaanse literatuur is bekend dat de etnische achtergrond van de interviewer vooral van invloed is bij onderwerpen die met etniciteit te maken hebben en onderwerpen die betrekking hebben op persoonlijke relaties. In hoofdstuk 3 is op literatuur rond dit onderwerp ingegaan en in hoofdstuk 8 op onze resultaten hieromtrent. De tegenstelling tussen zwarte en witte interviewers uit de Amerikaanse literatuur is in dit onderzoek omgezet in termen van eigen Surinaamse groep versus dominante Hollandse groep. De kleur van de interviewer is dus in het geval van Surinamers niet expliciet het kenmerk dat het verschil bepaalt, maar de inschatting van een ondervraagde of de interviewer tot de 'eigen groep' behoort. Voor de analyse van dit zogenoemde interviewer-effect zijn vier typen onderwerpen vergeleken, namelijk onderwerpen die met etniciteit te maken hebben, onderwerpen die met persoonlijke relaties te maken hebben, onderwerpen die met etniciteit én persoonlijke relaties te maken hebben en onderwerpen die noch op het één, noch op het ander betrekking hebben. Voor alle schalen die als indicator zijn gebruikt voor de etnisch-culturele positie is nagegaan of Surinaamse interviewers systematisch andere antwoorden hebben gekregen dan autochtone interviewers. De gemiddelden blijken systematisch te verschillen. Door Surinaamse interviewers ondervraagde jongeren hebben op de meeste meetinstrumenten een hogere score dan door Hollandse interviewers ondervraagde jongeren. Omdat het vergelijken van gemiddelden een gebrekkige methode is, hebben we een multilevel-analyse toegepast om de mate van interviewer-effect vast te stellen. In de multilevel-analyse zijn naast de afkomst van de interviewer de afkomst, sekse, leeftijd, bezigheden en het opleidingsniveau van de respondenten als controlevariabelen opgenomen. Het aantal Surinaamse ouders van een ondervraagde blijkt van meer invloed op de antwoorden van ondervraagden dan de afkomst van de interviewer. Steeds zijn de schaalscores van ondervraagden met twee Surinaamse ouders sterker Surinaams georiënteerd dan de schaalscores van ondervraagden van gemengd Hollands-Surinaamse afkomst. Alleen bij de schaal oriëntatie op contacten in de Surinaamse groep is de invloed van de afkomst van de interviewer significant.

9.3 **Bruikbaarheid van de gehanteerde modellen en instrumenten**

In deze paragraaf wordt een aantal implicaties van dit onderzoek besproken, ten eerste wat betreft de bruikbaarheid van het model van Penninx. Ten tweede gaan we in op de bruikbaarheid van ons eigen model, in het bijzonder de rol van groepsdifferentiatie. Ten derde wordt de bruikbaarheid van de hier ontwikkelde meetinstrumenten in toekomstig onderzoek behandeld. Ook gaan we in op de bruikbaarheid van surveyonderzoek bij het verzamelen van gegevens over etniciteit. Ten slotte komt de invloed van de etnische afkomst van de interviewer aan bod.

9.3.1 *Bruikbaarheid van het model van Penninx*

Uit dit onderzoek is duidelijk geworden dat het model van Penninx een bruikbare basis vormt voor onderzoek naar processen rond minderheidsvorming. Op het individuele niveau vormt het expliciteren van de positietoewijzing een nuttige toevoeging en levert extra inzichten naast datgene wat bestaande etniciteitstheorieën reeds aan kennis kunnen bieden. Onderzoek naar etnische identiteit heeft overigens een ander doel dan onderzoek naar de positie van immigranten. In deze studie is de analyse uitgevoerd op het individuele niveau en uit het gezichtspunt van individuele leden van een minderheidsgroep. De analyse is te zien als een poging om een onderdeel van het model van Penninx te operationaliseren. Informatie uit onderzoeken die andere delen van het model gebruiken, zal het beeld completeren. Een opzet op individueel niveau waarbij zowel het gezichtspunt van de minderheidsgroep als dat van de dominante groep in de samenleving aan bod komt, zou een volgende interessante stap kunnen zijn in de pogingen om het volledige model van Penninx uit te werken. Daarbij zou de theoretische dimensie positietoewijzing, die nu slechts één component kent, verder kunnen worden uitgewerkt. Zo zou onderscheid gemaakt kunnen worden tussen 'toewijzend' gedrag, 'toewijzende' attitudes ten aanzien van personen in de omgeving en vooroordelen jegens groepen.

Het model van Penninx kan, zoals hij zelf aangeeft, tevens toegepast worden op het organisatieniveau en op het niveau van instituties. Bij gebruik van de term etnisch-culturele positie op organisatieniveau kan men deze gedeeltelijk analoog en gedeeltelijk op een geheel andere wijze invullen dan hier is gebeurd. Men kan bijvoorbeeld de etnische zelfdefinitie van Surinaamse organisaties gebruiken als één van de maten voor positieverwerving. We veronderstellen dat ook bij organisaties op sommige dimensies een zwakkere en op andere dimensies een sterkere Surinaamse zelfdefinitie vast te stellen is. Zo kan een voetbalclub voor Surinamers zijn opgericht en veel Surinaamse leden tellen, maar zich slechts in beperkte mate als een Surinaamse

organisatie profileren.

De huidige uitwerking van het concept etnisch-culturele positie op individueel niveau blijkt op één punt niet te functioneren zoals vooraf is verondersteld. Het betreft de theoretische component groepsdifferentiatie. De in dit onderzoek ontwikkelde operationalisering daarvan heeft niet geleid tot eenduidige meetinstrumenten. In plaats daarvan is de schaal 'oriëntatie op de Surinaamse taal en cultuur' ontwikkeld die, zoals in hoofdstuk 6 is gebleken, een indicator is voor de etnisch-culturele positie. In onze uitwerking is groepsdifferentiatie als theoretische component daarom vervangen door de 'oriëntatie op de Surinaamse taal en cultuur'. Men kan zich afvragen of deze vervanging in een volgend onderzoek opnieuw zou moeten plaatsvinden, of dat men verder dient te zoeken naar een homogeen en betrouwbaar meetinstrument voor groepsdifferentiatie. Volgens ons is het zoeken naar een dergelijk instrument zinvol. Men dient zich dan niet te concentreren op het inventariseren van zogenaamde harde verschillen tussen Hollanders en Surinamers. De mate van verschil tussen Surinamers en Hollanders is namelijk moeilijk tot een éénduidige dimensie van geen naar veel verschil terug te brengen. De items over verschillen tussen Surinamers en Hollanders in deze studie betreffen een te grote verscheidenheid aan onderwerpen: van de houding ten aanzien van grootouders en de band met de familie tot emancipatie en positie op de arbeidsmarkt. Een respondent kan bijvoorbeeld bij het ene onderwerp veel verschil waarnemen en bij het andere onderwerp weinig. Een homogene dimensie hebben we mede daardoor niet aan kunnen tonen. Men dient zich te concentreren op twee aparte dimensies: de mate waarin men zich op de Surinaamse groep richt en de mate waarin men zich op de Hollandse groep richt. De mate van oriëntatie op de Surinaamse groep, zoals bij de andere meetinstrumenten, is wel een éénduidige dimensie; deze loopt van zwakke tot sterke oriëntatie op de Surinaamse groep. Daarnaast is het mogelijk om de mate van oriëntatie op de Hollandse groep vast te stellen, onafhankelijk van de mate waarin een respondent zich op de Surinaamse groep richt. Van deze gedifferentieerde aanpak is mogelijk meer succes te verwachten dan van de hier gehanteerde operationalisering.

9.3.2 Bruikbaarheid van de ontwikkelde meetinstrumenten in toekomstig onderzoek

Belangrijk is de vraag in hoeverre de instrumenten bruikbaar zijn buiten de in dit onderzoek gehanteerde steekproef van tweede-generatie Surinamers. In hoeverre is het ontwikkelde instrumentarium bijvoorbeeld bruikbaar bij andere minderheidsgroepen in Nederland of

eventueel buiten Nederland? Bij het opstellen van de itemlijsten is ervan uitgegaan dat men de term Surinamers gemakkelijk kan vervangen door termen die naar andere etnische groepen verwijzen. De vraag is of de instrumenten bruikbaar zijn indien men, bijvoorbeeld in onderzoek onder tweede-generatie Marokkanen of Turken, overal in de itemlijsten Surinamers zou vervangen door Marokkanen of Turken. In vrijwel alle meetinstrumenten is deze vervanging in principe mogelijk. Alleen bij de meerkeuzevraag 'Tot welke bevolkingsgroep reken je jezelf?' behoeven de aan te bieden antwoordalternatieven aandacht. Het aantal en de keuze van de etnische subgroepen verschilt per etnische groep. De Surinaamse groep heeft met haar grote diversiteit aan etnische subgroepen een zeer specifieke opbouw. Het onderdeel groepsdifferentiatie kan niet direct worden overgezet. Bij dit onderdeel is een specifieke operationalisering noodzakelijk. Hier is namelijk sprake van uitdrukkelijke en specifieke verschillen tussen Surinamers en Hollanders. Het is niet waarschijnlijk dat de genoemde verschillen dezelfde zullen zijn indien men tweede-generatie Marokkanen vraagt naar de verschillen tussen Marokkanen en Nederlanders. In de schaal 'oriëntatie op de Surinaamse taal en cultuur' is het vermoedelijk wel mogelijk Surinaams door Marokkaans te vervangen.

Of de meetinstrumenten inderdaad op dezelfde manier werken, is slechts te achterhalen door ze ook daadwerkelijk in een volgend onderzoek onder bijvoorbeeld Marokkanen of Turken in te zetten. Het zou interessant kunnen zijn in een min of meer analoog opgezet vervolgonderzoek in te gaan op eventuele verschillen tussen tweede-generatie Surinamers en tweede-generatie Marokkanen of Turken, daarbij rekening houdend met achtergrondverschillen als gevolg van de kenmerken van de eerste generatie van deze categorieën. Zo zou men rekening kunnen houden met opleidingsniveau en sociale klasse van de eerste generatie.

Een belangrijke vraag is of de constateerde gunstige positie in het onderwijs en op de arbeidsmarkt van de tweede generatie Surinamers over tien jaar nog even gunstig zal zijn. Wij zijn voorzichtig met het geven van een voorspelling, omdat in het eerste cohort Surinaamse immigranten mensen uit de hogere en middenklasse oververtegenwoordigd zijn. Het opleidingsniveau van de steekproef is dan ook hoger dan het gemiddelde opleidingsniveau van Amsterdammers in dezelfde leeftijdscategorie. Gezien de positieve ontwikkelingen in het onderwijs van de kinderen uit het volgende Surinaamse immigratiecohort is het niet uit te sluiten dat de gunstige ontwikkeling zich -- weliswaar op een iets lager niveau -- zal voortzetten, bijvoorbeeld op een niveau dat vergelijkbaar is met dat van autochtone Amsterdammers.

9.3.3 Evaluatie van de onderzoeksmethode

Zoals bij alle gevoelige onderwerpen kunnen we ons afvragen in hoeverre ondervraagden valide informatie geven aan een interviewer die zij niet kennen en die gestandaardiseerde vragen stelt. Uit dit onderzoek is duidelijk geworden dat het onder bepaalde voorwaarden mogelijk is om met behulp van vooraf geformuleerde vragen in een interview informatie te verzamelen over etniciteit. Eén van deze voorwaarden is dat de vragen directe raakvlakken hebben met de belevingswereld van de betrokkenen. In deze studie is gebruikgemaakt van in ander onderzoek verzamelde kennis, en van een vooronderzoek waarin een open methode is gebruikt om vast te stellen welke thema's onder de ondervraagden leven. Het gebruik van uitspraken waar men al dan niet mee kan instemmen en die passen in de belevingswereld van de ondervraagden, lokt veel ondervraagden uit tot reacties. In dit onderzoek is de reactie op open vragen vaak enigszins kort en beperkt gebleven, maar bij de uitspraken is naast de antwoorden 'mee eens' of 'mee oneens' veelal ook een argumentatie gevolgd.

In het algemeen verdient het de voorkeur een combinatie van waarnemingsmethoden te gebruiken. In dit onderzoek is bijvoorbeeld gebruikgemaakt van de *Nine Statements Test*, open vragen, meerkeuze-items en netwerkgegevens. Triangulatie of een zogenaamde drie-wegbenadering heeft het voordeel dat verschillende foutenbronnen van de verschillende methoden onderling geneutraliseerd kunnen worden (De Jong Gierveld en Van Tilburg 1991).

Een probleem is dat lager opgeleide werklozen moeilijk zijn over te halen met de benaderingsmethode die in deze survey is gehanteerd. Hun motivatie om aan een onderzoek mee te doen lijkt gering, en er is extra moeite nodig om deze groep te overtuigen. Zij lijken bovendien terug te schrikken als blijkt dat hun adres via de gemeente is doorgegeven. Men associeert één en ander vermoedelijk met controles en registratie. Een alternatieve benaderingswijze, een beloning -- bijvoorbeeld een uurloon van f 35 per uur -- of ander direct voordeel van deelname aan het onderzoek zou de motivatie kunnen vergroten. Een andere maatregel om een evenwichtiger verdeling van opleidingsniveau en bezigheden in de steekproef te realiseren, is het gebruik van een gestratificeerde steekproef. Men stelt dan van tevoren vast hoeveel personen met een lagere opleiding in de steekproef moeten voorkomen, en gaat met interviewen door tot van elke relevante categorie het gewenste aantal bereikt is.

9.3.4 Hoe krijgt men vat op de invloed van de interviewer?

Invloed van de interviewer op de antwoorden van ondervraagden is onvermijdelijk, zowel in surveysituaties als in open interviewsituaties. Het vermijden van een interview brengt weer andere problemen met zich. Zo kan een schriftelijke enquête bijvoorbeeld een lager responsepercentage hebben, zoals de ervaring in ons vooronderzoek leert. In een situatie waarin gewerkt wordt met één interviewer is het zeer moeilijk om objectief na te gaan welke invloed deze heeft. In een situatie met meer dan één interviewer is de invloed van de interviewers alleen vast te stellen indien zij inhoudelijk dezelfde vragen stellen. In dit onderzoek is gebleken dat de etnische achtergrond van de interviewer enige invloed uitoefent op de onderzoeksresultaten, vooral als het onderwerp interetnische verhoudingen is. Door de onvermijdelijke vermenging van het onderwerp van gesprek en de interpersoonlijke communicatie tussen interviewer en ondervraagde is het vrijwel onmogelijk om dit probleem te vermijden. Het verdient altijd aanbeveling om over mogelijke beïnvloeding door de interviewer na te denken en zo veel mogelijk na te gaan waar deze invloed optreedt.

9.4 Maatschappelijke relevantie

Over immigranten en etnische minderheden is de laatste tijd soms een erg pessimistisch toekomstbeeld gepresenteerd. Uit dit onderzoek is gebleken dat de aanname dat immigratie uit armere landen per definitie tot een opeenhoping van sociale problemen leidt, niet terecht is. Het proces van integratie in de Nederlandse samenleving van de onderzochte tweede-generatie Surinamers geeft weinig aanleiding tot negatieve verwachtingen. Niet alleen is een grote differentiatie aangetoond in zowel de maatschappelijke als de etnisch-culturele positie, maar ook een relatieve verbetering van de maatschappelijke positie van de tweede generatie ten opzichte van de eerste generatie. Het is mogelijk dat tweede-generatie Surinamers die niet aan het onderzoek hebben deelgenomen gemiddeld een zwakkere maatschappelijke positie innemen. Een grote groep heeft echter wel een gunstige positie weten te bereiken.

In hoofdstuk 1 is de problematische kant van de begrippen etnische minderheden en allochtonen aan de orde geweest. Bij etnische minderheden gaat het om een vastgesteld aantal allochtone groepen met een achterstandspositie en hun nakomelingen tot in de derde generatie. Surinamers vallen onder de etnische minderheidsgroepen. Bij allochtonen gaat het om personen met een vreemde herkomst en hun nakomelingen tot in de derde generatie. Van Amersfoort (1993)

wijst erop dat bij de definitie van allochtonen de suggestie gewekt wordt dat bij mensen van 'gemengde herkomst' het vreemde element altijd overheerst. Wanneer we de tweede generatie Surinamers bezien in de context van het minderhedenbeleid, moeten we concluderen dat de categorisering in allochtonen en autochtonen niet bij deze groep past. Zoals reeds opgemerkt, heeft het voeren van een minderhedenbeleid tot consequentie dat de doelgroepen van dat beleid geregistreerd worden. Door de zorg over de positie van bepaalde etnische groepen worden de betrokkenen niet alleen impliciet tot een probleemgroep bestempeld, de doelgroep wordt ook sterk opgerekt. De ondervraagden in dit onderzoek hebben gemengde gevoelens bij deze onbedoelde etikettering. De term allochtonen is in het gewone spraakgebruik een aanduiding geworden voor 'problematische immigranten'. Op de Amsterdamse scholen wordt de helft van de kinderen tot de allochtonen gerekend. Tweede-generatie Surinamers, Marokkanen en Turken vormen het grootste aandeel in deze groep. Van de tweede generatie Surinamers blijkt de helft één Surinaamse en één Hollandse ouder te hebben. De associatie met problematische immigranten blijkt niet terecht. Nu de positie van tweede-generatie Surinamers aanzienlijk verbeterd is ten opzichte van de positie van de eerste generatie, is de associatie nog minder terecht. De waarschuwende woorden van Van Amersfoort blijken terecht als we de tweede generatie Surinamers in dit onderzoek bezien. Tweede-generatie Surinamers kunnen niet eenduidig tot een minderheidsgroep of tot 'de Surinamers' gerekend worden. De mate waarin zij zich verbonden voelen met 'de Surinamers' in Nederland is beperkt. Het opgeplakte label 'etnische minderheidsgroep' lijkt dus evenmin door de betreffende personen zelf gedeeld te worden.

*Summary***The ethno-cultural position of second-generation Surinamese in the Netherlands****Introduction**

When we speak of the position of ethnic minorities in the Netherlands, it is increasingly important to include the children and descendants of the original migrants in the analysis. In the case of the Surinamese, the largest ethnic minority group in the Netherlands, the second generation currently makes up forty per cent of the total population of this group. Focusing on the second and subsequent generations is not only important because of their increasing numbers, but also because it permits a long-term analysis of the development of the position of immigrant groups. We focus in this research on the position of second-generation Surinamese in the Netherlands.

In order to operationalize the position of migrants and their children, a model devised by Penninx (1988a) is employed; this divides the position of migrants (and persons of migrant origin) into two components: (1) the social position, and (2) the ethno-cultural position. Both components have two dimensions: position acquisition and position allocation. The *social position* is defined as 'the position of a minority group as a whole in the social stratification of society. Indicators for this position can be found in such domains as a) labour, income and social security, b) education, and c) housing' (Penninx et al. 1994: 104). The *ethno-cultural position* is 'a) the extent to which a group is regarded primarily as a different group by the majority of society, and/or b) the extent to which the group defines itself primarily as such' (ibid.). Penninx named the first part of the definition (a) *position allocation*, and the second part (b) *position acquisition*. Indicators to measure the social position are readily available from social stratification research: the level of education and the unemployment rate are clear indicators. Up to now no instrument of measurement for the ethno-cultural position has been developed; in this research an attempt is made to construct an instrument that can be used in survey interviews.

Interviews are a widely used method of gathering data in the social sciences. The role of the interviewer is often taken for granted and it is not always recognized that the interviewer can be responsible for up to fifteen per cent of the variance in the answers of respondents. This is true not only in survey interviews but also in open interviews. The interviewees make assumptions about the views of the interviewer and may adjust their statements to accommodate the interviewer. In this

study ethnicity plays an important role. American research shows that interviews about ethnic issues are sensitive to what has been called the race-of-interviewer effect. This research shows that a black interviewer obtains systematically different answers from respondents compared with a white interviewer. It is probable that the ethnic background of the interviewer will also influence the answers of the Surinamese respondents in this study.

These issues give rise to three principal objectives. The first objective of this study is to construct instruments to measure the ethno-cultural position of individual migrants, which can be used in standardized survey interviews. The second objective is to reach conclusions on the situation of the second-generation Surinamese, using the instruments we have developed. The third objective is to study the impact of the ethnic background of the interviewers on the answers provided by the respondents.

Theoretical framework

In order to employ the broad general concept of *ethno-cultural position* for operationalization, a further breakdown of the theoretical concepts into empirical components was required. We used in our scheme of operationalization the process devised by Boesjes-Hommes (1970). We reason that *position acquisition* consists of three components: a) ethnic self-definition, b) group-differentiation, and c) orientation towards and contacts with other Surinamese. The other dimension of the ethno-cultural position, *position allocation*, is further specified as negative position allocation as experienced by individuals (or the experience of discrimination).

Research design

Two pilot studies were organized in order to realize a thorough operationalization of the ethno-cultural position. Starting from the literature, a set of multiple-choice questions was developed for each theoretical component and a preliminary questionnaire was constructed. Twelve second-generation Surinamese were interviewed, using the questionnaire in an open way, and were asked to give comments on the questionnaire and to give their opinion on the relevance of the subjects. They were also asked to suggest additional subjects and to comment on sensitive items. A great deal of useful information was gathered in this way, because the questionnaire

appeared to trigger a willingness on the part of the respondents to talk about the whole issue. New subjects were added, and the wording of some items was improved in the course of preparing a second, revised questionnaire.

For the second pilot study and the main study, a set of addresses was received from the population registry of the Municipality of Amsterdam, which contained details of 4390 persons aged between 15 and 35 years old, with at least one parent born in Surinam. From this list obtained from the Municipality of Amsterdam, 600 people were randomly selected for a postal questionnaire; 225 persons (38%) sent us their written responses. This second pilot was used to improve the questionnaire still further and to refine the question sets and scales. The resulting final questionnaire was used in the main survey, which consisted of face-to-face interviews. A new group was randomly selected and approached, out of which 300 (58%) actually took part in face-to-face interviews.

To find out whether ethnic background influences the answers of respondents, we divided the interviews equally between Surinamese and Dutch interviewers. Instead of the contrast between black and white interviewers that we find in the American literature, we have employed a distinction between Surinamese interviewers (supposed to be members of the 'own' group) and Dutch interviewers (as members of the 'other' group). We argue that it is not so much the colour of the interviewer's skin that determines the contrast between Surinamese and Dutch interviewers, but the perception of whether the interviewer belongs to one's 'own' group or not.

Results of the operationalization of the ethno-cultural position

Sets of questions covering each theoretical component were part of the questionnaire. From these sets we selected the questions on which responses could be scaled. The feasibility of constructing a scale was determined on the basis of Mokken's criteria, which include a stated level of homogeneity and reliability. For every component, homogeneous and reliable scales were successfully constructed, except for the component 'group differentiation'. It was concluded that this component had been formulated too broadly. With a subsection of the questions on group differentiation, however, it proved possible to construct a homogeneous and reliable scale, namely on the orientation towards Surinamese language and culture. For the component concerning 'contacts with Surinamese', four instruments turned out to be successful.

The process of constructing the scales resulted in seven instruments

that can be used as indicators for the ethno-cultural position: 1) an ethnic self-definition scale, 2) a scale of orientation towards Surinamese language and culture, 3) a scale that measures orientation towards contacts within the Surinamese group, 4) a scale for the intensity of contact by telephone or post with persons in Surinam, 5) a measure for the quantity of contacts among Surinamese in the Netherlands, 6) a measure for the quality of contacts among Surinamese in the Netherlands, and 7) a scale for position-allocation as perceived by the respondents.

The seven indicators were tested for representation of the concept of ethno-cultural position. For this purpose we used a factor analysis, which produced two factors that can be interpreted as position acquisition and position allocation. Most of the scales loaded on the expected dimension, except scale 3, on orientation towards contacts with Surinamese. We can conclude that perceived discrimination and a stronger orientation towards the Surinamese group are connected. The correlation between the two factors acquisition and allocation (.64) is high enough to warrant the conclusion that these two dimensions are indicative of one underlying construct. Thus the attempt to construct a coherent set of instruments to measure the concept of ethno-cultural position, with its dimensions of position acquisition and position allocation, has been successful.

Results indicating the position of second-generation Surinamese

The second objective of this study was to draw conclusions on the situation of the second-generation Surinamese. In order to implement this objective the constructed measurement instruments were employed, together with indicators of social position and certain demographic variables like sex, age, and the number of Surinamese parents. The characteristics of the second-generation Surinamese respondents in this study refer to the first phase of the history of the migration of Surinamese to the Netherlands, which occurred in the 1960s. The sample in this study is aged between fifteen and thirty-five years old. The respondents are children of the first immigrants from Surinam to the Netherlands.

Among the older respondents (30-35) were found a relatively large number of children of mixed parentage, namely with one Dutch and one Surinamese parent. This is explained by the fact that the first group of Surinamese who came to the Netherlands during the colonial period consisted mainly of men from middle or upper-class Creole families (to study at a university) often married Dutch women. Around the time of the independence of Surinam in 1975, the Dutch government gave the

Surinamese the option of either confirming their new Surinamese nationality or taking up Dutch nationality and settling in the Netherlands within a period of five years. In view of the apparent instability of the young nation, a significant percentage opted for Dutch nationality, which led to substantial migration to the Netherlands. The migrants were no longer an elite group, but represented all parts of the Surinamese socio-economic and ethnic groups.

This development is also visible in our sample aged between fifteen and thirty-five. Among the oldest respondents many have one Dutch parent, and in the younger group the percentage of people with two Surinamese parents is higher. Interestingly the percentage of mixed parentage in the sample remains high, also among the younger respondents. This can be considered a sign of the rapid integration of the Surinamese into Dutch society. The development is confirmed by data from the Central Bureau of Statistics, so it is not a special characteristic of our sample in Amsterdam. Because of the high inter-marriage rate the Surinamese will not remain as a distinct and separate ethnic group in the future, and it would seem that Dutch society is changing faster than we have hitherto realized.

Two indicators of the social position of immigrants are their position in the labour market and their educational achievement. Our respondents have a low participation rate in the labour force (47%), compared to Amsterdammers aged 15-35 years (74%). The labour force is defined as those who are available for the labour market (employed and unemployed persons). The low percentage is caused by the considerable number of students in the sample (51%). These students participate in higher levels of education than is usual among their age group in Amsterdam. Respondents who had finished their education also reported a higher final level of education. The educational level of the sample in this study not only compares favorably with that of Amsterdammers of the same age, but is higher than that of the first-generation Surinamese in Amsterdam. This positive picture can partly be explained by a selective response on the part of relatively highly educated people. On the other hand, the sample consists of children of the first migrants from Surinam, who are relatively well-to-do compared to the rest of the Surinamese in the Netherlands.

The unemployment rate in this sample (21%) was higher than the unemployment rate among Dutch young people (aged 15-35) in Amsterdam (16%). Compared to the first-generation Surinamese in Amsterdam -- 45% unemployed -- this is an enormous improvement, but compared to Dutch people of the same age, the arrears are still evident. This is revealing because the level of training is higher than that for the Dutch of the same age-group.

The answers provided by the respondents on the question of ethno-cultural position are divergent. Answers range from those who are not

attached in any way to the Surinamese part of their background or the Surinamese branch of their families and who have no Surinamese contacts, to those at the other extreme, who claim not to have any Dutch friends at all.

The respondents in this study seldom referred to any kind of ethnic background when asked to describe themselves. When faced with a multiple-choice question, many of them asserted that they are Dutch, and only a small minority labeled themselves primarily Surinamese. The labels Creole or Hindustani, which are significant in Surinam and among the first generation, are hardly used by the second generation in the Netherlands.

Most of the young people in this sample have friends from different backgrounds, and identify to a greater or lesser extent with both the Dutch and the Surinamese groups, or alternate between them. Only 24% of the respondents speak the Surinamese language Sranan Tongo well; 74% speak Dutch with their parents, and 80% speak Dutch at home. In addition many of the respondents are not particularly strongly orientated towards having Surinamese friends: 53% put a Dutch friend first on the list of friends, 31% a Surinamese friend, and 16% put someone with a different background first on the list. Of those interviewed who live with a partner, most have a Dutch partner. This is true for young people with two Surinamese parents, but to an even greater degree for those of mixed background. No more than a quarter of the respondents maintain contact by post or telephone with people in Surinam. No more than 20% had received from or sent to someone in Surinam any letters or parcels in the month before the interview. All these indicators show that orientation towards the Surinamese group is not very strong.

The perception of respondents of the views of themselves held by the people around them, or in other words the perceived position allocation, is also part of the ethno-cultural position in our theoretical framework. Experience of discrimination plays an important role. The respondents did not often report discrimination, in the sense of distinct negative behaviour, and the majority stated that they never experienced any discrimination in their work situation. The same is true for the school situation. However this cannot be said about opportunities in society in general: respondents estimated that their chances in society are fair and that their achievement is connected with the effort they make, but that does not mean that they think of Surinamese and Dutch chances as equal. They experience small signs of mistrust and unfair assumptions, like that of the surprised face when the black gentleman turns out to be the lawyer and not the secretary who accompanies him.

Respondents also perceive position allocation when they see how information services like newspapers write negatively about

Surinamese. They think that the image of Surinamese employees in Dutch companies is more negative than the image of Dutch employees held by both employers and colleagues.

Students report higher position allocation than those in employment.

The number of unemployed persons in the sample was too small to compare them with students and working respondents. Gender plays a role in the process of position allocation: men with two Surinamese parents report the highest level of allocation, while women from mixed Surinam/Dutch backgrounds report the lowest.

Results concerning the impact of the ethnic background of the interviewer on answers by respondents

The third objective of this research is to study the impact of the ethnicity of the interviewer on the answers by respondents. When we look at the answers on measures of the ethno-cultural position, it transpires that the mean scores of those questioned by a Surinamese interviewer were systematically higher than those of respondents with a Dutch interviewer. Comparison of the mean scores is a limited method of determining the 'interviewer effect'. We applied a multi-level analysis and took the background of the interviewer and the parentage, gender, age, educational level and occupation of the respondent, and the interaction between the ethnic background of the interviewer and the respondent, all into consideration. The background of the respondent (in particular being a descendant of a mixed marriage or not) influences the answers of respondents more than the background of the interviewer does. The background of the interviewer was found to exert significant influence only in the scale concerning orientation towards friendship among Surinamese and not on any of the other subjects, whether ethnic or otherwise.

Conclusion

Our study shows an example of the operationalization of the ethno-cultural position. Using the indicators of the ethno-cultural position, it is possible to show the diversity of ethnic identification among the second-generation Surinamese. Most of the respondents regard the Netherlands as their own country and are not exclusively oriented towards their Surinamese background. The indicators of social position point in the same direction. The group is well educated compared to their Dutch counterparts. The high percentage of people with

Dutch/Surinamese parentage as well as the high percentage of relationships with a Dutch partner among this age group can also be considered a sign of integration.

A relatively large number of our respondents are descendants of the earlier elite migrants who came mainly for purpose of study. It is for future research to show how the social and ethno-cultural position of second-generation Surinamese will develop when the descendants of the mass migration representing all sections and ethnic groups of Surinamese society become older. The relatively high rate of unemployment of the second generation, despite a higher level of education, indicates a problem. The tendency towards integration and the good school results of the younger group are reasons for optimism about the future.

Geraadpleegde literatuur

Allport, G.W.

1982 *The nature of prejudice*. Reading Mass.: Addison Wesley.

Amersfoort, J.M.M. van

1968 *Surinamers in de lage landen*. Den Haag: Ministerie van CRM.

1974 *Immigratie en minderheidsvorming. Een analyse van de Nederlandse situatie 1945-1973*. Alphen a/d Rijn: Samsom.

1982 'Immigrant en samenleving. Een terreinverkenning.' In: J.M.M. van Amersfoort & H.B. Entzinger (red.), *Immigrant en samenleving*, 7-29. Deventer: Van Loghum Slaterus.

1987 'Van Willem Kegge tot Ruud Gullit. De Surinaamse migratie naar Nederland, realiteit, beeldvorming en beleid.' *Tijdschrift voor de Geschiedenis* 100 (3) 476-491.

1993 *Migratie, bevolking en politiek*. Amsterdam: Instituut voor Sociale Geografie UvA.

Amersfoort, J.M.M. van en R. Penninx

1993

Anderson, B.A., B.D. Silver & P.R. Abramson

1988a 'The effect of race of the interviewer on measures of electoral participation by blacks in SRC National Election Studies.' *Public Opinion Quarterly* 52 (1) 53-83.

1988b 'The effect of race of the interviewer on race-related attitudes of black respondents in SRC/CPS National Election Studies.' *Public Opinion Quarterly* 52 (3): 289-324.

Baca Zinn, M.

1979 'Field research in minority communities. Ethical, methodological and political observations by an outsider.' *Social Problems* 27 (2) 209-219.

Baratz, S.S.

1967 'Effects of race of experimenter, instructions and comparison population upon level of reported anxiety in negro subjects.' *Journal of Personality and Social Psychology* 7 (2) 194-196.

Barth, F. (ed.)

1969 *Ethnic groups and boundaries. The social organization of cultural difference*. Oslo: Universitetsforlaget (2nd reprint 1982).

- Bayer, A.E.
1965 *Surinaamse arbeiders in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Berdowski, Z.,
1994 *Etnische groepen in Amsterdam, jaarbericht 1994*. Amsterdam: Gemeentelijk Bureau voor Strategisch Minderhedenbeleid.
- Berk, M.L. & A.B. Bernstein
1988 'Interviewer characteristics and performance on a complex health survey.' *Social Science Research* 17 (3) 239-251.
- Beukenhorst, D.J. & T. Pennings
1989 *Survey Italianen*. Amsterdam: Antropologisch Sociologisch Centrum UvA.
- Bie, S.E. de
1987 *Standaardvragen 1987*. Amsterdam: Vereniging van Onderzoeksinstituten.
- Bie, S.E. de & W. Dijkstra
1989 *Interviewen. Cursusboek*. Leiden: Vereniging Onderzoeks Instituten.
1989 *Interviewen. Handleiding trainer*. Leiden: Vereniging Onderzoeks Instituten.
- Binnendijk, C. & P. Faber
1992 *Sranan. Cultuur in Suriname*. Amsterdam: Koninklijk Instituut voor de Tropen.
- Bloemberg, L.
1995 *Tussen traditie en verandering. Hindostaanse zelforganisaties in Nederland*. Utrecht/Amsterdam: KNAG/ISG UvA.
- Boesjes-Hommers, R.W.
1970 *De geldige operationalisering van begrippen. Een voorstel*. Meppel: Boom.
- Bovenkerk, F.
1978 *Omdat zij anders zijn. Patronen van rassendiscriminatie in Nederland*. Meppel: Boom.
1983 'De vlucht. Migratie in de jaren zeventig.' In: G. Willemsen (red.), *Suriname, de schele onafhankelijkheid*, 152-181. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Brassé, P.

- 1985 *Jonge migranten en hun vrije tijd. Het sport en vrije tijdsgedrag van jonge Turken en Marokkanen in Eindhoven en Dordrecht.* Amsterdam: Sociaal Geografisch Instituut UvA.
- Brouwer, L., B. Lalmahomed & H. Josias
 1992 *Andere tijden, andere meiden. Een onderzoek naar het weglopen van Marokkaanse, Turkse, Hindostaanse en Creoolse meisjes.* Utrecht: Uitg. Van Arkel.
- Bryant, E.C., I. Gardner & M. Goldman
 1966 'Responses on racial attitudes as affected by interviewers of different ethnic groups.' *Journal of Social Psychology* 70: 95-100.
- Campbell, B.A.
 1981 'Race-of-interviewer effect among southern adolescents.' *Public Opinion Quarterly* 45: 231-244.
- Castles, S. & M.J. Miller
 1993 *The age of migration. International population movements in the modern world.* London: MacMillan.
- Cotter, P.R., J. Cohen & Ph.B. Coulter
 1982 'Race-of-interviewer effects in telephone interviews.' *Public Opinion Quarterly* 46: 278-284.
- Dagevos, J. & J. Veenman
 1993 'De betekenis van etnische functies voor de beroepsloopbaan van allochtonen.' *Migrantenstudies* 9 (2) 35-52.
- Debets, P. & Brouwer
 1989 *MSP. A program for Mokken Scale Analysis.* Groningen: ProGamma.
- Dekker, P. & C.S. van Praag
 1990 'Xenofobie in West-Europa.' *Migrantenstudies* 6 (4) 37-57.
- Dijkstra, W.
 1983 'How interviewer variance can bias the results of research on interviewer effects.' *Quality and Quantity* 17: 179-187.
- Dijkstra, W. & J. van der Zouwen
 1982 *Response behaviour in the survey interview.* London/New York: Academic Press.
- Distelbrink M.J. & J. Veenman

- 1994 *Hollandse nieuwe. Allochtone jongeren in Nederland.*
Rotterdam/Utrecht: ISEO/De Tijdstroom.
- Dors, H.G.
1987 *Vriendschap en sociale relaties in multi-etnisch samengestelde schoolklassen.* Dissertatie UvA, Amsterdam.
- Dykstra, P.A.
1990 *Next of (non)kin.* Amsterdam: Swets en Zeitlinger.
- Edwards, R.
1990 'Connecting method and epistemology. A white woman interviewing a black woman.' *Women's Studies International Forum* 13 (5) 477-490.
- Esbensen, F.A. & S. Menard
1991 'Interviewer-related measurement error in attitudinal research. A non-experimental study.' *Quality and Quantity* 25: 151-165.
- Essed, P.
1984 *Alledaags racisme.* Baarn/Den Haag: Ambo/Novib.
1986 *The Dutch as an everyday problem > Some notes on the nature of white racism.* CRES-reeks no. 3. Amsterdam: CRES.
1991 *Inzicht in alledaags racisme.* Utrecht: Het Spectrum.
- Felling, A., J. Peters & P. Scheepers
1986 *Theoretische modellen ter verklaring van ethnocentrisme.* Nijmegen: ITS.
- Fennema, M.
1993 'Twee soorten racisme.' In: G. Pas (red.), *Achter de coulissen. Gedachten over de multi-etnische samenleving*, 67-82. Amsterdam: Wetenschappelijk Bureau GroenLinks.
- Finkel, S.E., T.M. Guterbock & M.J. Borg
1991 'Race-of-interviewer effects in a pre-election poll in Virginia 1989.' *Public Opinion Quarterly* 55 (3) 313-330.
- Goldstein, H.
1996 *Multilevel statistical models.* London: Arnold.
- Graaf, N.D. de & H.B.G. Ganzeboom
1990 'Cultuurdeelname en opleiding. Een analyse van statusgroep-effecten met diagonale referentiemodellen.' *Mens &*

- Maatschappij* 65 (3) 219-244.
- Gras, M., F. Bovenkerk, K. Gorter, P. Kruiswijk & D. Ramssoedh
1996 *Een schijn van kans. Twee empirische onderzoeken naar discriminatie op grond van een handicap en etnische afkomst.* Arnhem: Gouda Quint.
- Groen, J. & N. Nottelman
1993 *Mini-arbeidskrachtentelling Amsterdam 1990-1992.* Amsterdam: O+S het Amsterdamse Bureau voor Onderzoek en Statistiek.
- Groves, R.M.
1989 *Survey error and survey costs.* New York: Wiley.
- Harmsen, C.N. & J. van der Heijdt
1993 'In Nederland woonachtige Surinaamse, Antilliaanse en Arubaanse personen en gezinnen, 1 januari 1992.' *Maandstatistiek van de Bevolking CBS* 9: 15-20.
- Hatchett, S. & H. Schuman
1975 'White respondents and race of interviewer effects.' *Public Opinion Quarterly* 39: 523-528.
- Hechter, M.
1978 'Group formation and the cultural division of labor.' *American Journal of Sociology* 48 (2) 293-318.
- Heelsum, A.J. van
1993 'De invloed van de etnische afkomst van interviewers in een interview rond etniciteit.' *Migrantenstudies* 9 (2) 16-34.
- Janssen, J.P.G. & W.C. Ultee
1994 'De cultuur of de centen... Een nieuwe toetsing van hypothesen over culturele en economische hulpbronnen in de intergenerationele overdracht van onderwijs.' *Mens en Maatschappij* 69 (4) 400-419.
- Jong, W. de
1986 *Inter-etnische verhoudingen in een oude stadswijk. Factoren van invloed op etnisch tolerantie.* Delft: Eburon.
- Jong Gierveld, J. de
1980 *Het begrip eenzaamheid in theorie en praktijk.* Deventer: Van Loghum Slaterus.
1984 *Eenzaamheid. Een meersporig onderzoek.* Deventer: Van

Loghum Slaterus.

Jong Gierveld, J. de & F.H. Kamphuis

1985 'The development of a Rasch-type loneliness-scale.' *Applied Psychological Measurement* 9: 289-299.

Jong Gierveld, J. de & T.G. van Tilburg

1991 'Kwaliteitsbepaling van meetinstrumenten via triangulatie.'
In: P.G. Swanborn et al., *Aspecten van onderzoek. Theorie, variabelen en praktijk*, 29-62. Utrecht: ISOR.

Kalfs, N. & E. Kool

1994 *Ervaringen met nonrespons*. Amsterdam: NIMMO.

Kane, E.W. & L.J. Macaulay

1993 'Interviewer gender and gender attitudes.' *Public Opinion Quarterly* 75 (1) 1-28.

Kelley, H.H., C.I. Hovland, M. Schwarz & R.P. Abelson

1955 'The influence of judges' attitudes in three methods of attitude scaling.' *Journal of Social Psychology* 42: 147-158.

Koot, W., V. Tjon-A-Ten & P. Uniken Venema

1985 *Surinaamse kinderen op school*. Muiderberg: Coutinho.

Koot, W. & P. Uniken Venema

1985 'Meting van het begrip etnische identiteit bij kinderen.'
Antropologische Verkenningen 94 (1) 90-120.

Kuhn, M.H. & T.S. McPartland

1994 'An empirical investigation for self-attitudes.' *American Sociological Review* 19: 68-76.

Lalmahomed, R.

1992 *Hindostaanse vrouwen. De geschiedenis van zes generaties*.
Utrecht: Uitgeverij Jan van Arkel.

Lamur, H., B. Makhan, M. Morsink & H. Reubsaet

1990 *Caraïbische vrouwen en anti-conceptie in Nederland*. Delft:
Eburon.

Langbroek, J. & P. Muus

1991 *De Surinaamse beroepsbevolking in Nederland*. Den Haag:
VUGA.

Leeman, Y. & S. Saharso

1989 *Je kunt er niet omheen. Hoe Marokkaanse, Molukse en Surinaamse jongeren reageren op discriminatie.* Lisse: Swets & Zeitlinger.

Leeuw, E.D.

1992 *Data quality in mail, telephone and face to face surveys.* Amsterdam: TT-publikaties.

Lindo, F. & T. Pennings

1992 *Jeugd met toekomst. De leefsituatie van Portugese, Spaanse en Joegoslavische jongeren in Nederland.* Amstwyerdam: Het Spinhuis.

Lucassen, J. & R. Penninx

1994 *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550-1993.* Amsterdam: Het Spinhuis.

McClelland, L.

1974 'Effects of interviewer-respondent race interactions on household interview measures of motivation and intelligence.' *Journal of Personality and Social Psychology* 29 (3) 392-397.

Meloen, J.D. & J. Veenman

1990 *Het is maar de vraag... Onderzoek naar responseeffecten bij Minderhedensurveys.* Lelystad: Koninklijke Vermande B.V.

Ministerie van Binnenlandse Zaken

1983 *Minderhedennota 1983.* Den Haag: Staatsuitgeverij.

Molenaar, N.J.

1986 *Formulerings-effecten in survey-interviews. Een non-experimenteel onderzoek.* Amsterdam: VU-Uitgeverij.

Mullard, C., K. Nimako & G. Nimako

1990 *De plurale kubus. Een verhoog over emancipatiemodellen en minderhedenbeleid.* Den Haag: Migrantenuitgeverij Warray.

Mungra, G.

1989 *Hindoestaanse gezinnen in Nederland.* Leiden: COMT.

Nederlands Centrum Buitenlanders (NCB)

1995 *Allochtonen over Nederland(ers).* Utrecht: NCB.

Niekerk, M. van

1992 'Armoede en cultuur. Caraibische vrouwen en meisjes in Nederland.' *Migrantenstudies* 8 (3) 18-33.

- 1994 'Zorg en hoop. Surinamers in Nederland nu.' In: H. Vermeulen & R. Penninx (red.), *Het democratisch ongeduld. De emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid*, 45-80. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Niekerk, M. van, T. Sunier & H. Vermeulen
 1987 *Onderzoek naar interetnische relaties. Een literatuurstudie.* Rijswijk: Ministerie van WVC.
 1988 *Complex 240. Interetnische relaties in een Haarlemse wijk.* Amsterdam: UvA.
 1989 *Bekende vreemden. Surinamers, Turken en Nederlanders in een naoorlogse wijk.* Amsterdam: Het Spinhuis.
- Niekerk, M. van en H. Vermeulen
 1989 'Ethnicity and leisure time. Surinamese girls in Amsterdam.' In: J. Boissevain en J. Verrips (eds.), *Dutch dilemma's. Anthropologists look at the Netherlands*, 138-152. Assen: Van Gorcum.
- Noordegraaf, W.
 1992 *Suriname, de kortste weg naar Langatabetje.* Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar.
- O+S, het Amsterdams Bureau voor Onderzoek en Statistiek
 1990 *Amsterdammers in acht bevolkingscategorieën.* Amsterdam: O+S.
- Penninx, R.
 1988a *Minderheidsvorming en emancipatie. Balans van kennisverwerving ten aanzien van immigranten en woonwageneigenaren.* Alphen a/d Rijn: Samsom.
 1988b *Wie betaalt, bepaalt? De ontwikkeling en programmering van onderzoek naar migranten, etnische minderheden en woonwageneigenaren 1955-1985, met speciale aandacht voor de rol van de overheid.* Amsterdam: Instituut voor Sociale Geografie UvA.
 1994 *Raster en mozaïek. Uitgangspunten voor onderzoek naar internationale migratie, etnische processen en sociale ongelijkheid.* Amsterdam: Het Spinhuis.
- Penninx, R. & J. Roosblad
 1991 'Passieve tolerantie immigranten onvoldoende voor goede integratie.' *Staatscourant* 242: 11-15.
- Penninx, R., J. Schoorl & C. van Praag
 1994 *The impact of international migration on receiving countries. The*

- case of the Netherlands*. Den Haag: NIDI.
- Pettigrew, T.F.
1995 'Het belang van de verhoudingen tussen groepen in Nederland.' *Migrantenstudies* 11 (1) 49-57.
- Prosser, R., J. Rashbash & H. Goldstein
1991 *ML-3. Software for three-level analysis*. London: Institute of Education, University of London.
- Reese, S.D., W.A. Danielson, P.J. Shoemaker, T.K. Chand & H.L. Hsu
1986 'Ethnicity of interviewer effects among Mexican Americans and Anglos.' *Public Opinion Quarterly* 50: 563-572.
- Reitz, J.G.
1980 *The survival of ethnic groups*. Toronto: McGraw-Hill Ryerson Limited.
- Reubsaet, T.J.M., J.R. Kropman & L.M. van Mullier
1982 *Surinaamse migranten in Nederland*. Nijmegen: ITS.
- Rhodes, P.J.
1994 'Race-of-interviewer effects. A brief comment.' *Sociology* 28 (2) 547-558.
- Risvanoglu-Bilgin, S., L. Brouwer & M. Priester
1986 *Verschillen als de vingers van een hand*. COMT no. 24. Leiden: COMT.
- Roelandt, T. & J. Veenman
1990 *Minderheden in Nederland. Beter meten 3*. Rotterdam: ISEO.
- Roosens, E.
1982 'Etnische groep en etnische identiteit. Symbolen of concepten.' In: J.M.M. van Amersfoort & H.B. Entzinger (red.), *Immigrant en samenleving*. Boekaflevering Mens en Maatschappij. Deventer: Van Loghum Slaterus.
1989 *Creating ethnicity. The process of ethmogenesis*. Newbury Park: Sage.
1994 'The primordial nature of origins in migrant ethnicity.' In: H. Vermeulen & C. Govers (eds.), *The anthropology of ethnicity. Beyond 'Ethnic groups and boundarie'*, 81-104. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Sansone, L.
1990 *Lasi boto: de boot gemist. Over Surinaamse jongeren, werk en*

- werkloosheid*. Amersfoort: Acco.
- 1992 *Schitteren in de schaduw. Overlevingsstrategieën, subcultuur en etnische identiteit van Creoolse jongens en jonge mannen uit de lagere klasse in Amsterdam: 1981-1991*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- 1994 'The making of black culture. The new subculture of lower-class young black males of Surinamese origin in Amsterdam.' *Critique of Anthropology* 14 (2) 173-198.
- Schaeffer, N.C.
- 1980 'Evaluating race-of-interviewer effects in a national survey.' *Sociological Methods and Research* 8 (4) 400-419.
- Schuman H. & J.M. Converse
- 1971 'The effects of black and white interviewers on black responses in 1968.' *Public Opinion Quarterly* 35 (1) 44-67.
- Schwencke, H.J.
- 1994 'Schoolstrijd in Den Haag. Veranderingen in de religieuze cultuur van Surinaamse Hindoes in Nederland.' *Migrantenstudies* 10 (2) 97-110.
- Smit, J.H.
- 1995 *Suggestieve vragen in survey-interviews. Voorkomen, oorzaken en gevolgen*. Dissertatie Vrij Universiteit, Amsterdam.
- Smit, J.H., P. van den Eeden, D.J.H. Deeg en A.T.F. Beekman
- 1995 'De effecten van interviewer- en respondentkenmerken op antwoordgedrag in survey-onderzoek. Een multilevel-benadering.' *Sociologische Gids* 4/5: 285-300.
- Sudman, S. & N.M. Bradburn
- 1974 *Response effects in surveys*. Chicago: Aldine.
- Tajfel, H.
- 1978 'Social categorization, social identity and social comparison.' In: H. Tajfel (ed.), *Differentiation between social groups. Studies in the social psychology of intergroup relations*. London: Academic Press.
- 1981 *Human groups and social categories. Studies in social psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Taris, A.W., W. van der Vaart & W. Dijkstra
- 1993 'Non respons en representativiteit van de follow-up metingen.' In: W. Dijkstra (red.), *Het proces van sociale integratie van jong-volwassenen. De gegevensverzameling voor de tussenmeting en de tweede hoofdmeting*, 65-76. Amsterdam: VU Uitgeverij.

Tesser, P.T.M.

1993 *Rapportage minderheden 1993*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Tesser, P.T.M., F.A. van Dugteren & A. Merens

1996 *Rapportage minderheden 1996. Bevolking, arbeid, onderwijs, huisvesting*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Tesser, P.T.M., C.S. van Praag, F.A. van Dugteren, L.J. Herweijer, H.C. van der Wouden

1995 *Rapportage minderheden 1995. Concentratie en segregatie*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Thurlings, J.M.G.

1977 *De wetenschap der samenleving. Een drieluik van de sociologie*. Alphen a/d Rijn: Samson.

TWCM (Tijdelijke Wetenschappelijke Commissie Minderhedenbeleid)

1995 *Eenheid en verscheidenheid: op zoek naar de balans. Beschouwingen over immigratie- en integratiebeleid*. TWCM-kaderadvies. Amsterdam: Het Spinhuis.

Tilburg, T.G. van

1988 *Verkregen en gewenste ondersteuning in het licht van eenzaamheidservaringen*. Dissertatie Vrije Universiteit, Amsterdam.
1996 *Interviewer effects in the measurement of personal network size. A non-experimental study*. Submitted.

Tizard, B. & A. Phoenix

1993 *Black, white of mixed race? Race and racism in the lives of young people of mixed parentage*. London: Routledge.

Vaart, W. van der

1996 *Inquiring into the past. Data quality of responses to retrospective questions*. Dissertatie Vrije Universiteit, Amsterdam.

Velde, E.G. van der

1994 *Werksocialisatie bij jong-volwassenen. Een longitudinaal onderzoek*. Dissertatie Vrije Universiteit, Amsterdam.

Verkuyten, M.

1988 *Zelfbeleving en identiteit van jongeren uit etnisch minderheden*. Arnhem: Gouda Quint.

Vermeulen, H.

1984 *Etnische groepen en grenzen. Surinamers, Chinezen en Turken.*
Weesp: Het Wereldvenster.

Vermeulen, H. & R. Penninx (red.)

1994 *Het democratisch ongeduld. De emancipatie en integratie van zes
doelgroepen van het minderhedenbeleid.* Amsterdam: Het Spinhuis.

Vocking, J.

1994 'Achtergronden van de immigratie van Surinamers vanaf
1980.' *Maandstatistiek van de Bevolking CBS* 8: 6-14.

Weeks, M.F. & R.P. Moore

1981 'Ethnicity of interviewer effects on ethnic respondents.'
Public Opinion Quarterly 45: 245-249.

Wekker, G.

1994 *Ik ben een gouden munt.* Amsterdam: VITA.

Weller, L. & E. Luchterhand

1968 'Interviewer-respondent interaction in negro and white
family life research.' *Human Organization* 27: 50-55.

Wijnstra, J.M.

1986 'Interetnische relaties op Rotterdamse scholen.' *Nederlands
Tijdschrift voor opvoeding, vorming en onderwijs* : 40-58.

Willems, W. & A. Cottaar

1989 *Het beeld van Nederland. Hoe zien Molukkers, Chinezen,
woonwageneigenaren en Turken de Nederlanders en zichzelf?*
Baarn/Den Haag: Ambo/Novib.

Williams, J.A.

1964 'Interviewer-respondent interaction. A study of bias in the
information interview.' *Sociometry* 27: 338-352.

Wolff, R. & R. Penninx

1994 'Donkere wolken boven de arbeidsmarkt.' *Migrantenstudies*
10 (1) 1-18.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR)

1989 *Allochtonenbeleid.* Rapport aan de regering, no. 36. Den Haag:
SDU.

Zouwen, J. van der

1989 'Methoden van waarneming in het bijzonder via ondervraging.' In: J. van der Zouwen & W. Dijkstra, *Sociaal-wetenschappelijk onderzoek met vragenlijsten. Methoden, knelpunten, oplossingen*, 1-15. Amsterdam: VU Uitgeverij.

Zouwen J. van der & W. Dijkstra

1989 *Sociaal-wetenschappelijk onderzoek met vragenlijsten. Methoden, knelpunten, oplossingen*. Amsterdam: VU Uitgeverij.